

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS

**TÜRK DİLİNDE ‘YOL’ KAVRAMININ TOPLUMSAL DİLBİLİM AÇISINDAN
İNCELENMESİ**

BETÜL BÜLBÜL OĞUZ

DANIŞMAN:
DOÇ. DR. AYŞE İLKER

MANİSA
2005

**YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU**

Tez No:

Konu:

Üniv. Kodu:

Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tezin yazarının

Soyadı: BÜLBÜL OĞUZ

Adı: BETÜL

Tezin Türkçe adı:

**TÜRK DİLİNDE 'YOL' KAVRAMININ TOPLUMSAL DİLBİLİM AÇISINDAN
İNCELENMESİ**

Tezin Yabancı adı:

**A SOCIOLOGICAL STUDY OF THE CONCEPT 'ROAD' IN TURKISH
LANGUAGE**

Tezin yapıldığı

**Üniversite: CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ Enstitü: SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Yılı:2005**

Diğer kuruluşlar:

**Tezin Türü: 1- Yüksek Lisans
2- Doktora
3- Tıpta uzmanlık
4- Sanatta yeterlilik**

**Dili: TÜRKÇE
Sayfa sayısı:
Referans sayısı:**

Tez Danışmanlarının

Ünvanı: Doç Dr.

Adı: Ayşe

Soyadı: İLKER

Ünvanı:

Adı:

Soyadı:

Türkçe anahtar kelimeler:

İngilizce anahtar kelimeler:

**1-Dilbilim
2- Toplumsal Dilbilim
3- yol
4- gösterge
5-**

**1- linguistic
2- Sociolinguistic
3- Road
4- Sign
5-**

Tarih:

İmza :

ÖZET

'Türk Dilinde 'Yol' Kavramının Toplumsal Dilbilim Açısından İncelenmesi' başlıklı tezimizde Türk Dili'nin en eski dönemlerinden, Günümüz Türkiye Türkçesi'ne kadar '**yol**' kavramı şekil ve kavram açısından ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

'**yol**' kavramını toplumsal dilbilim açısından incelerken Ferdinand de Saussure'ün gösterge modeli yöntem olarak kullanılmıştır. '**yol**' kavramı art zamanlı ve eş zamanlı olarak incelenmiştir.

Ayrıca '**yol**' kavramının cümle içerisindeki kullanım biçim ve alanları da değerlendirilmiş ve '**yol**' kavramının kelime grubu, atasözleri ve deyimlerdeki kullanım şekilleri örneklenerek ele alınmıştır.

Çalışmamız içerisinde tüm bu inceleme ve değerlendirme yapılırken kullandığımız yöntemlere ilişkin yeni bakış açıları da ortaya konmuştur.

ABSTRACT

In this dissertation “A Sociolinguistic Study of the Concept ‘Road’ in Turkish Language”, the concept ‘road’ is studied formally and conceptually through .

The method being applied in this analysis of the concept ‘road’ is the linguistic sign model of Ferdinand de Saussure where the concept is discussed diachronically and synchronically.

Moreover the use of the term ‘road’ has been discussed in sentences and samples has been chosen to demonstrate the meaning and form among word groups, proverbs and idioms.

There are also new approaches and viewpoints to the applied methods in this study.

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “TÜRK DİLİNDE ‘YOL’ KAVRAMININ TOPLUMSAL DİLBİLİM AÇISINDAN İNCELENMESİ” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih
14/11/2005
Betül BÜLBÜL OĞUZ

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / / tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisans Üstü öğretim Yönetmeliği'nin 8. Maddesi gereğince Enstitümüz. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Programı öğrencisi Betül BÜLBÜL OĞUZ'UN, "TÜRK DİLİNDE 'YOL' KAVRAMININ TOPLUMSAL DİLBİLİM AÇISINDAN İNCELENMESİ" Konulu tezi incelenmiş ve aday / / tarihinde saat 'da/de jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra..... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna OY BİRLİĞİ
DÜZELTME yapılmasına * OY ÇOKLUĞU
RED edilmesine ** ile karar verilmiştir.

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.

BAŞKAN

ÜYE

ÜYE

Evet Hayır

*** Tez, burs, ödül veya Teşvik prog. (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.

Tez, mutlaka basılmalıdır.

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

SÖZ BAŞI

Türk dilinin, dünya dilleri arasında, en eski yazılı belgelere sahip olan bir dil olduğunu belirten Prof. Dr. Osman Nedim Tuna, Sümerce ve Türkçe arasındaki ilişkileri inceleyerek Türk dilinin yaşını ‘en pinti hesaplara göre 8.500’ yıl öncesine götürmektedir.¹

Türk dilinin binlerce yıldır var olabilmesi, yeryüzündeki en geniş coğrafi alanlarda konuşulabilmesi belki de Bilge Kağan’ın, Köl Tigin’in, Yollug Tigin’in, sözlerini bengü taşlara kazımaları ile ilgilidir. Yüzyıllar öncesinde bengü taşlara kazınan sadece atalar sözleri değil Türkçe’nin kaderidir de...

İşte biz de bu çalışmada asırlar öncesinde bengü taşlara kazınmış bir sözcüğün, ‘ *yol* ’ kavramının günümüze kadar izini sürmeye çalışacağız.

‘Türk Dilinde ‘ *Yol* ’ Kavramının Toplumsal Dilbilim Açısından İncelenmesi’ başlıklı tez, dört bölümden oluşmaktadır.

Tezin 1. Bölümü olan Giriş kısmında; tezimizde uyguladığımız F. de Saussure’ün gösterge modelinin yanı sıra tezi daha anlaşılır kılacağımı düşündüğümüz Dilbilgisi ve Dilbilimle ilgili konular ve tez yöntemine ilişkin bilgiler yer almaktadır.

İkinci bölümde ise ‘ *yol* ’ kavramı toplumsal dilbilim bakış açısı ile yapı ve şekil bakımından gösteren ve gösterilen olarak incelenmiştir. Yine bu bölümde ‘ *yol* ’ kavramının cümle içerisindeki kullanımları da yer almaktadır. ‘ *yol* ’ kavramı kelime grubu, atasözleri ve deyimlerdeki kullanımıyla değerlendirmeye tabii tutulmuştur.

Üçüncü bölüm ise, elde ettiğimiz bulguların topluca sunulduğu Sonuç kısmıdır. Dördüncü ve son bölümde de, bu çalışma için faydalanılan kaynaklar sunulmuştur.

Tezin oluşması sırasında, bana destek gösteren, tezimin olgunlaşmasını sağlayan ve bilimsel ahlakını örnek almaya çalıştığım, pek değerli hocam Doç Dr. Ayşe İLKER hanımefendiye, daha nice uzun yıllar ve ‘yollarda’ beraber olmayı dileyerek teşekkür ederim.

Tezin konusunun belirlenmesi ve hazırlanması sırasında bilimsel ve manevi açıdan fedakârca destek veren tüm sorularıma büyük bir sabırla, usanmadan cevap vererek, beni

¹ Prof. Dr. Osman Nedim Tuna, Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dili’nin Yaşı Meselesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.48

Özellikle kaynağın kendisine gitme ve bilimsel çalışma yöntemi konusunda aydınlatan çok sevgili hocam Yrd. Doç. Dr. Ferhat KARABULUT'a tezin her sayfası için ayrı ayrı vefamı ve şükranlarımı bildiririm.

Ayrıca, anneme yardımları ve benimle beraber sabahlamaları için minnettarlığımı bildiririm.

Betül BÜLBÜL OğUZ

MANİSA/ 2005

İÇİNDEKİLER

1. GİRİŞ.....	I
1.1 KONU.....	I
1.2 AMAÇ.....	I
1.3 YÖNTEM.....	II
1.4 LİTERATÜRTARAMASI.....	III
1.5 TEZ.....	III
1.6 ‘YOL’ NEDİR? TÜRKLERDE GÖÇEBE VE GÖÇERLİK SORUNU.....	IV
1.7 DİL NEDİR?.....	VIII
1.7.1 DİL - DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ.....	X
1.7.2 DİL COĞRAFYA İLİŞKİSİ.....	XII
1.7.3 DİL VE TOPLUM İLİŞKİSİ.....	XIII
1.7.4 DİL KÜLTÜR İLİŞKİSİ.....	XV
1.7.5 DİL VE HAYAT TARZI.....	XVI
1.8 DİLBİLİM VE DİL BİLGİSİ.....	XIX
1.8.1 DİLBİLGİSİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	XIX
1.8.2 DİLBİLİMİN BİR BİLİM OLARAK ORTAYA ÇIKIŞI.....	XX
1.8.3 DİLDE DİL“BİLGİ” VE DİL“BİLİM” FARKI.....	XXII

1.9 TOPLUMSAL DİL BİLİM NEDİR VE NEYİ İNCELER?.....	XXIII
1.9.1 TOPLUMSAL DİL BİLİM TARİHİNE BİR BAKIŞ.....	
XXIV	
1.10 HER KELİMENİN BİR ANAVATANI VARDIR.....	
.....XXV	
1.11 DİL BİR GÖSTERGELER SİSTEMİDİR.....	
XXVII	
1.11.1 SAUSSURE'ÜN DİL GÖSTERGESİ.....	
XXVIII	
1.11.2 OGDEN VE RICHARDS GÖSTERGE MODELİ.....	
.....XXX	
1.11.3 BÜHLER (ORGANON) DİL GÖSTERGESİ MODELİ.....	
.....XXXII	
1.11.4 ROMAN JAKOBSON GÖSTERGE MODELİ.....	
XXXIII	
1.12 GÖSTERGENİN DEĞİŞMEZLİĞİ VE DEĞİŞEBİLİRLİĞİ.....	
.....XXXVII	
1.12.1 GÖSTERGENİN DEĞİŞMEZLİĞİ.....	
.XXXVII	
1.12.1.1 Göstergenin Nedensizliği.....	
.XXXVIII	
1.12.1.2 Herhangi Bir Dilin Gerektirdiği Göstergelerin Çokluğu.....	
.....XXXIX	
1.12.1.3 Dizgenin Çok Karmaşık Niteliği.....	
XXXIX	
1.12.1.4 Toplumsal Devinimsizliğin Her Türlü Dilsel Yenileştirmeye Karşı Direnmesi.....	
.....XXXIX	

1.12.2 GÖSTERGENİN DEĞİŞEBİLİRLİĞİ.....	
.....XL	
1.12.2.1 Gösterenin Değişmesi.....	
XLII	
1.12.2.2 Gösterilenin Değişmesi:.....	
...XLII	
1.12.2.3 Hem Gösterilenin Hem de Gösterenin Değişmesi:.....	
.....XLII	
1.13 KELİMELERİN ANLAM ALANLARI.....	
.....XLIII	
1.13.1 KELİMELERİN ANLAMLARININ DEĞİŞME BİÇİMLERİ.....	
.XLIV	
1.13.1.1 Anlam Genişlemesi:.....	
XLVI	
1.13.1.2 Anlam Daralması:.....	
..XLVII	
1.13.1.3 Anlam Kötüleşmesi:.....	
.XLVIII	
1.13.1.4 Anlam İyileşmesi:.....	
XLVIII	
2 TÜRK DİLİNDE ‘YOL’ KAVRAMININ TOPLUMSAL DİLBİLİM AÇISINDAN İNCELENMESİ.....	1
2.1 GÖSTERGE SİSTEMİNDE GÖSTEREN (ŞEKİL) OLARAK ‘YOL’.....	1
2.1.1 YAPISAL OLARAK ‘YOL’ SÖZCÜĞÜ.....	
.2	
2.1.2 ‘YOL’ KAVRAMININ FONETİK YAPISI.....	
.4	

2.1.3 ‘ YOL ’ KAVRAMININ FONOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ.....	
..5	
2.1.3.1 FONOLOJİK AÇIDAN ‘ YOL ’ KAVRAMININ ART ZAMANLI (DYACRONİK) İNCELENMESİ.....	5
2.1.3.2 FONOLOJİK AÇIDAN ‘ YOL ’ KAVRAMININ EŞ ZAMANLI (SYNCRONİK) İNCELENMESİ.....	8
2.2 GÖSTERGE SİSTEMİNDE GÖSTERİLEN (KAVRAM) OLARAK ‘ YOL ’.....	11
2.2.1 TARİHTEN GÜNÜMÜZE ASIL VE YAN ANLAMLARIYLA ‘ YOL ’ KAVRAMI.....	
.....12	
2.2.1.1 ‘ YOL ’ KAVRAMININ ART ZAMANLI İNCELENMESİ.....	
.....12	
2.2.1.2 ‘ YOL ’ KAVRAMININ EŞ ZAMANLI İNCELENMESİ.....	
.....18	
2.2.2 ‘ YOL ’ GÖSTERGESİNİN DEĞİŞEBİLİRLİĞİ YA DA DEĞİŞEMEZLİĞİ...	
.....19	
2.2.2.1 ‘ YOL ’ GÖSTERGESİNİN (KAVRAMININ) DEĞİŞEMEZLİĞİ İLKESİ...	
.....19	
2.2.2.2 ‘ YOL ’ GÖSTERGESİNİN (KAVRAMININ) DEĞİŞEBİLİRLİĞİ İLKESİ...	
.....21	
2.2.2.2.1 Gösterilenin Aynı Kaldığı Gösterenin Değiştiği Durumlar.....	
..22	
2.2.2.2.2 Gösterenin Aynı Kaldığı Gösterilenin Değiştiği Durumlar.....	
.....23	
2.2.2.2.3 Hem Gösterilenin Hem De Gösterenin Değiştiği Durumlar.....	
..24	
2.2.3 ‘ YOL ’ GÖSTERGESİNDE GÖSTERİLENİNİN AYNI KALDIĞI GÖSTERENİN DEĞİŞTİĞİ DURUMLAR.....	25

2.2.4 ‘ YOL ’ GÖSTERGESİNDE GÖSTERENİN AYNI KALDIĞI GÖSTERİLENİNİN DEĞİŞTİĞİ DURUMLAR.....	25
2.2.4.1 ‘ YOL ’ GÖSTERGESİNDE GÖSTERENİN AYNI GÖSTERİLENLERİN FARKLI OLDUĞU DURUMLARA EŞ ZAMANLI BİR BAKIŞ.....	31
2.2.5 ‘ YOL ’ GÖSTERGESİNDE HEM GÖSTERENİN HEM DE GÖSTERİLENİNİN DEĞİŞTİĞİ DURUMLAR.....	32
2.2.5.1 ‘ YOL ’DAN TÜREYEN KELİME VE KAVRAMLAR.....	33
2.2.5.1.1 ‘ YOL ’DAN TÜREYEN KELİME VE KAVRAMLARA ART ZAMANLI BİR BAKIŞ.....	36
2.2.5.1.1.1 YOL ’DAN TÜREYEN ART ZAMANLI İSİMLER.....	36
2.2.5.1.1.2 ‘ YOL ’DAN TÜREYEN ART ZAMANLI FİİLLER.....	49
2.2.5.1.2 ‘ YOL ’DAN TÜREYEN KELİME VE KAVRAMLARA EŞ ZAMANLI BİR BAKIŞ.....	53
2.2.5.1.2.1 ‘ YOL ’DAN TÜREYEN EŞ ZAMANLI İSİMLER.....	53
2.2.5.1.2.2 ‘ YOL ’DAN TÜREYEN EŞ ZAMANLI FİİLLER.....	60
2.3 ‘ YOL ’ KAVRAMININ CÜMLE İÇERİSİNDEKİ KULLANIM ŞEKİL VE ALANLARININ ART ZAMANLI VE EŞ ZAMANLI İNCELENMESİ.....	61
2.3.1 ‘ YOL ’ KAVRAMININ KELİME GRUBU OLARAK ART ZAMANLI VE EŞ ZAMANLI İNCELENMESİ.....	62
2.3.1.1 KELİME GRUBU OLARAK ‘ YOL ’ KAVRAMININ ART ZAMANLI İNCELENMESİ.....	64
2.3.1.2 KELİME GRUBU OLARAK YOL KAVRAMININ EŞ ZAMANLI İNCELENMESİ.....	84

2.3.2 YOL KAVRAMININ DEYİMLERDEKİ KULLANIMININ İNCELENMESİ.....	86
2.3.2.1 DEYİMLERDEKİ 'YOL KAVRAMININ ART ZAMANLI İNCELENMESİ... .86	
2.3.2.2 DEYİMLERDEKİ ' YOL ' KAVRAMININ EŞ ZAMANLI İNCELENMESİ.....	118
2.3.3 ' YOL ' KAVRAMININ ATASÖZLERİNDE KULLANIMI.....133
3 SONUÇ.....	139
4 KAYNAKÇA.....	144

KISALTMALAR

Alm.	Almanca
Anat.	Anatomi
Akt.	Aktaran
A.Ü.	Ankara Üniversitesi
Bkz.	Bakınız
Coğr.	Coğrafya
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DER SÖZ.	Derleme Sözlüğü
DTCF.	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Fr.	Fransızca
Gr.	Grammer
Hlk.	Halk dilinde
Haz.	Hazırlayan
M.Ö.	Milattan Önce
İs.	İsim
İng.	İngilizce
Kim.	Kimya
Mat.	Matematik
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
Mec.	Mecazi
M.Ö.	Milattan Önce
s.	Sayfa

s.	sıfat
TDK.	Türk Dil Kurumu
TKAE.	Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü
TTK.	Türk Tarih Kurumu
TS.	Türkçe Sözlük (Türk Dil Kurumu)
TAR SÖZ.	Tarama Sözlüğü
vs.	Vesaire
Yay.	Yayınları
Yer.	Yer adı
YÖK.	Yüksek Öğretim Kurumu
Zool.	Zooloji

1. GİRİŞ:

'Yol' bir kelime olarak dilbiliminin konusuna girerken, kavram olarak toplumsal bir boyut da taşımaktadır. Bu nedenle Türk dilinde bir kelime ve bir kavram niteliği taşıyan **'yol'**, dilbilimsel bir yapı ve kültürel bir değer bağlamında değerlendirilmelidir. Bu nedenle bu çalışmamızda **'yol'**un toplumsal dilbilim açısından incelenmesinin daha kapsamlı ve doğru olacağı düşünülmektedir. **'Yol'** kavramına ilişkin sorduğumuz soruları anlaşılabilir bir şekilde cevaplandırabilmek için; Türklerin göçebe ve göçerlik sorunu, dilbilim, dildeki göstergeler sistemi, kelimelerin anavatanı, kelimelerin asıl anlamları, anlam değiştirmeleri, yan anlam kazanmaları ve soyut-somut anlam yüklenmeleri gibi konular bu bölümde açıklanmaya çalışılacaktır.

1.1. KONUSU:

Türk dilinde **'yol'** kavramının, somut ve soyut anlamıyla **'yol'**u karşılayan tüm kelimelerin; **'yol'** dan türemiş kelime ve kavramların ayrıca **'yol'**a ilişkin kelime grubu, atasözü ve deyimlerin, Türk dilinin ilk yazılı örneklerinden başlayarak, Oğuz Türklerinin Anadolu'ya gelişine kadar günümüz Türkiye Türkçesi'ndeki sözlü ve yazılı örneklerinin toplumsal dilbilim açısından incelenmesidir. Tezin yazımında dilbilim ile eş zamanlı olarak tarih, sosyoloji, sosyo-antropoloji, halkbilim gibi bilim dallarıyla, doktrinler, disiplinler arasındaki bağın oluşturulmasına ve çok yönlü bir inceleme yapılmasına dikkat edilmiştir.

1.2. AMAÇ

Türk dili çalışmalarında günümüze kadar birçok yerli ve yabancı filolog ve dilbilimcinin çeşitli konuları ele almalarına rağmen **'yol'** kavramıyla ilgili yapılmış sosyo-kültürel ve dilbilimsel bir çalışma bulunmamaktadır. Türk tarihine genel olarak baktığımızda, Türk toplumunun gerek coğrafi koşullar, gerekse bozkır kültürüne bağlı olarak hayvancılıkla geçimini sağlayan ve asker millet olan, sürekli devinime sahip, bir

toplum olduğu grlmektedir. Bozkır kültürü devinime, ge ve keŖiflere açık bir kültürdür. Türk milleti **'yol'** zerine lmŖ, **'yol'**lar keŖfetmiŖ, **'yol'** zerine Ŗehirler kurmuŖ, ticaretler yapmıŖ, hareketi ve hedefe ulaŖmayı karŖılayan birçok kelime ve kavram ihtiyacını duymuŖ ve bu nedenle hem sözlüksel olarak hem de mecazi olarak dilini bu kavram etrafında zenginleŖtirmiŖtir.

'Kelimenin anavatanı' diye bir kavram vardır. Yani her kelime bir 'doğum yeri'ne sahiptir ve o yerin, kültürün izlerini taŖır. Biz kelimenin anlamından ve ađrıŖımlarından hareketle kelimenin ortaya çıktığı yerin coğrafi Ŗartlarını öğreniriz, o toplumun kültürü hakkında bilgi sahibi oluruz. Kelimelerin dili sayesinde o toplumun tarihini yeniden yazarız. Örneğin bizim bir tek kelime ile karŖıladıđımız 'kar'a, Eskimo kültüründe yüzlerce karŖılık vardır. Biz Eskimo kültürü deyince kar kavramını oluŖtururuz beynimizde hemen. Ya da bir kültürde birden fazla kar kavramı varsa, o dili konuŖan toplumun soğuk ve karlı bir coğrafyaya sahip olduğunu anlarız. Örneğin bir dildeki 'ağaç' nesnesini karŖılayan kelimelerin çokluğundan o dili konuŖan toplumun, kültürünün ormanlık bir coğrafyada Ŗekillendiđini anlarız. rnekleri çoğaltabiliriz; ama bildiğimiz bir Ŗey varsa o da dil ile kültürün ayrılmaz bir Ŗekilde birbirine bağlı olduğudur. Örneklerden de anlaŖılacađı üzere **'yol'** ve **'yol'** u karŖılayan birçok sözcüğün olduğu bir dili konuŖan toplumun da hareket halinde olduğunu, kültürünü geniŖ arazilerin, büyük dağların ve ırmakların çevrelerinde oluŖturduđunu anlarız. BaŖka bir deyiŖle Türkler, bozkır kültürünü yaŖadıđı, göçebe hayat tarzını benimsediği için savaŖlar ve ticaret nedeniyle sürekli yer deđiŖtirmiŖ, bu da **'yol'** kelimesinin ve **'yol'** kavramının zenginleŖmesini sađlamıŖtır.

Bu alıŖmanın amacı, hareket etmeyi hayat tarzı haline getirmiŖ olan Türklerin dilindeki **'yol'** kavramını toplumsal dilbilim açısından, yani hem dilsel hem de kültürel açıdan incelemektir.

1.3. YÖNTEM

Dünden bugüne Türk dilinde **'yol'** kavramını toplumsal dilbilim açısından incelerken ilk olarak eser taraması yapılmıştır. İncelediğimiz eserlerdeki **'yol'** kavramının kullanım şekilleri şekil ve yapı bakımından Ferdinand de Saussure'ün ortaya koyduğu 'gösterge modeli' temel alınarak incelenmiştir. **'Yol'** kavramının birincil anlamının yanında kazandığı soyut anlamların oluşum süreçleri, nedenleri ve bu nedenlere bağlı sonuçlar Türk tarihi, sosyolojisi ve mitolojisi ele alınarak incelenmiştir.

Bu inceleme yapılırken amaç **'yol'**a ilişkin kelime ve kavramların listesini vermek değildir. Asıl amaç Türk toplumundaki sosyal, kültürel olayların ekonomik değişim ve gelişimlerin **'yol'** kavramına yansıyor yansımadığıdır. **'Yol'** kavramının tarihi metinlerdeki örnekleri, bilgi amaçlı sunulmuştur.

'Yol' kavramının Türkler'in yer değiştirmeleri ile bağlantısı ve bu değişimin belirleyiciliği nedir? Tarihi dönemlerden günümüze kadar edebi eserlerin kılavuzluğunda **'yol'** kavramı yukarıdaki soruların ardınca sıralanan onlarca soru ile sorgulanmıştır.

1.4. LİTERATÜR TARAMASI:

Türkiye'de bir tek sözcüğe ilişkin etimolojik tahlil çalışmalarına sıklıkla rastlanmasına karşılık; bir sözcüğün ve kavramın sosyoloji ve dilbilim gibi bilim dalları ile ilişkisi ve tarihsel gelişiminin takibi yok denecek kadar az rastlanan araştırma şekillerindedir. Yurtdışında yapılan dilbilim çalışmalarında özellikle son yıllarda imge ve imaj hareketli sözcük 'arkeolojisi' diyebileceğimiz türden çalışmalar dikkat çekmektedir.

1.5. TEZ

Tüm tarama ve sosyolojik, tarihi antropolojik okumaların sonucunda Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya gelmelerinin Türk dilinde etkili olduğu gibi **'yol'** kavramında da etkili olduğu anlaşılmıştır. Bu kadar değişik coğrafyada yaşamış ve yol kat etmiş bir toplumun

'*yol*'a ilişkin kelime ve kavramlarının da gelişmiş ve zengin olacağını düşünmekteyiz. Yapılan yolların, kat edilen mesafelerin '*yol*' sözcüğünün anlamının çeşitli değişimlere uğramasında etkili olduğunu düşünmekteyiz.

1.6. 'YOL' NEDİR?

TÜRKLERDE GÖÇEBE VE GÖÇERLİK SORUNU

Türklerin gerek Orta Asya'dan Anadolu'ya yerleşmeleri, gerekse eski dönemlerde coğrafi koşulların neden olduğu kısa süreli mekan değişiklikleri onların göçebe olup olmadığı sorusunu bugüne kadar getirmiştir. Türkler göçebe midir? Bu sorunun cevabı tam anlamıyla çözümlenmeden hem göçebelik kavramının kendisi tartışılmaya başlanmış hem de göçebe kavramının yanında ya da zaman zaman karşısında yeni kelime ve kavramlar ortaya atılmıştır. Ancak, zannımızca asıl sorun kullanılan kelime ve kavramların birincil anlamlarında mutabakata varılamamasıdır. Elbette sosyal bilimlerin kendisinin kesin bir doğruya bağlı olmaması, yoruma açık öğelerin çokluğu ve elimizdeki tarihi verilerin yazılı edebiyatla yani bir medeniyetin kuruluşunun ardından başlaması Türklere ilişkin konar-göçer tartışmalarını bir paradoksa sürüklemiştir.

Tezin konusu Türklerin göçebe olup olmaması, göçer-medeni toplum çelişkisi ve ilişkisi değildir; ancak bu konuyu işlemeden ele alacağımız '*yol*' kavramına dair bir sonuca varamayacağımız da bir gerçektir. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığı zaman paradoks devam etmektedir, tezin amacı paradoksu çözümlenmek değil, belki nihai olarak soru çoğaltmak ve doğru soru sorma biçimini bulmaktır.

'*Yol*' kavramını irdelerken, üstelik bunu 'toplumsal' dilbilimle yaparken bizim için en önemli etken Türklerin hareket alanı olan göçerliği ya da göçebeliğidir. '*yol*' kavramını incelerken kaçınılmaz bir biçimde göç olgusuyla karşı karşıya olmak gerekmektedir. Yani '*yol*' ve göç birbirinin hem sebebi hem sonucu hem de var oluş biçimidir.

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü'nde 'göçebe' kelimesi; "*1. Değişik şartlara bağlı olarak belli bir yöre içinde çadır, hayvan ve öteki araçlarla yer değiştiren, yerleşik olmayan kimse veya topluluk, göçer. 2. zool. Bazı hayvanlar için mevsimlere göre ülke veya yer değiştirme.*"². Şeklinde açıklanmıştır. Kelimenin bu ve benzeri şekilde açıklanmış

² Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 1376

tanımlanmasına kimsenin itirazı yokken, sorun ‘göçebe’ kelimesinin Türk toplumuna ilişkin sıfat olarak kullanıldığında zihinlerde uyandırdığı çağrışımlardan ve kelimeye yüklenen ikincil, üçüncül anlamların duygu salınımlarından doğmaktadır. Konar-göçerliğe ilişkin olumsuz yaklaşımlar psiko-dilbilim açısından bir konu olarak bu açıyla ele alınmalıdır. Türk sosyolojisinde Türkler göçebe mi değil mi sorunu ele alınır ve tartışılırken, bunun hangi duygu metaforunda yapıldığı önemlidir.

Ancak biz göç kavramını ve olgusunu tarihe sorduğumuzda şu ana kadar yapılmış olan negatif duyguların ve anlamların çok ötesinde Türk göç eylemliliğini, yaratıcı ve belirleyici bir etkinlik olarak okuduk ve bunu belirtmek durumundayız. Türklerin göç hareketi, benzerlerinden farklı olarak değiştiren, dönüştüren bir inşa hareketi olmasıyla sivrilmektedir. Türk tarihinde başlangıçtan günümüze göç haritası parça parça tamamlanırken göz ardı edilmemesi gereken; bu sürece paralel yerleşik toplumun en belirleyici özelliklerinden birinin devletleşme olmasıdır. Türkler devletleşme sürecinde kurucu olarak yer almışlar ve bizzat devletleşmişlerdir. Bu konuda Türk devlet tarihine kısa bir bakış yetecektir. Bu anlamıyla göç, Türkler için sanılanın aksine sadece bir kabile ve toprağa bel bağlayan, bir çiftçi, bir avcı hareketi ya da daha çok ürün, daha iyi su ve hayvanlar için daha iyi bir otlak aramak ve bulmak hedefi taşımamaktadır. Türklerin günümüzde, “medeni” olarak ayakta kalmaları ve hâlâ tarihsel, sosyolojik açıdan buldukları bölgede olmazsa olmaz olmaları bu tarihsel birikimden kaynaklanmaktadır. Aslında Türkler Orta Asya’dan Anadolu’ya gelirken tüm bu birikimi toplamış, çoğaltmış ve sırtlarını bu birikime dayamışlardır. Bu yürüyüşü insanın yeryüzündeki kaderiyle örtüşen saf insan hareketi olarak da değerlendirebiliriz. Hayal, düş, refah, bağımsızlık, özgürlük... arayışı tüm insanlığın temel arayışıdır. Nihai olarak Türklerin göçü, dünyayı bayındır kılma ve yeryüzünü yeniden inşa etme amacına matuftur. Aslında Türklerin yolculuğuna bir bütün olarak bakıldığında bunun yeryüzündeki en kalabalık, en uzun, sürekli devinen ve tam anlamıyla romantik bir hareket olduğu görülecektir.

Bu anlamda medeni toplumların, durağan ve çürüme eğilimleri onları ‘zor’a yönlendirirken, göç eden ve göçle var olan, var eden Türkler’in uzun yolculukları; eyleme dayalı, düş kuran, zinde ve sağlıklı bir toplum yapısıyla zora değil, bağımsızlık ve özgürlüğe eğilimli olmalarını sağlamıştır.

Verili biçimiyle, neden göç kavramına ve göçebe toplumlara aşağılama; yerleşik olana ise kutsayış atfedildiği ve bu çelişki ortaya konduğunda hangi kaynaktan bunlara

anlam yüklendiği de merak konusudur. Göçebe topluluklar barbarsa, medeni toplumların barbar olmadıklarını nasıl söyleyebiliriz. Göçebelik barbarlıkla anlamlandırılıyor ve değerlendiriliyorsa günümüzde ‘medeni’, yerleşik ve tarihi olarak göç etmemiş toplumların kıyımı, göçebe toplulukların sözde barbarlıklarını hiç de aratmamaktadır. Kaldı ki, tarihi metinler ve yazılı kaynaklarda ‘*yol*’ kavramını incelerken Türk göç hareketinin bu yönüyle de farklılık gösterdiğine şahit olacağız. Göçebelik dendiğinde anlamlardan ziyade bu duygu sorgulanmalıdır. Her Türk’ün kendisine sorması gereken temel soru; “Türkler göçebedir” önermesini duyduğunda hissettiğinin ve çağrışımlarının ne olduğudur ve aslında belirleyici olan ve ehemmiyet arz eden de bizde arta kalan duygudur.

Peki; Türkler göçebe midir? Göçebe olmaları ya da olmamaları ‘*yol*’ kavramını içselleştirmeleri ya da kullanım alanını genişletebilmeleri açısından ne kadar belirleyicidir? Türkler göçebe ya da göçerse bunun sebepleri nedir? Türkler’in en azından bir kısmı, atalarının Bengü Taşlardaki ikazlarına rağmen neden yola çıkmıştır? Bu yolda batıya gelmelerinin nedenleri nelerdir?

Göçebeliğe bakışımızın önemi, bir milletin bir yerden bir yere kitle halinde taşınması aynı zamanda kavramın da taşınması, daralması ya da genişlemesi, yeni anlam kazanması demek olmasından kaynaklanmaktadır.

Nihai olarak Türk hareket biçiminin nitel ve kalitatif bir hareket ve değişim değeri olduğunu görmekteyiz. Biz bunu aktif veya dikey³ göç hareketi olarak adlandırabilir miyiz?

Diğer soru da şudur, bu gün hiç göç etmemiş Türklerden neden bahsedilmemektedir? Bu noktada yerleşik olan ve anayurdundan kopmamış olan Türkler’in varlığı önemlidir. Türkler göçebedir derken hiç kimse yerleşik olana bakmıyorsa ve Türklerin göç özelliği sosyoloji ve antropoloji konusu oluyorsa, konu olmanın aktif özne olmakla eş değer olduğunu söyleyemez miyiz? Acaba bu kavramlaştırmayı yapanlar ve buna olumsuz anlam yükleyenlerin ‘barbar’, dar ulus olmalarının bir etkisi var mıdır? Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış, geniş bir kıtaya hakim, farklı özelliklere sahip bir ulus söz konusuysen; bu kavrama anlam yükleyenler kendi nitel ve nicel darlıklarından dolayı mı göçebeliğe olumsuz anlamı yakıştırmışlardır? Bu yönüyle bu olumsuzlamaları kültürel bir saldırı olarak algılayabilir miyiz?

³ Aktif ve dikey kavramlaştırmasını yaparken burada sözünü ettiğimiz şey; Türk toplumunda göçün, Türklerin yerleştikleri yerlerde karşılaştıkları, dokundukları veya teğet geçtikleri topluluklarla karşılıklı etkileşim içine girmeleri ve bunun tekâmüle dönük olduğu, Türklerin göç ettikleri toplumları sosyal ve ekonomik olarak üretim ilişkileri, biçimleri ve yaşam tarzı noktasında değiştirip, dönüştürdüğü ve belirleyici unsur oldukları kastedilmektedir. Türkler aktif ve dikey göçleri ile sadece hareket etmekle kalmamışlar, hem hareket edip hem de varolmuş ve var etmişlerdir.

Bunu yaparken yani Türk tarihine geriye dönük olarak göz atıp onu inceleyip ve göç olgusunu bir paradoksa düşmüş haliyle resmederken, tarihi yapan bir milletin fertleri olarak kendi yaptıklarımızı tarih yazıcıları tarafından okuyup ve yine başlı başına bir konu olarak bunu adeta sorgusuz sualsiz kabul ederken, başkalarının yazdığı bizi, yani kendi tarih ve sosyolojimizi yeniden kurmak ve onu, yeni bir okumaya tabi tutmak zorunluluğu olmaktadır.

Yukarıda da değinmeye çalıştığımız Türklerin göç olgusunun tezimizde bir öneme sahip olmasının en büyük nedeni; **'yol'** kavramının kendisinin göçe ilişkin çağrışımları beraberinde getiriyor olmasıdır. Bu bölümü yazarken faydalandığımız tarih ve sosyoloji kitaplarında Türk göçü farklı bakış açılarıyla değerlendirilmiştir. Yukarıda göçe ilişkin yaklaşımımızı verme gereği duymamız da bundan kaynaklanmaktadır. Zira konu her ne olursa olsun bu durumda konunun kendisi değil konuya nereden baktığımız önem kazanmaktadır.

Türkler ister göçebe isterse yerleşik bir ulus olsunlar, bizim burada ilgilendiğimiz; göçün ya da yerleşikliğin, kelimelerin dünyasına ne kattığıdır. Türkler sanıldığı gibi göçebe bir toplumsa **'yol'** kavramı Türklerin sıkça kullandığı bir sözcük olmalıdır. Ayrıca **'yol'** kavramından yeni kelime ve kavramların da türetilmesi gerekmektedir. Kişinin sıklıkla kullandığı eşyaya dair kelimeleri, az kullandığı eşyaya göre farklılık göstermektedir. Tezimiz bir bütün olarak ele alındığında **'yol'** kavramından hareketle Türk toplumunun göçe, yola ve seyahat etmeye dair türettikleri kelimeler ve bunları ifade ediş biçimlerinin ve Türk toplumunun imge dünyasında **'yol'**un, göçün, bir yerden bir yere gitme arzu ya da hayalinin ne kadar yer ettiğinin, Türk toplumun zihnindeki **'yol'** kavramının nereye vardığının anlaşılacağını ummaktayız.

Göç konusu tezimiz için kaynak ve araç teşkil etmektedir. Tezimiz için asıl önemli olan Türklerin **'yol'**a ilişkin kelime yolculuklarıdır.

1.7. DİL NEDİR?

Dilin ne olduğuna dair sorular ve bu sorulara verilen cevaplar insanoğlunun var olması ile başlamıştır. Antik dönemlerde felsefecilerin dilin ne olduğuna dair sorulara

verdikleri cevaplar, düzenli olarak ortaya konulan ilk kuramları da oluşturmuştur. Sonraları dille ilgili bilim dallarının oluşması ve bu dalların kendi aralarında düzenli bir sınıflandırmayla alt başlıklara ayrılması, dille ilgilenen bilim adamlarının zaman ve dönemlere göre farklılık gösteren tanımları günümüze kadar devam etmiştir. Elbette dilin tanımını yapan bilim adamları ortak olarak dilin bazı özelliklerini kabul etmiş olsalar da dilin tanımına ilişkin farklı tanımlar ve yaklaşımlar söz konusudur.

Herhangi bir konunun yayıldığı ve kapsadığı alanın genişliği o konunun karmaşıklığını da beraberinde getirmektedir. Dil konusunun yayıldığı sahanın genişliği de göz önünde bulundurulursa, dilin tanımını yapmanın ve yapılan tanımlarda ortak bir noktanın bulunmasının zorluğu da ortaya çıkmaktadır.

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü'nde madde başı olarak 'dil' sözcüğünün de birbirinden farklı anlamlara sahip olduğunu görmekteyiz.

“(1) Ağız boşluğunda, tatmaya yatkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan etli, uzun, hareketli organ: Tat alma organı. 2. İnsanın düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için kelimelerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşma, lisan. 3. Bir çağa, bir gruba bir yazara özgü söz dağarcığı ve söz dizimi. 4. Belli durumlara, mesleklere özgü dil. 5. Düşünce veya duyguları bildirmeye yarayan herhangi bir anlatım aracı. 6. Bazı üflemeli çalgılarda titreşerek ses çıkaran ince metal yaprak. 7. Birçok aletin uzun, yassı ve çoğu hareketli bölümleri. 8. Makaraların ve bastıkların içine yerleştirilmiş olan, üzerinden geçen halatı istenilen yöne çevirmeye yarayan, çevresi oluklu, küçük döner tekerlek. 9. hlk. Anahtar. 10. coğr. Denize uzanan dar ve alçak kara parçası, berzah. 11. tar. Sorguya çekilmek için yakalanan tutsak. 12. Büyükbaş hayvanların yakalanıp, haşlanıp pişirildikten sonra yenebilen dili. 13. Ayakkabı bağlarının ayağı rahatsız etmemesini sağlayan ve bağ altına rastlayan saya parçası.”⁴

Bunca farklı anlama sahip olan dilin tanımını, dilbilimle ve dilbilgisi ile uğraşan bilim adamlarının yaklaşımları ile aşağıda incelemeye çalışacağız.

Vendryş, 'Dil ve Düşünce' isimli eserinde dili şöyle tanımlamaktadır: “Dil, insanın gereksinimlerine göre kurduğu ve geliştirdiği toplumsal bir kurumdur.”⁵

⁴ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 586-587

⁵ J. V. Vendryş, Dil Düşünce, Çev: Berke VARDAR, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001, s. 14

Tahsin Banguoğlu dilin tanımı için: “*Dil, insanların meramlarını anlatmak için kullandıkları sesli işaretler sistemidir.*” demektedir.

İşlevsel Genel Dilbilim’in kurucusu sayılan Martinet ise, “*İnsanın kendi bilgi ve deneylerini bir anlamsal kapsamı ve ses karşılığı olan birlikler, ‘moneme’lerle, her toplumda bir başka biçimde açıkladığı bir bildirişme aracıdır.*” tanımıyla dili tarif etmektedir.⁶

Muharrem Ergin ise: “*Dil insanlar arasında anlaşmayı sağlayan doğal bir araç, kendisine özgü yasaları olan ve ancak bu yasalar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli anlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş toplumsal bir kurumdur*” tarifiyle dili tanımlamaktadır.⁷

Dilbilimin önemli bilim adamlarından biri olan Edward Sapir ise dili şöyle tarif etmektedir: “*Dil istemli olarak üretilen bir simgeler düzeni aracılığıyla düşünce, duygu ve isteklerin bildirişiminde kullanılan, içgüdüsel olmayan, yalnızca insana özgü bir yöntemdir*”.⁸

Gencan’ın tanımı ise şöyledir: “*Dil düşünceleri anlatmaya yarayan bir imgeler dizgesidir*”.⁹

Süer Eker dili şöyle tanımlar: “*Dil; toplumsal yaşamın bir parçası olarak, sonsuz anlam boyutları taşıyan ve bunları ileten; fiziksel, ruh bilimsel, fizyolojik, zihinsel, toplumsal vb. pek çok olgularla kesişimleri bulunan bir işaretler dizgesidir*”.¹⁰

Atilla Özkırmımlı’nın Türk Dili, Dil ve Anlatım isimli eserinde dil; “*Dil bir toplumda insanlar arası iletişimi sağlayan, ses ve anlamca ortak öğelere sahip çok yönlü bir dizgedir*” şeklinde tanımlamaktadır.¹¹

Saussure ise dili tanımlarken dil yetisi ile birlikte ele alır ve dilin dil yetisinin en önemli bütünü olduğunu vurgulayarak: “*Dil kendi başına bir bütündür, bir sınıflandırma ilkesidir*” demektedir.¹²

⁶ Andre MARTINET, İşlevsel Genel Dilbilim, Çev: Berke VARDAR, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1998, s. 28

⁷ Doğan AKSAN, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, İstanbul, 2000, s. 12

⁸ Edward SAPIR, XX. Yüzyıl Dilbilimi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 46

⁹ Tahir Nejat GENCAN, Dilbilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 4

¹⁰ Süer EKER, Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003, s.3

¹¹ Atilla ÖZKIRIMLI, Türk Dili Dil ve Anlatım, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s.17

¹² Ferdinand de SAUSSURE, Genel Dilbilim Dersleri, Çev: Berke VARDAR, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s. 12

Osman Toklu ise dili şöyle tanımlamaktadır: “Kişilerin duygu ve düşüncelerinin aktarımını gerçekleştirmesinin yanı sıra, edebiyatta sanatsal kullanımıyla bu en yaygın ve eski sanat dalının varoluş nedenidir. Dil olmasaydı, ne geçmişimize ilişkin bir bilgimiz olur ne de bilimde ve teknolojiye bugünkü duruma gelinebilirdi. Dil, savaş ilân etmekten gönüller fethetmeye kadar çok ayrı amaçlarla kullanılabilen bir varlık”.¹³

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz ise dili: “Her kavmin kendi toplum yapısına göre şekillenmiş özel bir anlaşma sistemi”dir diye tanımlamaktadır.¹⁴

1.7.1. DİL - DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ

Dil ve düşünce arasındaki ilişki, yüzyıllardan beri üzerinde durulan, en eski çağlardan beri başta düşünür ve filozoflarca tartışılmış konulardandır. “Platon, düşünme ve konuşma eylemlerinin aynı şey olduğunu, yalnız içinden *konusmanın* ruhun ses açığa vurmaktan, kendi kendine sayılabileceğini belirtmektedir”.¹⁵

Dilbilgisi ve Dilbilim bir bilim dalı olarak ortaya çıkana kadar dilin tanımı ve diğer alanlarla olan ilişkisi felsefeciler tarafından yorumlanmış ve değerlendirilmiştir.

“Günümüze gelinceye kadarki çalışmalarda birbirinden ayrılan görüşler ve yargılara rastlanır. Kimi bilginler, Platon gibi konuşma ve düşünmeyi birbirinden ayırmazlar. Örneğin *davranışçılık* (behaviorism) akımının görüşünü belirten Wygotski, bu konuda şu formülü getirir: DÜŞÜNME = DİL – SES. Martinet, örgütlenmiş bir düşüncenin ancak dille var olabileceğini belirterek, bunun toplumla olan ilişkisine dikkati çekmiştir.¹⁶

Zamanla dilin kendisinin bir disiplin olarak ortaya çıkması ile felsefeciler ve dilciler arasında da ayrılıklar baş göstermiştir.

“Daha çok 19. yüzyılın dilbilimcileri dil ve düşünmenin iki ayrı işlev, nitelikleri ayrı iki ruhsal eylem olduğunu savunmuşlardır. Kimi bilginler de onları birbirine çok sıkı bağlı, birlikte oluşmuş değişik ruhsal işlevler olarak benimsemişlerdir”.¹⁷

¹³ Doç. Dr. Osman TOKLU, Dilbilime Giriş, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, 9

¹⁴ Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ, Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 41

¹⁵ Doç. Dr. Kamuran BİRAND, İlk Çağ Felsefesi Tarihi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara, 1958, s.54

¹⁶ Andre MARTINET, İşlevsel Genel Dilbilim, Çev: Berke VARDAR, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1998, s. 73

¹⁷ Doğan AKSAN, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2000, s. 53-54

Dil, düşüncenin ifade edilmesinin şartıdır. Düşünce de sağlıklı bir biçimde oluşma gereksinimi olan dilin koşuludur. İnsanlar düşündükleri, zihinlerinden geçirdikleri her şeyi dil ile ifade ederler. Düşünme eyleminin kendisini gerçekleştirirken bile dile ihtiyaç duyarız. Dilin oluşmasıyla birlikte, hatta ondan önce dil düşünce bağlantısı kurulabilmektedir. Bir nesneyi, eşyayı, eylemi var edebilmek için adlandırmak gerekmektedir. Adlandırmak ya da isim koymak gördüğümüz şeyi var etmek anlamına gelir. Bu adlandırma elbette düşüncenin dil ile var edilmesiyle oluşur.

Dil ve düşünce arasındaki ilişkilerin en önemlisi dilimizde yer alan kelimelerin soyutlama ve yan anlam kazanmasıdır. Düşüncemizde yer alan soyut kavramların karşılıklarının dilde ifade bulması, dilin en karmaşık, aynı zamanda en büyüleyici tarafını oluşturmaktadır. Aynı dili paylaşan bir toplulukta, herhangi bir eşyanın adının telaffuzu, mesela; 'kalem' kelimesinin söylenmesi ile zihinlerde oluşan tasavvur hemen hemen aynıdır. Oysa soyut kavramlar için tam olarak böyle bir şey söyleyemeyiz. 'Aşk' kelimesinin söylenmesinin ardından her kişinin düşüncesi ve zihinde oluşan tasavvur farklılık gösterir. Bu yönüyle soyut düşünceleri tasarlamak ve onları ifade etmek, dilin insana sağladığı en büyük yarardır.

Anatole France'ın bu konudaki fikirleri iyi bir örnek olmasının yanı sıra, tez konumuzla bire bir ilgili örnekleme yapması açısından da önemlidir. Anatole France, "Epikuros'un Bahçesi" isimli eserinde şöyle der: "İnsan dilindeki bütün kelimeler başlangıçta maddi dünyaya ve gözle görülür, elle tutulur bir benzetiye dayanıyordu. Yola düz, doğru; keçi yoluna eğri büğrü denmesiyle ilk ahlaki düşünceler dile getirilmiştir. Metafizikçilerin en yüksek derecede soyutlamayı ifade etmek için yarattıkları adlar bile kelime hazinesinin bu maddeci çerçevesini aşmazlar. Bugün de bir yanlarıyla eski çağların benzetilerine bağlanırlar".¹⁸

1.7.2. DİL COĞRAFYA İLİŞKİSİ

Dilbilim birçok bilim dalıyla yakın bir ilişki halinde olduğu gibi coğrafya ile de ortak alanlara sahiptir. Zira coğrafi şartlar insanın birçok yönünün, kültürel oluşumların, hayat tarzı gibi konuların ortaya çıkmasına etken olduğu gibi dille de bağlantılıdır.

¹⁸ Alfred WEBER, Felsefe Tarihi, Çev: Vehbi ERALP, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1993, s.245

Coğrafyanın dil üzerindeki etkisi, toprağın durumu, dağların, göllerin varlığı, iklim şartları ile ortaya çıkar. Coğrafyanın dile etkisi direkt olabileceği gibi dolaylı olarak da görülmektedir. Örneğin dağlık, engebeli arazilerde yaşayan toplumların sahip oldukları lehçe sayısı ile ovada oturan halkların lehçe sayıları farklıdır. Coğrafi durumun kitleler arasındaki iletişimi azaltması, dilin farklılaşmasına da yol açmaktadır.

Coğrafyanın ve coğrafyanın getirdiği iklim şartlarının dil üzerindeki etkisi dolaylı bir biçimde gelişmektedir. İklim ilk olarak toplulukların geleneklerine, toplum içerisinde yaşayan insanların birbirleriyle olan ilişkilerine tesir etmektedir. Bu etki, zamanla kendini o toplumun dilinde açığa çıkartmaktadır.

Necip Üçok, iklim, coğrafya ve dil arasındaki ilişkileri çarpıcı bir biçimde ele almaktadır. İklimin dil üzerindeki etkilerinin yalnızca fizyolojik bakımdan olmadığını belirten Üçok, dilin tınlaması, rengi ve tonu, yani dilin morfolojik yapısı üzerinde kendini göstermesi bakımından çok ehemmiyetli olduğunu belirtmektedir.

“Sıcak memleketlerde vokal bolluğu vardır, konsonant yığılmaları hemen hemen hiç göze çarpmaz; halbuki soğuk diyarlarda konsonant yığılmaları pek fazladır. Çünkü sıcak memleketlerin ahali tabiaten bir parça tembel olur, bunun neticesinde de büyük bir emek sarfına ihtiyaç gösteren konsonant yığılmalarını telaffuz etmekten çekinir. Buna karşılık soğuk bölgelerde oturanlar bir dereceye kadar daha enerjiktirler; böylece konsonant yığılmalarını severler. Misal olarak Kafkas ve İsviçre dillerini gösterebiliriz. Bu dillerin her ikisi de konsonant yığılmalarından yana çok zengindirler; hâlbuki bir sıcak memleket dili ola İtalyanca, vokali çok musikili aksanı olan bir dildir.

Arazinin insan dili üzerindeki tesirleri de büyük olur. Kalabalığı çok olan yerlerde oturan veya uzak mesafelerden konuşmaya mecbur olan milletlerin dillerinde vokallere fazlasıyla tesadüf edilir. Çünkü buralarda insanların sözlerinde kullandıkları kelimelerin ancak vokalleri işitilir; konsonantlar kelimeleri işitenler tarafından vokallere tabii bir sevk ile eklenirler. Bu yüzden mesela Havai dilleri cümlelerinde sırf vokallerden teşekkül eden bir sürü kelimeye çok rastlanır: ‘ua oia, e ue ae ia ji, e ao ae ia , ei ae oe ia ia’ gibi. Görülüyor ki, bir memleketin coğrafi bünyesi ve iklimi, yani kısaca coğrafi şartları da o memleketin dili üzerinde büyük tesirler yapmaktadır”¹⁹.

¹⁹ Prof. Dr. Necip ÜÇOK, Genel Dilbilim (Lengüistik), Multilingual Yayınları, İstanbul, 2004, s. 67-68

1.7.3. DİL VE TOPLUM İLİŞKİSİ

Dilin bir konu ve bir bilim dalı olarak öneme sahip olmasının en büyük nedeni elbette dilin, o dili konuşan toplumdaki bağımsız olarak ele alınamayışıdır. Dilin var olması, o dilin konuşulduğu bir topluluğun da var olması demektir. Dolayısıyla dil ve toplum ilişkisi karşılıklı ve birbirine orantılıdır. Yeryüzünde dili olmayan bir topluluk yoktur ve bir topluluk tarafından konuşulmayan bir dil, ‘ölü dil’ olarak kabul edilmektedir. Dilin olmaması, o topluluğun da olmaması anlamına gelmektedir.

Dilin oluşması toplumun gereksinimleriyle bire bir ilgilidir. Dil toplumun ihtiyaçlarına göre şekil alır. Bu yönüyle dil ile toplum karşılıklı etkileşim içerisindedir. Dil ait olduğu toplumun ihtiyaç ve isteklerine göre şekillenirken, o dili konuşan toplumun fertleri de sahip oldukları dilsel birikim ile kimlik kazanır, keşifler yapar, toplumu dönüştürmeye çalışır, sanat eserleri ortaya koyar ve sonuçta dilin değişmesine ve gelişmesine (bazen de zayıflamasına) neden olurlar. Yani toplum ve bireyler sahip oldukları dil ile dünyayı anlar ve anlatırlar. Başka bir deyişle insanın dünyayı tanıması sahip olduğu dilin seviyesi ile ölçülür.

“Toplumu olanaklı kılan dildir, dili olanaklı kılan da toplumdur. ‘Dil ve toplum, başlangıç noktası bizce bilinmeyen bir evrimin sonucudur. Bildiğimiz birlikte ve birbirlerini etkileyerek doğduklarıdır. Çünkü biri olmadan öbürü düşünülemez”²⁰

Zaman zaman, dil ve toplumun ilişkileri o kadar iç içe geçmiştir ki; dil mi toplumdaki, toplum mu dilden etkilenmiştir sorusu cevapsız kalmıştır.

“Dildeki anlamlı birimler ya da göstergeler temel özelliklerinin birçoğunu toplumsallıklarından alırlar ve işlevlerini toplum içinde yerine getirirler. Dil toplum yaşamına yön veren tüm güçlerin etkisi altındadır, iç ve dış verilerin karışıp kaynaştığı bir tür uygulamadır”²¹

Dil, öncelikle iki kişi arasında anlaşmayı sağlaması toplumsaldır. Toplumu ilgilendiren her şey toplum içerisinde yaşayan kişilerin teker teker yaşam biçimleri, beğenileri, yaşadıkları alan, yaşları, cinsiyetleri vs. dille ilgilidir. Zira insan burada

²⁰ Berke VARDAR, Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001, s. 16

²¹ a.g.e, s. 17

sayamayacağımız kadar sayıda duygusunu, düşüncesini ve anlatmak istediği her şeyi dili ile ifade eder. Burada dil derken kast ettiğimiz şey; sözlü dil ya da diğer adıyla konuşma dili ile sınırlı değildir. Daha sonra ayrıntılarıyla değineceğimiz gibi, yazı dili, konuşma dili bunun yanı sıra iki insanın anlaşmasını sağlayan her türlü jest, mimik ve gösterge²² kastedilmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi toplumu ilgilendiren her şey dille de ilgilidir. Toplum ve dil arasındaki bağlantıyı irdelerken bazı alt başlıklarla konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayabiliriz:

1.7.4. DİL KÜLTÜR İLİŞKİSİ

Bir toplumun ürettiği maddi, manevi her türlü ürünü kapsayan kültür olgusu, dille birebir ilgilidir. Dili yaratan insanlar, aynı zamanda kültürü de oluşturanlardır. Tahsin Banguoğlu bu konuda şöyle demektedir: “İnsan konuşma yeteneği ile doğar. Fakat dil doğuştan bilinmez. Çocuk içinde yaşadığı toplumun dilini, anadilini (langue maternelle) uzun bir çıraklık devresi süresince öğrenir. Aslında her dil (langue) bir insanlar topluluğu arasında bin yıllar boyunca gelişerek meydana gelmiş bir sosyal kurumdur”.²³

Kültür, bir toplumun gelenek, görenek, adet ve inançlarını, toplumsal değerlerini, düşüncesini sanat eserlerini kapsamıyla o toplumun düşüncesini ve dilini yansıtır. Tüm kültür parçacıklarının nesilden nesile geçmesi dil ile sağlanmaktadır. Dil bu taşıma görevini üstlenmekle, toplumun yaşadığı son dönemden geriye doğru gidildiğinde de toplumun tarihi dönemlerinin kültürünü açan bir kapı özelliği taşımaktadır.

Genel olarak kültür dediğimiz alana giren her türlü maddi manevi öğenin dille ifade edilmesinin yanı sıra yine bu bütünün içerisinde yer alan toplumun edebi hayatı da kültürün

²² Gösterge konusuna ‘Dil Bir Göstergeler Sistemidir’ başlığı altındaki bölümde ayrıntılarıyla değineceğiz. Ancak burada kısa bir tanımlama yapmanın gerekli olduğu kanaatindeyiz. “gösterge” (Alm. zeichen, Fr. signe, İng. sign.). genel olarak bir başka şeyin yerini alabilecek nitelikte olduğundan kendi dışında bir şey gösteren her türlü nesne, varlık ya da olgu; özel olarak, dilsel bir gösterenle bir gösterilenin birleşmesinden doğan birime, (“im” de denir). Dil bir göstergeler dizgesidir. F. de. Saussure’un tanımladığı biçimiyle dil gösteresi, ilişkin olduğu gerçekle doğal bir bağıntı kuran *belirtiden*, saymaca (uzlaşımsal) olmasına karşılık nedenlilik de içeren ve daha çok görsel olan *simgeden* hem nedensiz ya da buyrultusal, hem de saymaca olmasıyla ayrılır. Göstergenin öğelerini (gösteren ve gösterilen) birleştiren bağ doğal değildir; buyrultusal ya da nedensizdir. Ve saymacadır. Yansımalar bile toplumdaki topluma değişir. Göstergeler, gösterilenleri aracılığıyla çizgisel bir biçimde, söz zincirinin birimleri olarak gerçekleşir. Öte yandan gösterge ayrımsal niteliklidir; hem gösteren hem de gösterilen düzleminde bağıntı kurduğu öbür benzer öğelerle belirlenir ve bir dizge içinde yer alır. (VARDAR, 2002: 106)

²³ Tahsin BANGUOĞLU, Türkçe’nin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s.9

büyük bir bölümünü temsil etmesiyle önem taşımaktadır. Halk masalları, destanlar ve efsaneler kuşaktan kuşağa geçerken yalnızca kendi yapıları, muhteşimlikleri ile ilgili değil, dilin değişimi hakkında da bilgi vermektedir. Kaşgarlı Mahmud, Divân-ı Lügat'it-Türk'te kelimeleri örneklerken destan, efsane parçacıklarından faydalanmaktadır.

Bir milletin efsane ya da destanlarının coğrafi olarak ayrı yerlerde meydana gelmesi şekil ve yapı bakımından farklılaşması dilin değişmesi ve başkalaşması ile ilgilidir. Bu durum sebepleri dilin tarihi ve coğrafi gelişiminin takibi açısından önemlidir. Lars Johanson "Dil kültür mirasının özüdür"²⁴ demekle konuyu kısaca özetlemektedir.

Johanson 'dil ölümü' üzerine fikirlerini aktarırken, dil ölümünün ne kadar önemli ve bir ölçüde dramatik bir hadise olduğunu ve kültür yakından ilişkisi bulunduğunu: "Bir dilin kaybı yalnızca dil çeşitliliğinin kaybı değil, aynı zamanda dilin aracılık ettiği kültürün de kaybıdır. Dil sorunları, insanı konuştukları sosyo-tarihsel değişimleri, kültür ve yerleşim tarihini, politik baskınlık dengesini yansıtır. Böylece dilsel veriler, tarihsel gerçeklerin rekonstrüksiyonunu oluşturmamıza yardımcı olmaktadır. Varyantların ortaya çıkış ve gelişme sorunları, bizi dil dışı geçişlerle olan karşılıklı ilişkilerine dikkat etmeye zorlar. Bölgesel tipoloji, ilgili bölgelerdeki tarihi, kültürel ve etnolinguistik sorunları büyük ölçüde aydınlatır. Dil ilişkileri araştırmaları bizi, ilgili toplumların medeniyet tarihiyle tanıştırır"²⁵ diyerek açıklar.

Dil ve kültür, dilin de bir kültür parçası olmasıyla iç içe geçmiş ve birbirinden ayrılmaz bir bütünlük içerisindedir. Tezimizde incelediğimiz mitolojik ve edebi eserlere bakışımız bu açıdan da önem taşımaktadır.

1.7.5. DİL VE HAYAT TARZI

Bir topluluğun hayat tarzı dediğimizde o topluluğun yaşama bakış açısı, dünyayı algılama şekli, eşyaya karşı yaklaşımı anlaşılmalıdır. Bu noktada Humboldt'un her dilin kendine özgü bir anlam ve düşünme yolu olduğunu belirtmesi önemlidir. Her dilin anlama ve düşünme şeklinin farklılığı her topluluğun da bu noktada farklılaştığını gösterir. Bu

²⁴ Lars JOHANSON, Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler, Çev: Nurettin DEMİR- Emine YILMAZ, Grafiker Yayınları, Ankara, 2002, s.52

²⁵ Lars JOHANSON, Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler, Çev: Nurettin DEMİR-Emine YILMAZ, Grafiker Yayınları, Ankara, 2002, s. 52

farklılıklar elbette yaşam biçimi ile oluşur. Yaşam biçiminin oluşmasında etkili nedenler olarak ekonomiyi, iklim şartlarını vs. katabiliriz.

Bir toplumun hayat tarzının diline yansıdığını belirttik. Bir toplumun nasıl, hangi şartlarda ve ne gibi eşyaları kullanarak yaşadığı bu noktada önemlidir. Burada toplumların yerleşik ya da göçebe yaşayış biçimleri bu şartları oluşturan, belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Göçebe hayat tarzını benimseyen bir toplumla, yerleşik şartlarda yaşayan halkların yaşam biçim ve standartları farklı olduğu gibi dilleri de farklılık gösterecektir. Örneğin, göçebe hayat koşullarında yaşayan bir topluluğun geçim kaynağının farklılığı dahi tek başına gündelik hayata, dolayısıyla eşyaya ve dile de yansımakta ve bu unsurları yerleşik hayat yaşayan toplumlarla başlıklar göstermektedir. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde Türklerin yaşam biçimi bu süreçteki göçebe ve yerleşik hayat koşullarına bağlı olarak dildeki değişimler ve bunların konumuza yansımaları ayrıntılı biçimde tartışmaya açılacaktır.

Hayat tarzı toplumsal olarak ele alınabileceği gibi bireysel olarak da ele alınabilir. Bireyin hayat tarzı da dilini belirlemektedir. Dili konuşan bireyin yaşı, cinsiyeti, eğitim düzeyi, yaşadığı yer; kısacası bir insanı diğer bir insandan farklı kılan ve aynılaştıran her şey dilin de farklılaşması ve ya aynılaşması anlamına gelmektedir.

Bu noktada dilbilimin bir bilim dalı olması ve sistemli bir hale gelmesinde en büyük etken olan Ferdinand de Saussure'ün *dil* ve *söz* ayrımına değinmeden geçemeyeceğiz. Zira Saussure hem yapısalcılığın temelini atarken, hem de gösterge anlayışını ortaya koyarken aynı zamanda dilin toplumsallığını da vurgulamıştır. Saussure, insanın kendisi dışındaki canlılarla iletişim kurmakla, aynı zamanda toplumsal bir varlık olduğunu vurgulamıştır. Saussure'e göre bir topluluğun ortak anlaşma vasıtası olan dil, ortak bir kodlamının ürünüdür ve o dili konuşan insanlar aynı toplumda, aynı kültür dünyasının içinde oldukları ve aynı algı birikimini paylaştıkları gibi, konuştukları dille de ortak bir koda sahiptirler.

Saussure'ün dil ve söz kavramlarına dikkat çekmek ve açıklamak konunun aydınlığa kavuşturulabilmesi için önemlidir. Saussure: "Toplum içinde dil, her beyinde bulunan bir izler bütünü olarak yaşar ve birbirinin eşi tüm örnekleri bireylerle dağıtılmış bir sözlüğü andırır bir bakıma. Görüldüğü gibi bu öyle bir şey ki, herkesin ortak malı ve kişisel istenç dışı olmakla birlikte, ayrı ayrı her bireyde de bulunur. Dilin bu varlık biçimi şöyle gösterilebilir.

$$1 + 1 + 1 + \dots = I \text{ (toplumsal örnek)}$$

Peki, aynı toplumda söz nasıl yer alır? Söz bireylerin söylediklerinin toplamıdır:

a) Konuşanların istencine bağlı bireysel birleştirmeleri,

b) Bu birleştirmelerin gerçekleşmesi için zorunlu ve gene istençli sesleme edimlerini kapsar.

Demek ki, söz toplumsal hiçbir şey içermez; sözün tüm gerçekleştirmeleri bireysel ve bir anlaktır. Özel durumların toplamından başka bir şey yoktur bu düzlemde; şöyle belirtilebilir bu durum:

$$(1 + 1' + 1'' + 1''' \dots).$$

Bütün bu nedenlerden ötürü, dille sözü aynı görüş açısı altında toplamak olacak şey değildir. Dilyetisinin oluşturduğu ayrımsız bütün, bilgi konusu olamaz. Çünkü türdeşlik göstermez bu bütün. Buna karşılık, önerdiğimiz ayırım ve bağımlılık her şeyi aydınlatır²⁶ diyerek, dilin toplumsallığını da vurgulamış olmaktadır.

Dilin toplumsal bir olgu haline gelmesi zamanla, kendi dışında insanla doğrudan ilgili birçok bilim dalının da alanına girmesini sağlamıştır.

Bu durum dilbilimin başka bir bilim dalıyla yolunu kesiştirmektedir. Toplumbilimciler (sosyologlar) tarih içinde dili kendi ölçütlerine göre değerlendirdikleri gibi dilbilimciler de toplumun kullandığı dili dilbilim açısından değerlendirmişlerdir. Bu iki alanın birleşmesi toplumsal dilbilimin (sosyo linguistic) ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Toplumsal dilbilime geçmeden önce “Dilbilim” nedir ve neyi inceler? Sorusuna cevap vermek gerektiği kanaatindeyiz. Hatta dilbilim ile dilbilgisinin çalışma alanı ve konusu noktasında bir ayırım yapmak ve dilbilime geçmek daha uygun görünmektedir. Ancak dilbilimin yanı sıra çalışmamız içerisinde Türk dilinde ‘*yol*’ kavramını aynı zamanda

²⁶ Ferdinand de SAUSSURE, Genel Dilbilim Dersleri, Çev: Berke VARDAR, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1998, s. 234

şekil ve yapı bakımından yani dilbilgisi ile de incelemeye çalışacağız. **‘Yol’** kavramını geçmişten bu güne gelirken gerek tarihi lehçelerde gerekse günümüz lehçe ve şivelerinde yer alan anlam ve yapı bakımından farklılaşması ve Türkiye Türkçesinde kullandığımız halinin tarih boyunca geçirdiği süreçler dilbilgisi bağlamında ele alınacaktır. Çalışmamız bu yönüyle her iki bakış açısını da barındırmaktadır. Bu yüzden dilbilimin yanına dilbilgisi konusunda da bilgi vermeye çalışacağız. Bu konuları irdelerken günümüzde de tartışılan dilbilgisi ve dilbilim arasındaki ilişki ve farklılıkları da ele almanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1.8. DİLBİLİM VE DİL BİLGİSİ

Dil, bir konu olarak yüzyıllardan beri üzerine en çok kafa yorulan ve tartışılan alan olagelmıştır. Dile ilişkin ilk sorular neredeyse dünyanın var olması ile başlamıştır diyebiliriz. Antik dönem felsefecilerinden başlayarak, insanın kelimelerle arasındaki ilişki sorgulanmış ve arayışlar aralıksız devam etmiştir. Bugüne kadar kendi şartlarına, içinde bulunduğu zihni fırtınalara göre dili değerlendirmiştir. Dilin doğuşu, eşyaların adlandırılması, kelimelerin ses ve biçim yapıları, kelimelerin anlamlarının incelenmesi gibi birçok önemli konu sorun olarak ele alınmıştır.

1.8.1. DİLBİLGİSİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Dilbilimin bir bilim dalı olarak ortaya çıkması çok yenidir. Bundan önce “dilbilgisi” dediğimiz öncelikli olarak dilin biçimsel yapısı, ses ve şekil özelliklerini inceleyen alan ortaya çıkmıştır. Yeryüzünde dille ilgili bilinen ilk çalışmalar eski Yunan ve Hint düşünürlerine dayanmaktadır. Dilin ortaya çıkması ile ilgili teoriler ortaya atılmış, ayrıca insanların doğumdan kısa bir süre sonra anadilini konuşabilmesi dil yetisi, dil edimi gibi konular da çokça tartışılmıştır.

Hintli dil bilgini Panini (İ. Ö. V. Yüzyıl) Sanskritçeyle ilgili kuralların ve söz varlığının yer aldığı bir kitap yazmıştır. Bu kitap yazıldığı dönem itibariyle dil çalışmalarının ne kadar eskiye dayandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Eski Yunan'da ise, dil felsefesinin konularını ele alan Platon (İ. Ö. 427–347) ve dilbilgisi kavramlarına ilişkin bazı kuralları koymasından Aristo'nun (İ. Ö. 384–322) çalışmaları önemlidir.

Dil çalışmaları Romalılarda da devam etmiştir. Bu dönem çalışmaları Yunanlıların çalışmalarını tamamlayıcı niteliktedir. Burada da Latin dilbilgisi ile ilgili çalışmalarıyla Varro'yu (İ. Ö. I. Yüzyıl) sayabiliriz.

Dilbilgisi çalışmalarının tarihçesine değinirken XI. yüzyılda yaşamış Kaşgarlı Mahmud'u da saymadan geçemeyiz. Kaşgarlı Mahmud Türkçenin Arapça karşısındaki gücünü ortaya koymak amacıyla yazdığı "Divânü Lügat-it-Türk" isimli eseriyle Türk dilinin karanlıkta kalmış konularına ışık tutmuştur. Bugün Türk dili ile ilgili çalışmalarda bulunan tüm bilim adamları bu eseri başucu kitabı yapmış durumdadır. Kaşgarlı Mahmud Divânü Lügat-it-Türk ile bir Türkolog olmakla kalmamış kitabında uyguladığı teknikler; kelimelerin anlamının ardından kelimelerin konuşulduğu yer ve bölgeler hakkında bilgiler vermesi ve madde başı kelimeyi o cümle içinde örneklemesi gibi yanlarıyla bir sözlükbilimci olarak da varlığını kanıtlamıştır.

Ortaçağa geldiğimizde ise dil çalışmalarında dönemin siyasi şartlarına paralel olarak dini bir eksen etrafında dönülmüş ve dini bir bakış açısıyla dil mantığı ve dilin kaynağı gibi konulara değinilmiştir. Dil konularının dini bir bakışı açısı ile değerlendirilmesi durumu neredeyse XVIII. yüzyıl sonuna kadar sürmüştür.

XIX. yüzyılda birçok keşifle daha çok dille tanışan insanlık dillerin sınıflandırılması ve incelenmesi başta olmak üzere dil konularıyla daha kapsamlı ve sistematik olarak ilgilenmiştir. Bu dönem içinde ise G. W. Leibniz ve Humboldt önemli isimlerdendir.

1.8.2. DİLBİLİMİN BİR BİLİM OLARAK ORTAYA ÇIKIŞI

XX. yüzyıl ise dilbilim ve filolojinin yollarının keskin bir şekilde ayrılması ve dilbilimin bir bilim dalı olarak kabul görmesi bakımından önemlidir. Burada da en önemli isim kuşkusuz dilbilimin babası sayılan Ferdinand de Saussure'dür Zeynel-Ayşe KIRAN yazdıkları "Dilbilime Giriş" isimli kitaplarında dilbilim tarihini sunarken ayrımı Saussure öncesi ve sonrası şeklinde şöyle izah etmektedirler:

<p>F. de Saussure öncesi dilbilim (Artzamanlı dilbilim; Yapısalcılık öncesi dilbilim)</p>	<p>—İ. Ö 5. yüzyıl Kuralcı dilbilgisi — 1660 Port-Royal Dilbilgisi — 1816 Karşılaştırmalı ve tarihsel dilbilgisi — Yeni Gramerciler</p>
<p>F. de Saussure ve F. de Saussure sonrası dilbilim (Yapısalcılık/eşzamanlı dilbilim)</p>	<p>— 1857–1913 Ferdinand de F. De Saussure — 1916 Genel Dilbilim Dersleri — 1926 Prag Dilbilim Çevresi — 1932 Kopenhag Okulu; Glossematik — Amerikan Yapısalcılığı — 1950 Z. S. Harris: Dağılımcılık — 1957 N. Chomsky: Üretici-dönüşümsel dilbilgisi — 1960 R. Jakobson ve E. Benveniste: Söylem ya da sözcelem dilbilimi — Sözcelem Kuramları</p>

Tablo 1

Saussure dilbilimi bilim yapan ve tarihten günümüze kadar uzanan tüm dil çalışmaları arasında çığır açmış biridir. Dili bir dizge olarak görmüştür. Daha önce de değindiğimiz ve daha sonra ayrıntılı bir biçimde açıklayacağımız dil göstergeleri sistemini bulmuştur.

Dilbilim tarihi hakkında bilgi vermeden önce yukarıda değindiğimiz dilbilgisi ile dilbilim arasında çoğu zaman göz ardı edilen farklılıkları sunmak istiyoruz

1.8.3. DİLDE DİL“BİLGİ” VE DİL“BİLİM” FARKI

Yukarıda da açıklamaya çalıştığımız gibi dilbilgisi, kaynağı yazı öncesi dönemlere dayanan çok eski bir bilim dalıdır. Dilbilgisinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasına bazı ihtiyaçlar ve sorular sebep olmuştur. Bu ihtiyaçlar arasında dini metinlerin önemi büyüktür²⁷. Dilin kurallarının ve sistematığının oturtulmasında tarihi metinleri açıklamak önemli yer kaplamaktadır. Destan ve efsanelerin daha sonraki dönemlere sağlıklı bir biçimde aktarılmak istenmesi dil kurallarının konulmasının başlangıç noktası olmuştur.

Gerek coğrafi koşullar, gerekse ticari ve ekonomik ilişkiler zaman içinde toplumların birbirleriyle tanışmasını ve toplumlar arasında bağ kurulmasını sağlamıştır. Yabancı topluluklar arasındaki bu alışverişin sağlanabilmesi için kitlelerin birbirlerinin dillerinin de bilmeleri gerekmektedir. Birbirlerine yabancı olan toplumların kendi dillerini diğerlerine öğretmeye çalışmaları, beraberinde bu öğretmenin ve öğrenmenin sağlanabilmesi için belirli kuralları da getirmiştir. Bunlar da bir toplumun kendi içinde sözsüz olarak konulan ve uygulanan kuralların dile ve yazıya dökülmesini, dolayısıyla dilbilgisinin (gramerin) oluşmasını sağlamıştır.

Dilbilgisi ve dilbilimin farklılıkları konusunda son noktayı dilbilimin kurucusu olan Ferdinand de Saussure ‘Genel Dilbilim Dersleri’ adlı eserinde dilbilgisinin tanımını yaparak koymaktadır: “Önceleri ‘dilbilgisi’ adıyla anılan çalışmalar yapıldı. Eski Yunanlıların başlattığı, özellikle de Fransızların sürdürdüğü bu inceleme mantığa dayanır, doğrudan doğruya dile ilişkin bilimsel ve yarar gözetmeyen her türlü görüşten yoksundur. Yalnız doğru biçimleri yanlış biçimlerden ayıracak kurallar koymayı amaçlar. Arı gözlemden son derece uzak, görüş açısı da ister istemez dar, kuralcı bir daldır”²⁸.

²⁷ Özellikle Hindistan’da Brahma dinine ait Vedalardaki dilin anlaşılabilir hale gelmesi, dini törenlerin sağlıklı biçimde gerçekleştirilememesi metinlerin doğru biçimde okunmasını zorunlu kılmıştır. Metinlerin doğru okunabilmesi için de bazı dilbilgisi kuralları bulunmuştur. Bu suretle dini metinlerin doğru okunması gerekliliği dilbilgisinin ortaya çıkmasında büyük bir etki göstermiştir.

²⁸ Ferdinand de SAUSSURE, Genel Dilbilim Dersleri, Çev: Berke VADAR, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1998, s.27

1.9. TOPLUMSAL DİLBİLİM NEDİR VE NEYİ İNCELER?

Dilin, o dilin konuşulduğu toplumdaki bireyler ve toplumun kendisiyle olan ilişkisi her zaman kabul edilmiş, sorgulanmış ve üzerine düşünülmüş konulardan biri olmuştur. Dil ve toplum birbirlerinden bağımsız düşünülemez bir bütündür. Birinin diğeri olmadan var olması mümkün olmadığı gibi etkilenme de tek taraflı değildir. Toplumun sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi vs. değişimi dilde konuşulan kelimelerin tercih edilmesi, kelimelerin ve zamanla sözdizimi, cümle kuruluşu gibi dilin önemli kısımlarının da değişmesine yol açmaktadır.

Dil ve toplumun bu karşılıklı etkileşiminin bir bilim dalı olarak ele alınması yakın tarihte gerçekleşmiştir. Toplumsal dilbilim (sosyolinguistik), toplumbilim (sosyoloji) ve dilbilimin (linguistik) ortak çalışma alanıdır.

Türkiye’de dilbilim çalışmalarında hem tercümelemleri hem de kendi fikirlemleri le önemli bir yere sahip olan Berke Vardar, toplumsal dilbilim ile ilgili fikirlemlerini şöyle izah etmektedir.

“Dil, o dili konuşan bireylerin anlaşmalarını sağlayan en önemli araçtır. Dili konuşan bireyler alıcı ve verici konumunda iletişimi sağlamakla dili aynı zamanda toplumsal bir olgu haline getirmektedirler. Yeryüzündeki tüm topluluklar ayrı ayrı kendilerine ait, özgün kültürel kodlamalarıyla bir anlaşma dizgeleri bütünü haline getirdikleri dilleriyle anlaşır. İşte her toplumda iletişimin sağlandığı dil o dili konuşan bireylerden soyutlanamamasıyla ve toplumla kurduğu ilişkilerle “toplumsal kurum” olarak nitelenmesine yol açar. Toplumdaki dil konularıyla toplumsal, sosyal ve kültürel konular arasındaki paralellikleri inceleyen bilim dalına toplumsal dilbilim denir. Toplum dilbilim dil yapısıyla toplumsal yapı, ayrı bir deyişle dille dil kullanıcılarının üyesi oldukları toplumsal çevre arasındaki ilişkileri inceler. Genel bir değerlendirmeyeyle dil olgularıyla toplumsal olgular arasındaki ilişkileri, bunların birbirini etkilemesini birbirinin değişkeni olarak ortaya çıkmasını bir başka deyişle bu iki tür olgu arasındaki eşdeğerliliği inceleyen karma bir daldır.

1.9.1. TOPLUMSAL DİLBİLİM TARİHİNE BİR BAKIŞ

Dil ve toplum arasındaki ilişkinin, bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasının yakın tarihimize dayandığını belirtmiştik. Toplumsal dilbilimin kapsadığı konular özellikle XX. yüzyılın başlarında, üzerinde önemle durulan bir sorun durumuna gelmiştir.

Ancak dil ve toplum arasındaki ilişki daha önce de tartışılmıştır. Örneğin, “On dokuzuncu yüzyılın başlarında Amerikalı budun bilimci E. Sapir tarafından ileri sürülen bir düşünceye göre “bir toplumun kabul ettiği sözde gerçekler dünyası, bu dilsel toplulukta yaşayan insanların haberi olmaksızın yine o dilsel topluluğun dil alışkanlıkları üzerine kurulmuştur”.²⁹

Toplumsal dilbilimin bir alan olarak ortaya çıkmasında Meillet’in öncü olduğu söylenebilir. Ünlü Fransız dilbilimcisi Antonie Meillet ve onun görüşünü paylaşan bilginler dili, toplumsal yapının oluşturduğu değişik katmanların bileşeni olarak görmüşler dilde yaşam biçiminin, iktisadi koşulların etkisine ve sözcüklerin anlamlarının değişmesinde toplumdaki değişikliklerin önemine eğilmişlerdir.

Dilin kültürle olan ilişkisi ise 18. yüzyılın başlarından itibaren önem kazanmıştır. Herder, Wilhelm von Humboldt, Whorf gibi pek çok düşünür ve araştırmacı bu konu üzerinde önemle durmuşlardır. Bir ulusun dilinden o ulusun kültürüne, dünya görüşüne inilebileceğini savunan ve bu görüşü sonradan birçoklarınınca benimsenen Humboldt, dilin bir ulusun ruhunun dış görünüşü olduğunu belirtmekte “Ulusun dili ruhudur; ruhu da dili” demektedir.³⁰

Günümüzde de toplumsal dilbilim çalışmalarının önemi artarak devam etmektedir.

1.10. HER KELİMENİN BİR ANAVATANI VARDIR

Tezimizin Giriş bölümünde de dile getirdiğimiz gibi her kelime belirli bir yerde ve coğrafyada doğar. Sözcükler var olurken o dili konuşan topluluğun kültürel birikimini,

²⁹ Prof. Dr. Zeynel KIRAN-Prof. Dr. Ayşe (EZİLER) KIRAN, Dilbilime Giriş, Seçkin Yayınları, Ankara, 2002, s. 262

³⁰ Doğan AKSAN, Her Yönüyle Dil An Çizgileriyle Dilbilim, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2000, s. 64-65

sosyal değerlerini ve coğrafi koşullarına ilişkin sesleri bünyesinde barındırır. Var olan kelimeler doğdukları toplumun izlerini taşıır. Biz kelimenin anlamından ve çağrışımlarından hareketle kelimenin ortaya çıktığı yerin coğrafi şartlarını öğrenir, o toplumun kültürü hakkında bilgi sahibi oluruz. Kelimelerin dili sayesinde o toplumun tarihini yeniden yazarız. Doğan Aksan bu konuyu daha da genelleştirerek şöyle açılmaktadır: “Bir ulusun yaşayış biçimi inançları, gelenekleri, dünya görüşü, çeşitli nitelikleri ve hatta tarih boyunca bu toplumda meydana gelen çeşitli olaylar üzerinde hiçbir bilgimiz olmasa, yalnızca dilbilim incelemeleriyle bu dilin söz varlığının söz hazinesinin derinliğine inerek bütün bu konularda çok değerli bilgiler ve güvenilir ipuçları edinebiliriz. Aynı biçimde bir an için tek başına dili ele alarak, belli bir ilin belli bir dönemdeki bir metnini, yalnızca yabancı öğeler, yabancı etkiler açısından inceleyerek dili konuşan toplumun o süre içinde hangi kültür hareketlerine sahne olduğunu hangi dış etkiler altında kaldığını saptayabiliriz”³¹.

Doğan Aksan’ın açıkladığı gibi bazen bir tek kelime bile o kelimenin ait olduğu toplumun maddi ve manevi kültür parçacıkları hakkında bilgi verir. Çoğu zaman da kelimenin ömrü, kelimenin kullanıldığı yer, dönem ve ait olduğu sosyal durumun bitimine bağlı olabilmektedir.

Coğrafi koşulların dile etkisine örnek olarak Japoncadan bir örnek verebiliriz. “Japonların beslenmesinde ve mutfak kültürlerine pirinç büyük önem taşıdığından, pirinçle ilgili sözcük sayısı Avrupa dillerine oranla daha fazladır. Örneğin Japonca’da *ine*: pirinç bitkisi, *mom*, pirinç taneleri, *kome*: kabuğu soyulmuş pirinç, *meshi/gohan*: pişmiş pirinç, *mama*, *kayu*: yumuşak pirinç anlamına gelmektedir”³². Japonların pirinç yetiştirmeleri ve üretmeleri pirinç yetiştirmeyen topluluklara göre pirinçle ilgili kelimelerinin fazlalaşmasını sağlamıştır.

Topluluklar kendi kültür ve sosyal şartlarına ait kelime üretirler. “Bolivya ve Peru’da yaşayan Aymara adlı Kızılderili kabilesi Batı Uygarlığı ölçütlerine göre, ilkel bir topluluk sayılmasına karşın sadece patates çeşitlerini anlatmak için iki yüz ayrı sözcük kullanmaktadır”³³. Eskimo kabilelerinin dillerinde bulunan kar sözcükleri de konuya ilişkin önemli örnek teşkil etmektedir. Eskimo dillerinde kar sözcüğü için elliden fazla karşılık bulunmaktadır. Eskimolular yağan kar, yerdeki kar, rüzgârla sürüklenen kar, sulu kar v.s kar

³¹ Doğan AKSAN, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara, 2000, s.65

³² Doç. Dr. Osman TOKLU, Dilbilime Giriş, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s. 148

³³ Prof. Dr. Zeynel KIRAN- Prof. Dr. Ayşe (EZİLER) KIRAN, Dilbilime Giriş, Seçkin Yayınları, Ankara, 2002, s.262

kavramları için ayrı ayrı sözcükler kullanmaktadırlar. Aynı şekilde Arapça'da 'deve'yi karşılayan beş bin altı yüz kırk dört, 'kılıç' için bin, beş 'aslan' için yüz ve 'yıla' için ise iki yüz sözcüğün bulunması da dikkat çekicidir.

Yukarıda çeşitli dillerden verdiğimiz örneklerde de açıkça görüldüğü gibi bir dil konuşulduğu toplumun ihtiyaçları ve dünya görüşüne göre şekillenmektedir. Bir dildeki sözcüklere teker teker bakmamız bize o dil ve dili konuşanlar hakkında sandığımızdan fazla bilgi vermektedir.

Konuyu Türkçe'den örneklerle sürdürebiliriz. Akrabalık bağlarının Türlerde ve Türkçede önemli olması, tarihten günümüze dile de yansımıştır. Gerek Türkçenin ilk lügati Divânü Lügat-it-Türk'te gerekse Ali Şir Nevai'nin Muhakemet'ül-Lugateyn isimli eserinde ve edebi metinlerde akraba kavramıyla ilgili sözcüklerin sayıca fazla olması dikkat çekmektedir. Bu bağa ilişkin kelimelerin söz varlığı Türkler hakkında fikri olmayan bir kişiye de bilgi vermektedir. Akrabalık adlarının fazla olmasının yanı sıra her akrabalık bağlantısı ayrı bir kelime ile ifade edilmiştir. Örneğin baldız, görümce, elti, bacanak, kayın, kayınbirader gibi akrabalık ilişkilerini ayrıntısı ile açıklayan kelimeler birçok yabancı dilde tek bir kelime ile karşılanmaktadır.

Akrabalık adların yanı sıra Türklerin savaşçı bir geleneğe sahip olmaları savaş terim ve kavramlarını aynı zamanda savaşta kullanılan aletlerin adlandırılmasını artırmıştır. Aynı şekilde göçebe geçmişe sahip Türlerde savaşların ve coğrafyanın da etkisiyle atlar yaşına, rengine, bedensel durum ve gücüne, cinslerine göre ayrı ayrı sözcüklerle adlandırılmıştır.

Konuya ilgili çarpıcı bir örneği de Türkçenin Farsça karşısında ne kadar üstün olduğunun kanıtlanması amacıyla yazılmış Muhakemet'ül Lugateyn'den verebiliriz. Ali Şir Nevai eserinde "ördek" adını karşılayan sözcüklerin fazlalığına dikkat çeker ve Farsların ördek çeşitlerini anlatmak istediklerinde Türkçesini tercih etmek zorunda kaldıklarını dile getirir. "Geldik kuşa: Onda belli başlı ve meşhur *ilbesün ördektir* sart *ilbesünü* hiç bilmez. Dahası Türk ördeğin erkeğine *sona*, dişisine *borçın* der. Sart buna da ad koymamıştır; erkek-dişi ikisine birden *murgabi* der. Ve ördeğin türleri –bilen kuşçular huzurunda- mesela, *çörke*, *irke*, *soksur*, *alma*, *baş*, *çaqır*, *қанат*, *timür қанат*, *ala luğa*, *ala pöke*, *bağçal* ve böyle devam edip giden yetmiş türü vardır ki, Sart hepsine birden *murğabi* der. Eğer birbirinden ayırmak istese, ancak Türkçesiyle söyler"³⁴.

³⁴ Sema BARUTÇU ÖZÖNDER, Muhakemet'ül Lugateyn (Ali Şir Nevayi) , Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 211

Dilde kelimelerin anavatanını açıkladıktan sonra kelimenin doğduğu yerde durmadığı gibi doğduğu zamandaki şekli ve anlamıyla kalmadığını açıklamaya çalışacağız. Kelimelerin anlamsal alanı hakkında bilgi vermeden önce konunun daha iyi anlaşılması için dil göstergeleri konusuna değineceğiz:

1.11. DİL BİR GÖSTERGELER SİSTEMİDİR

Dili oluşturan unsurların nasıl oluştuğu, dili bir kavram olarak tanımlamanın yanı sıra dilin ne olduğu ve nasıl olup da meydana geldiği, yazılı bir kitabı olmamasına rağmen bir dili konuşan bireylerin dilin yapısına ve kurallarına dair kuralları nasıl meydana getirdikleri ve uyguladıkları gibi ve daha birçok konu üzerine çeşitli kuramlar geliştirilmiştir. Bu kuramlar arasında neredeyse tüm dilcilerin ortak kabulü olan şey ise dilin bir göstergeler sistemi olduğudur.

“İnsan dili, bir göstergeler dizgesidir. Bu nedenle de dilsel gösterge dizgesini inceleme görevini yüklenmiş olan dilbilimin, yeryüzündeki tüm göstergeleri inceleyen göstergebilimin temel alanlarından biri olduğu söylenebilir. Ancak insan dili, diğer göstergelere oranla çok daha karmaşık, binlerce yıldan beri en çok araştırılıp incelenmiş, üzerine düşünülmüş gösterge dizgesi olduğundan, dilbilim göstergebilimin diğer dalarına göre çok daha ilerlemiş ve bu özellikleriyle de onlardan ayrılmış bir bilim dalıdır. Bu gelişmişliğiyle de diğer göstergelerin incelenmesinde de örnek olmuştur.”³⁵

Göstergenin tanımı ise çok eskilere dayanır. Aristo’ya dayalı Ortaçağ skolastik felsefesinde gösterge *aliquid stat pro aliqua* sözüyle tanımlanmaktaydı. Bu söz, bir şeyin bir şey için olması, bir şeyi başka bir şeyin temsil etmesi biçiminde çevrilebilir. Bu sözü, bir göstergenin gönderimde bulunduğu gösterilene vardır biçiminde yorumlayabiliriz. Gösterge hangi tür olursa olsun, o an orada bulunmayana gönderimde bulunma olanağı sağlar. Bu da göstergelerin gösteren ve gösterilenden diğer bir deyişle anlam ve biçimden oluşması özelliğidir.

³⁵ Harro Gross, Einführung in die germanistische Linguistik, Iudicium Verlag, München, 1998, s. 36-67
Angelika LIKE ve diğerleri, Studienbuch Linguistik, Niemeyer, Tübingen, 1994, s.17-42
Heidrun PELZ, Linguistik, Eine einföhrung, campe paperback Verlag, Berlin, 1998, s. 36-67
Doç. Dr. Osman TOKLU, Dilbilime Giriş, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s. 14

“20. yüzyılın çığır açan dilbilimcisi F. de SAUSSURE, kuramı içinde *gösterge* (*signe linguistique*) terimini ve kavramını getirerek –bütün eleştirilere ve eklemelere karşın- dil çalışmalarında bugün de benimsenen ve kesinleşmiş sayılabilecek olan bir ilkeyi yerleştirmiştir. SAUSSURE’e göre dil, bir terimler dizini değil, bir göstergeler dizgesidir; bizim genel dilde sözcük adını verdiğimiz şeyler değil, doğrudan doğruya insan zihnine özgü ruhsal birer iyelik olan göstergeler vardır”³⁶.

Dil göstergeleri özelliklerini diğer göstergelerden kısaca; resim tipi, belirtici gösterge ve simge tipi göstergelerden almaktadır. Dil göstergesinin özelliklerini ve işlevlerini çeşitli dilbilimcilerin oluşturdukları modellere dayanarak inceleyebiliriz.

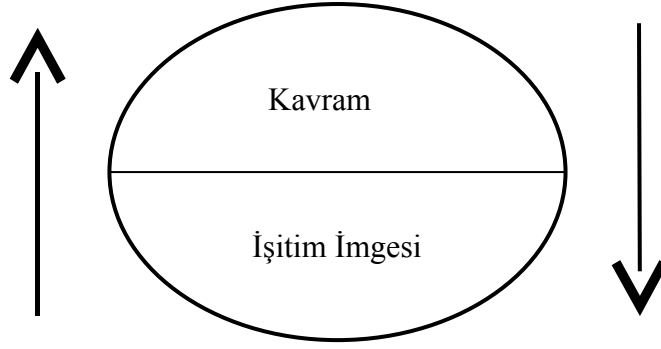
1.11.1. SAUSSURE’ÜN DİL GÖSTERGESİ

Saussure dil göstergesini ortaya koyarken, bunu dili bir terimler dizgesi olarak görenlerin her ögenin bir nesneyi karşılmasına karşılık olarak yaptığını açıklar. Dil göstergesinin bir nesneyle bir adı birleştirmedeğini belirterek, bir kavramla işitimi imgesini³⁷ birleştirdiğini, anlatır ve gösterge sistemine ilişkin kavramlarını ortaya koyar.

Saussure’ün dil göstergesi, gösteren ve gösterilenden oluşmaktadır. Ancak Saussure bu kavramları adlandırmadan önce dil göstergesini iki yönlü zihinsel bir kendilik olarak görerek aşağıdaki gibi bir tablo ile açıklar:

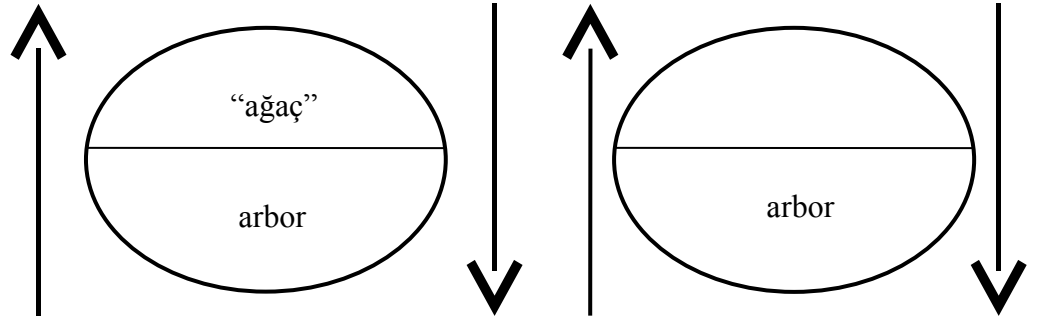
³⁶ Doğan AKSAN, *En Eski Türkçe’nin İzlerinde/Following the Traces of Pre-Turkic*, Multilingual yayımları, İstanbul, 2003, s. 13

³⁷ Bu konuda alıntı yaptığımız Saussure’ün Genel Dilbilim Dersleri adlı kitapta işitimi imgesi kavramının ardından yayımcıların bu kavrama ilişkin açıklamaları bulunmaktadır. İleride bu kavramla tekrar karşılaşacağımız için sözü geçen kitaptaki yayımcıların eklediği dipnotu aynen aktarmayı faydalı bulmaktayız: “İşitimi imgesi terimi belki çok dar kapsamlı gibi gelecek; çünkü işitimin yanı sıra bir de sözcükteki seslerin çıkarılışı, sesleme eyleminin kasıl imgesi var. Ama Ferdinand de Saussure’e göre dil özü bakımından bir birikimdir, dıştan gelen bir şeydir. İşitimi imgesi, gücül bir dil olgusu kimliğiyle – söz düzlemindekiler türlü gerçekleşmenin dışında, sözcüğün özellikle doğal tasarımıdır. Onun için sesleme eylemine üstü örtülü, dolaylı biçimde değinilebileceği gibi, işitimi imgesine oranla ikincil bir yer de verilebilir. (Yayımcılar) “ (Saussure, 1998; 107)

Tablo 2

Ardından tablonun açıklamasını yaparak kavramları ortaya koyar: “Bu iki öge birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve birbirini çağrıştırır. Latince *arbor* sözcüğünün anlamını aradığımızda da, Latince’nin “ağaç” kavramını belirtmek için kullandığı sözcüğü bulmaya çalıştığımızda da, ancak dilin onayladığı yaklaşımların gerçekliğe uygun düştüğünü görür, tasarlanabilecek başka her türlü yaklaşılmayı bir yana iteriz: Açık bir gerçek bu.

Tablo 3

Bu tanım ortaya önemli bir terim sorunu çıkarır. Kavramla işitim imgesinin birleşimine “*gösterge*” diyoruz: Ne var ki, genellikle bu terim yalnız işitim imgesin, örneğin bir sözcüğü (*arbor*, vb.) belirtir. Çünkü şu unutulur: Eğer *arbor*’a gösterge deniliyorsa, bunun biricik nedeni sözcüğün “ağaç” kavramına taşıyıcılık etmesidir; duyumsal bölümün uyandırdığı kavram bütünü de varlığını içerir.

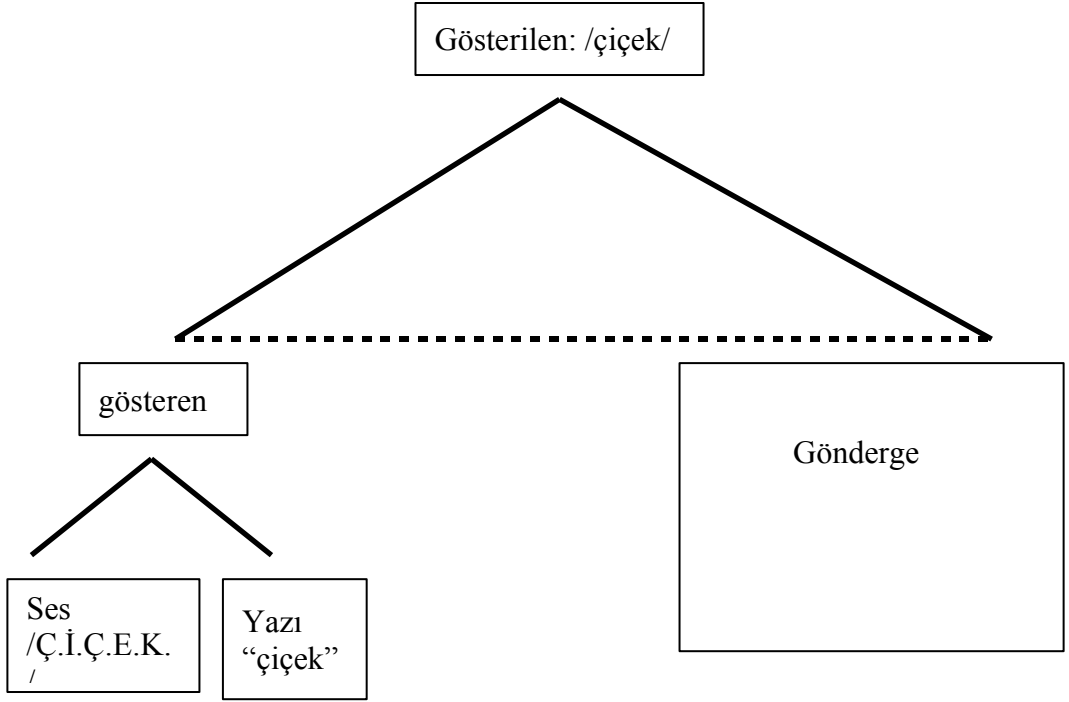
Burada söz konusu edilen üç kavram, karşıt olmakla birlikte birbirini çağrıştıran adlarla belirtilirse anlam belirsizliği de sona erer. Önerimiz şu: Bütünü belirtmek için *gösterge* sözcüğü kullanılmalı, *kavram* yerine *gösterilen* ve *işitim imgesi* yerine de *gösteren* terimleri benimsenmelidir. Gösteren ve gösterilen terimleri hem kendi aralarındaki, hem de bütünle kurdukları karşıtlığı belirtmek gibi bir yarar sağlar³⁸.

1.11.2. OGDEN VE RICHARDS GÖSTERGE MODELİ

Saussure'ün ardından Ogden ve Richards kendi dil göstergelerini ortaya koyarak dil göstergeleri sistemini tamamlamaya çalışmışlardır. Aşağıda bir tablo ile açıklamaya çalışacağımız Ogden ve Richards'ın dil göstergeleri modeli üç yönlü olmasıyla Saussure'ün dil gösterge modelinden ayrılmaktadır.

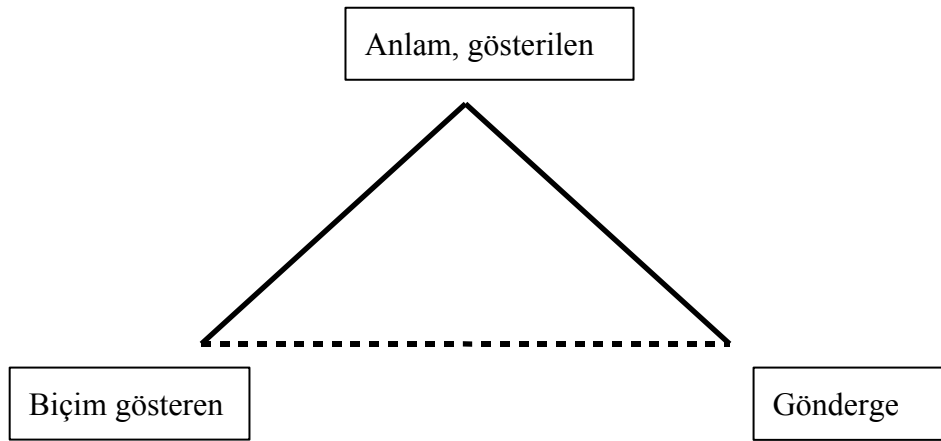
Bu bölümü hazırlarken faydalandığımız Ayşe - Zeynel Kıran ve Osman Toklu'nun eserlerinde Ogden ve Richards dil göstergesi farklı tablolarla açıklanmıştır. Biz burada her ikisini de vermeyi uygun görmekteyiz.

³⁸ Ferdinand de SAUSSURE, Genel Dilbilim Dersleri, Çev: Berke VARDAR, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1998, s. 22

Tablo 4

Osman Toklu Ogden Richards göstergesini şöyle çizimlemektedir.

Tablo 5

Yukarıda farklı olarak verilse de Ogden ve Richards'ın dil göstergesi modelinde gönderge kavramının eklenmiş olduğunun görmekteyiz. Gönderge dil gösterge modeli içerisinde dil dışı dünyayı temsil etmektedir. “Saussure’ün gösterge modelindeki birbirinden ayrılamayan gösteren ve gösterilen, modele durağan bir nitelik kazandırırken, bu model devinimli bir sürecin anlatımıdır”³⁹.

“Üçgenin tabanının kesik çizgiyle gösterilmesinin nedeni, gösterenle gönderge arasında doğrudan doğruya ve mantıksal bir ilişkinin olmadığı vurgulanmak istenmesidir”⁴⁰.

1.11.3. BÜHLER (ORGANON) DİL GÖSTERGESİ MODELİ

“Bühler’in modeli adını, Platonun *Kratylos* diyaloglarındaki *organon didaskaleion* ‘dil, bir insanın diğerine nesnelere konusunda bilgi verdiği bir araçtır’ biçimindeki dil tanımını yaparken kullandığı *organon* (araç) sözcüğünden alır. Bir dil psikoloğu olan Karl Bühler, bu modeli 1934 yılında oluşturmuştur. Saussure’ün modelinde olmayan gönderge, konuşucu ve dinleyici bu modelde yer almıştır. Gösterge modeli olmasının yanı sıra, modele iletişimin iki ayrı parçası olan konuşucu verici ve dinleyici/alıcıyı da katılmış olduğundan, bir iletişim modelidir de. Bu modelin diğer bir özelliği de dilin üç temel işlevini belirliyor olmasıdır. Organon modelinde anlatım, çağrı ve betimleme işlevleri belirlenmiştir”⁴¹.

1.11.4. ROMAN JAKOBSON GÖSTERGE MODELİ

Dilin birçok alanıyla ilgili fikirler sunan ünlü dilbilimci Roman Jakobson kendi gösterge modelini ortaya koymuştur. Jakobson, kendinden önceki gösterge modellerinden farklı olarak, dilin kullanımı sırasındaki psikolojik durumu da göz önüne alarak ruhsal duruma dikkat çekmiştir. Bühler’in modelinde yer alan iletişim faktörlerine ve dil dışı

³⁹ Doç. Dr. Osman TOKLU, *Dilbilime Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s. 21

⁴⁰ A.g.e., s. 16

⁴¹ Doç. Dr. Osman TOKLU, *Dilbilime Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s. 22

dünyanın yanı sıra, iletişimin diğer temel özelliklerini bildiri, konu ve bildirinin iletiildiği kanalı ya da bazı tercümelerde geçtiği şekilde bağlamı da eklemiştir.

“Gönderen, (kendisine bir bildiri) gönderilene bir bildiri yollar. Beklenen sonucu vermesi için bildiriye önce gönderme yapacağı bir bağlam, gönderilen tarafından anlaşılabilir ve kimi zaman da dilselleştirilebilir bir bağlama gereklidir (Buna “gönderge” diyenler de var, biraz bulanık bir terimdir bu); ardından bildiriye konuşucu ve dinleyici arasında (başka bir deyişle düzgü aracılığıyla bildiriye oluşturan ve yine bu düzgü aracılığıyla bildiriye çözen arasında) tümüyle ya da hiç değilse bir bölümüyle ortak bir düzgü gerekir; son olarak da, bildiriye bir ilişki, gönderenle gönderilenin aralarında bildirişim kurmalarını ve bunu sürdürmelerini sağlayacak bir ilişki, fiziksel bir oluk, ruhsal bir bağ gereklidir. Dilsel bildirişimin bu vazgeçilmez değişik etkenleri aşağıdaki biçimde gösterilebilir:

BAĞLAM

GÖNDEREN.....BİLDİRİ.....(kendisine bir bildiri)
GÖNDERİLEN

İLİŞKİ

DÜZGÜ

Jakobson yukarıda gösterilen dildeki altı etkenin altı işleve yol açtığını belirtir. Bu altı işlevi de şöyle izah eder:

“Gönderende odaklaşan “anlatımsal” işlev ya da *coşku* işlevi, konuşucunun sözünü ettiği konuya ilişkin tutumunun dolaysız anlatımına yöneliktir. Bu işlev gerçek ya da yapay ama belirli bir coşku izlenimini vermeye yöneliktir. (...) Dilde salt coşkusal katman ünlemlerle gösterilir. Ünlemler göndergesel dil yöntemlerinden, hem sesçil biçimleriyle (özel sesçil dizilişlere, dahası alışılmadık seslere bile rastlanır) hem de sözdizimsel

görevleriyle (ünlem bir tümcenin ögesi değil, eskizsiz bir cümlede eşdeğerlidir) ayrılır. (...) Ünlemlerde belirgin biçimde görülen coşku işlevi, tüm konuşmalarımızı bir ölçüde sesçil, dilbilgisel ve sözlüksel düzeylerde renklendirir. Dil aktardığı bilgi açısından çözümlenirse, bilgi kavramını bilimsel yanıyla sınırlandıramayız. Al ya da kızgınlık belirtmek için açıklayıcı öğeler kullanan bir kişi düpedüz bilgi aktarır ve bu sözlü davranış, Chatman'ın⁴² aykırı düşünce görünüşü vererek andığı beslenme gibi (“greyfurt yemek”) göstergesel olmayan etkinliklerle özdeşleştirilemez. Fransızcada [si] “eğer” ve [si:] “olumsuz bir sorunun yanıtı olarak evet” arasında ünlünün abartılı uzatılmasıyla ortaya çıkan ayırım, tıpkı Çekçe'deki [vi] “siz” ile [vi:] “biliyor, bilir” türünden ikiliklerdeki kısa ve uzun ünlü ayırımı gibi saymaca, düzgülü bir dilsel öğedir. Ama Çekçe'deki ikilinin durumuna ayırımsal bilgi sesbirimsel, birinci ikilideyse coşkusaldır. Değişmezlerle yalnızca ayırıcı düzlemde ilgilendiğimiz sürece Fransızcadaki [i] ve [i:] bizim için yalnızca bir sesbirimin değişikleridir; ama anlatımsal birimlerle uğraşırsak değişmez ve değişke ilişkisi ters yüz olur: bu durumda değişmezler uzunluk ve kısalıktır ve bunlar değişken sesbirimlerle gerçekleşir. Saporta⁴³ gibi coşkusal ayrılıkları” bildiriye değil de bildirinin yorumlanışına bağlanan” dil dışı öğeler sanmak, bildirinin bilgisel gücünü nedensiz olarak sınırlamaktır.

(...)

Gönderilene yönelme, bilişsel işlev, en arı dilbilgisel anlatımını, sözdizimsel, biçimbilimsel dahası genellikle sesbilimsel açısından öteki ad ve eylem ulamlarından ayrılan seslenme durumunda ve buyrum kipinde bulur. Buyrum tümceleri, bildirme tümcelerinden temel nitelikli bir noktada ayrılır: Birinci türden olan tümceler doğrulanabilir, ikinci türden olanlar doğrulanamaz. O'Neil'in ...*la fontaine* adlı oyununda Nano (buyurucu, sert bir sesle) “İçin!” der. Buyrum kipi “Doğru mu? Yoksa doğru değil mi?” sorusuna yol açmaz, ama bu tür bir soru “içiliyordu”, “içilecek” “içilirdi” gibi tümcelerden sonra sorulabilir. Üstelik buyrum tümcelerinin tersine, bildirme tümceleri doru tümcelerine dönüştürülebilir: “İçiliyor muydu?”, “İçilecek mi?”, “İçilir miydi?”.

Özellikle Bühler⁴⁴ tarafından aydınlatılan geleneksel dil örneği üç işlevle sınırlanıyordu –coşku, çağrı, gönderge işlevleri- Bu üçgensel örneğin tepelerinden her biri birinci kişiye, gönderene, ikinci kişiye, gönderilene ve üçüncü kişiye, sözü edilen “kişiye”

⁴² S. Chatman, “Comparing Metrical Styles”, *Style in Language*, ss. 149-172

⁴³ Sol Saporta: “The application of Linguistics to the Study of Poetic Language”, *Style in Language*, ss. 82-93

⁴⁴ Bkz. K. Bühler, “Die Axiomatik der Sprachwissenschaft”, *Kant - Studien*, 38. 19 – 90 (Berlin, 1993)

ya da “nesneye” ilişkindir. Bu üçlü örnekten kalkarak kolayca bazı ek dilsel işlevlerde çikarsanabilir. Böylece büyüsel işlev ya da büyüleme işlevi, karşımızda bulunmayan ya da cansız olan bir “üçüncü kişinin” çağrı bildirisindeki konuşucuya dönüşmesi olarak anlaşılabilir. “bu arpacık kurusun, yok olsun, tüh, tüh tüh!”⁴⁵ “Ey su ırmakların sultanı! Mavi denizin ötesine, denizin dibine götür kederi, dolmasın gönlüne keder Tanrı kulunun, gitsin keder, uzaklarda yok olsun”.⁴⁶Bununla birlikte dilsel bildirişimin üç oluşturucu etkenini daha belirledik: bu üç etken üç ayrı işleve denk düşer.

Temelde bildirişim kurmaya, bildirişimi uzatmaya ya da kesmeye, çevrimin işleyip işlemediğini denetlemeye (“Alo, beni duyuyor musunuz?”), dinleyicinin dikkatini çekmeye ya da dikkatinin dağılmasını sağlamaya (“Beni dinliyorsunuz değil mi?) Ya da bir başka dil düzeyinde. “Kulak verin sözlerime.” ve telefonun ucundaki ses de: “Hıı, hıı” der) yarayan bildiriler vardır.

Bu ilişkinin vurgulanması işlemi –Malinowski’nin⁴⁷ terimiyle ilişki işlevi- çok sayıda söz alışverişine, dahası tek konusu söyleşimi uzatmak olan ikili konuşmalara da yol açabilir. (...)

Modern mantıkta iki dil düzeyi arasında bir ayırım yapılmıştır: nesnelere söz eden “konudil” ve dilin kendisinden söz eden “üstdil”. Ama üstdil yalnızca mantıkçı ve dilbilimciler için gerekli bilimsel bir araç değildir: günlük konuşma dilinde de önemli bir işlev üstlenir. Gönderenin ve / ya da gönderilenin ortak düzğü kullanıp kullanmadıklarını sınamaya gerekli gördüğü her durumda söylem düzğünde odaklaşır: böylelikle söylem üstdilsel bir işlev (ya da açıklama) yerine getirir. (...) Dil öğrenimine ilişkin her süreçte, özellikle de çocuğun anadilini edinmesinde, büyük ölçüde benzer üstdil işlemleri kullanılır; sözyitimi de genellikle üstdil işlemlerine yatkınlığın yitimi olarak tanımlanabilir.

Dilsel bildirişimde yer alan etkenlerin, biri dışında tümünü gözden geçirdik: şimdi bildirinin kendisini ele alacağız. Bildirinin kendi kendisini amaçlaması (Einstellung), kendine dönük olması dilin *yazınsal* işlevini ortaya çıkarır. Dilin genel sorunları göz önünde

⁴⁵ Lıtvanya büyüsi. Bkz. V. T. Mansikka, Litaunische Zaubersprüche. Folklore Fellows Communications, 87 (1929), s. 69

⁴⁶ Kuzey Rusya büyüleme tümcesi. Bkz. P. N. Rybnikov, Pensi, cilt 3, Moskova, 1910, s. 217 ve ötesi

⁴⁷ Malinowski, B., “The Problem of Meaning in Primitive Languages”, C. K. Ogden ve I. A. Richards’ın The Meaning of Meaning adlı yapıtından, NewYork – Londra, 9. baskı, 1953, ss. 296 - 336

tutulmazsa bu işlev verimli biçimde incelenemez. Öte yandan dilin ayrıntılı çözümlemesi için yazınsal işlevin özenle göz önünde bulundurulması gerekir”⁴⁸.

Jakobson son olarak bu altı işlevi şu tablo ile gösterir:

GÖNDERGE İŞLEVİ		
COŞKU İŞLEVİ	YAZIN İŞLEVİ	ÇAĞRI İŞLEVİ
İLİŞKİ İŞLEVİ		
ÜSTDİL İŞLEVİ		

Dildeki göstergeler konusuna değindikten sonra, kelimelerin somut anlamları ya da ilk anlamlarının zamanla nasıl soyut veya yan anlam kazandığını ele almaya çalışacağız. Zira yol kavramı, Türkçenin tarihi dönemlerinde olsun gerekse de günümüz Türkiye Türkçesi ve Türk lehçelerinde olsun temel anlamını korumanın yanı sıra birçok soyut anlam kazanmıştır. İşte bu noktadan hareketle; kelimelerin anlamları nasıl ve ne şekillerde değişir, kelimelerin anlamlarının değişmesine neden ihtiyaç duyulmaktadır? Bu değişimi tetikleyen şartlar nasıl oluşmuştur ve nelerdir? Aşağıda bu ve buna benzer soruların cevabını bulmaya çalışacağız.

1.12. GÖSTERGENİN DEĞİŞMEZLİĞİ VE DEĞİŞEBİLİRLİĞİ⁴⁹

Saussure yukarıda açıkladığımız gibi dili bir göstergeler sistemi olarak görmektedir. Bu göstergeler sisteminin değişebilirliği ve değişmezliği konusu kelimelerin yan anlam ya da soyut anlam kazanması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu noktada yine Saussure’ün ‘Genel Dilbilim Dersleri’ adlı eserini kaynak olarak konuyu incelemeye çalışacağız.

⁴⁸ Berke VARDAR, Dilbilimden Yaşama Yapısalcılık, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001, s. 208-215

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız; Ferdinand de Saussure, Genel Dilbilim Dersleri, Çeviren: Berke Vardar, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 109- 123

1.12.1. GÖSTERGENİN DEĞİŞMEZLİĞİ

Göstergenin değişmezliği ilk bakışta gözümüze bir çelişki olarak görünse de değişebilirlik ilkesi ile birlikte bir bütün olarak bakıldığında belirli bir mantığının olduğu görülecektir.

Saussure göstergenin değişmezliğini açıklarken bireyin dil üzerindeki iradesinin sınırlı olduğuna dikkat çeker. Dili konuşan topluluktaki bireyler dilde kullanacakları kelimeleri seçerken bunu kendi istekleri ile yaparlar. Ancak kelimeleri seçtikleri bütün yani dilin tamamı söz konusu olduğunda Saussure bunu “zorunlu seçim” olarak adlandırır. Evet, bir seçim söz konusudur fakat bu seçim zorunlu bir seçimdir.

Dili kullanan bireyle dilin mantığını öğrenmezler. İnsanın dilyetisi ile doğması kişiyi dili bilir kılar ancak bu öğrenilmiş bir bilgi değildir. Saussure de bu noktada kişinin bilincine varmadığı bir şeyi nasıl değiştirebileceği sorusunu sorar. Ve bu soruyu birkaç maddeyi alt alta sıralayarak cevaplandırır:

1.12.1.1. Göstergenin Nedensizliği

Saussure bu başlığı ayrı bir konu olarak da incelemektedir. Ve bize burada gösterilenin gösterene bağlayan bağın hiçbir nedeni olmadığını vurgulamaktadır. Ç. İ. Ç. E. K. Ses dizisini duyduğumuzda zihnimizde çiçek kavramı şekillenmektedir. Saussure bu düşüncesini farklı dillerin varlığını örnek göstererek kuvvetlendirir. Yukarıda örnek verdiğimiz çiçek sözcüğünün İngilizce’de ‘flowers’ olması da tamamıyla nedensizdir. Elbette bu noktada dilin o dili konuşan topluluk içerisinde sözsüz bir kanun gibi kabul edilmesi ve üzerinde bir uzlaşmaya varılması önemlidir.

Saussure, göstergenin nedensizliği ilkesine karşı gelebilecek görüşlere de yer verir. İlk olarak yansımaların öne sürülebileneceğini vurgular. Yansımaların sayılarının azlığına dikkat çeker. Yansımalarında seçilişinde kısmi bir nedensizlik söz konusudur. Bir yansıma farklı dillere göre o toplum tarafından farklı ifade edilebilir. Örneğin; Türkçe’de horozun

sesi “üüüüüüüü” şeklinde kullanırken bu İngilizcede “kikiriku” biçimindedir. Yansımalar da zamanla biçim değiştirip dil göstergesinin genel özelliğine bürünürler.

Yansımalara çok yakın olan ünlemlerin de karşıt görüş olarak ileri sürülebilmesi ise şu fikirlerle çürütülebilir. Saussure bu konuda: “Gösterilenle gösterenin zorunlu bir bağ kurduğu yadsınabilir” der. Burada da dillerin farklı oluşu örneklenebilir

Göstergenin nedensizliğini açıkladıktan sonra göstergenin değişmezliği konusundaki yerine değinmek istiyoruz. Saussure göstergenin nedensizliğini değişebilmeyi engellediğini belirtir. “Bir şeyin tartışılabilmesi için usa uygun bir kurala dayanması gerekir. Böyle olduğunda tartışma yapılabilir. Çeşitli gerekçeler öne sürülebilir. (...) Fr. *Soeur* “kızkardeş” i İng *sister*’e Alm. *Ochs*’u “öküz”e yeğlemek için hiçbir neden yoktur.

1.12.1.2. Herhangi Bir Dilin Gerektirdiği Göstergelerin Çokluğu

“Bu olgunun sonuçları son derece önemlidir. Yaklaşık olarak yirmiyle kırk arasında yazaçtan oluşan bir yazı dizgesi yerine, gerekirse bir başkası benimsenebilir. Az sayıda öge kapsasaydı dil için de aynı şeyi söyleyebilirdik. Ne var ki dil göstergeleri sayıca sınırsızdır. (SAUSSURE, 1998: 117)

1.12.1.3. Dizgenin Çok Karmaşık Niteliği

Saussure burada dilin çok karmaşık olduğunu belirtir. Bu karmaşanın mantıksal düşünceyle çözümlenebileceğini de ekler. Oysa dili kullananlar dili nasıl kullandıklarını bile bilemezler. Bu bilinemezlik bir engel teşkil eder.

1.12.1.4. Toplumsal Devinimsizliğin Her Türlü Dilsel Yenileştirmeye Karşı Direnmesi

“Dil her an herkesi ilgilendirir. Gözlemlerimizin en önemlisi de bu toplumda yaygın olan, toplumca kullanılan dilden bütün bireyler gün boyu yararlanır. Bu konuda dille öbür kurumlar arasında, hiçbir karşılaştırma yapılamaz. Bir kurallar bütününün buyrukları, bir dinin törenleri, denizci belirtkeleri vb. aynı anda ancak belli sayıda bireyi ilgilendirir; o da belli bir süre için. Oysa dile her an herkes katılır. Bundan ötürü de dil durmaksızın herkesin etkisi altındadır. Bu temel olgu kökten bir değişikliğin olanaksızlığını göstermeye yeter.

Dilin değişmezliği yalnız toplumun ağırlığından ileri gelmez; zaman içinde yer alışının da ürünüdür. Bu iki olgu birbirinden ayrılamaz”.⁵⁰

1.12.2. GÖSTERGENİN DEĞİŞEBİLİRLİĞİ

Saussure dilin hem değişip hem de değişmeyeceğini izah eder. Değişmezliği açıklarken bireylerin dili değiştirmedeki iradesinin imkânsızlığı vurgulanmıştır. Oysa toplumun bütünü ele alındığında göstergelerin değişmesi bireylerin etkisine göre daha belirleyicidir.

Saussure göstergenin sürüp gitmekte olduğu için değişme eğilimi içerisinde olduğunu söyler. Bozulmanın değişik biçimlerde olması sürekliliğinden kaynaklanmaktadır. Gösterenle gösterilen arasındaki bağın değişmesi ise farklı şekillerde kendini göstermektedir.

Saussure eserinde konuyu örneklerle besleyerek şu şekilde izah eder:

“öldürmek’ anlamına gelen Latince *necāre* Fransızcada *noyer* biçimine girmiş ve suda boğulmak anlamını edinmiştir. Böylece işitim imgesi de, kavram da değişmiştir. Ama olayın iki bölümünü birbirinden ayırmak gereksiz ayrıntıya girmeden, kavramla gösterge arasındaki bağın çözüldüğünü, ilişkinin değişime uğradığını ortaya koymak yeter. Klasik Latincedeki *necāreyi* Fr. *Noyer* ile karşılaştıracağımıza, IV ya da V. Yüzyıl Halk Latincesi’ndeki, suda boğmak anlamına gelen *necare* ile karşılaştırsak durum biraz değişir.

⁵⁰ Ferdinand de SAUSSURE, Genel Dilbilim Dersleri, Çev: Berke VARDAR, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s.108

Ne var ki, gösteren çok bozulmamış olmakla birlikte, burada da kavramla gösterge arasındaki bağıntıda değişme görülür.

Eski Almanca *dritteil* “üçte bir parça” çağımız Almancasında *Drittel* “üçte bir” olmuştur. Böylece kavram aynı kalmışsa da, bağıntı iki türlü bir değime uğramıştır. Gösteren hem ses yönünden; hem de dilbilgisi bakımından değişmiştir; artık *teil* “parça” kavramını içermez, yalın bir sözcüktür. Burada da şu ya da bu türlü bir bağıntı değişikliği söz konusudur”⁵¹.

Yukarıda Saussure ‘ün kendi eserinden faydalanarak göstergelerin değişebilirliği ve değişemezliği ilkelerini anlatmaya çalıştık. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Türkçe’den örnek vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Yukarıda da gördük ki, kavramla adlandırma arasındaki ilişki üç biçimde oluşmaktadır. Bu ilişki ya nedensiz ya rastlantısal ya da uzlaşımsal olarak kendini gösterir. Gösteren, göstereni nedensiz bir şekilde adlandırır. K.İ.T.A.P rastlantısaldır. O zaman şöyle bir soru sorabiliriz: “Neden tüm toplum bu nedensiz bağı kabul eder?” İşte bu kabul ediş uzlaşımsaldır. Ancak gösterge zaman zaman nedenli bir şekilde ortaya çıkabilir. Buna örnek olarak bir yazarın yazdığı ve dilini kullandığı topluma bir kelime teklif etmesini sayabiliriz. Yazar bir kelime teklifini eserlerinde ya da konuşmalarında teklif eder ve bu kullanımın sıklıkla zaman içerisinde dile kazandırılmış olur. Nurullah Ataç’ın Türkçe’ye kattığı kelimeleri bu çeşit örneklemeye dâhil edebiliriz. Bir de devletlerin ferman ya da genelde kanun hükmünde önerilerini sayabiliriz. Bir devletin zaman zaman bazı kelimeleri yasaklaması veya kullanılması için kelime önermesi de bu konuda başka bir hususu teşkil etmektedir. Konunun bu kısmı ideoloji ve dil ilişkisi içerisinde değerlendirilebilir. Öyle ki gündelik dilin kullanımındaki kelime tercihleri kişinin ideolojisi konusunda ipucu vermektedir. Göstergelerin değişebilirliği aynı zamanda dilin alışkanlıkları normalleştirilmesi ile birebir ilgilidir. Dil alışkanlıklarımız normalleştirir. Gündelik dilde yanlış ya da dilin ölçünlü, kurallı yapısına uymayan kullanımlar kullanımlarının sıklıkla ve bu yanlış kullanımı tercih eden bireylerin sayısının artması zamanla bu yanlış kullanımı alışkanlık nedeniyle normalleştirir. Alışkanlık olan bu yanlış kullanım öyle bir hale gelir ki, dilin standardını oluşturur.

⁵¹ Ferdinand de SAUSSURE, Genel Dilbilim Dersleri, Çev: Berke VARDAR, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s.119

Bu açıklamaları yaptıktan sonra göstergenin değişebilirliği konusundaki Türkçe örneklere geçebiliriz.

1.12.2.1. Gösterenin Değişmesi:

Özellikle tarihi dönem içerisindeki ses değişmelerini bu başlığa örnek olarak verebiliriz. Daha önce *kapıg* olarak kullanılan gösteren zamanla /g/ sesinin düşmesiyle *kapı* şeklini almıştır.

1.12.2.2. Gösterilenin Değişmesi:

Bazen de gösteren kendini korur ancak gösterilen değişir. Kelimenin sesleri korunabilir ancak kastedilen kavram değişebilir. Buna örnek olarak da ‘hıyar’ sözcüğünü verebiliriz. Daha önce sözcük sadece bir sebzenin ismi olarak anlamını yüklüyken, zamanla gösterilenin değişmesi sonucu hakaret taşıyan bir anlam kazanmıştır.

1.12.2.3. Hem Gösterilenin Hem de Gösterenin Değişmesi:

Kelime ya da kavramın gerek anlamının gerekse kavramı karşılayan ses ya da harflerin değiştiği durumlardır. Yavuz kelimesinin örnek olarak verebiliriz. Kelimenin göstereni günümüzde Y.A.V.U.Z. şeklindeyken tarihi dönemlerde, Y.A.B.I.Z şeklindedir. Gösterilen olarak, ise kötü, dolandırıcı gibi anlamlara sahipken zamanla kelimenin göstereni gibi gösterileni de değişmiş ve yiğit, cesur anlamını kazanmıştır. Yine aptal kelimesinde hem göstereni hem de gösterileni değişen kelimelerden biridir. A.B.D.A.L. şeklinde olan gösterilen, A.P.T.A.L. haline gelmiş ve anlamı olumsuzlanarak gösterilen de değişmiş saf, ermiş kişi anlamından akli melekeleri yerinde olmayan kişi anlamını kazanmıştır. Davar kelimesi de aynı şekilde hem gösteren hem gösterilen bakımından değişime uğramıştır.

T.A.V.A.R. göstereni her türlü mal mülk gösterilenini karşılarken, zamanla D.A.V.A.R. göstereni ve küçükbaş hayvanı karşılayan gösterilene sahip olmuştur.

1.13. KELİMELERİN ANLAM ALANLARI

Her sözcük ilk olarak tek anlamla doğar. Sözcüğün ilk anlamı aynı zamanda sözlük anlamıdır. Kullanımlarına gereksinimlerine, diğer sözcüklerle ilişkilerine göre, zaman içinde, bir sözcüğün anlamı farklılaşır. Bir sözcüğün kastedilen ve duyulduğunda ya da okunduğunda akla gelen tüm anlamları o sözcüğün anlam alanını oluşturur. Örnek olarak “yüz” sözcüğünü verebiliriz Türkçe’de “yüz” sözcüğünün anlamsal alanını cümle içindeki şekilleriyle şöyle sıralayabiliriz:

1. Yüze kadar saydım
2. Dün hep beraber denizde yüzdük.
3. Bu gün yüzün ne kadar asıktı.
4. Koyunun derisi yüzülmüş
5. Gerçekler su yüzüne çıkacak
6. Ne kadar yüzsüz bir insan
7. Sana bunu söylemeye yüzüm yok

Bir sözcük anlam alanının genişliği kadar farklı anlama sahiptir. Bu farklılaşmanın temelinde değişik etkenler vardır. Bu farklılaşmanın temelinde değişik etkenler vardır. Bunlar, toplumsal, tarihsel, dilbilimsel ve ruhsal nedenler olabilir.⁵²

Sözcüğün dar toplumsal kesimden geniş bir kesime aktarılmasıyla anlamca genişlemesi ya da bunun tersine bir süreç sonunda, anlamca daralması içerik alanını etkiler.

Bir ses bileşiminin başlangıçta yansıttığı ilk ve asıl kavrama biz “temel anlam” adını veriyoruz. Türkçede ‘diş’in temel anlamı: Ağzımızdaki sert ve ısırpı koparmaya yarayan organlardan her biridir.

⁵² Pof. Dr. Zeynel KIRAN- Prof. Dr. Ayşe (EZİLER) KIRAN, Dilbilime Giriş, Seçkin Yayınları, Ankara, 2002, s. 253

Sözcükler kullanıldıkça, onların gösterilenlerinin yansıttıkları kavramların başka nesnelere benzerlik yakınlık ya da ilişkilerine dayanılarak aktarmalara başvurulmakta bunlar yavaş yavaş çok anlamlı duruma gelmekte ve yan anlamlar kazanmaktadır.

“Temel anlam kimi zaman ilk belirtilen kavram daha doğrusu bir ses bileşimiyle nesne arasında kurulan ilk ilişki olmayabileceğidir: Ak’ın Türkçe’de beyazı karşılayan ilk öge dolayısıyla beyazın akın ilk anlamı olduğunu kabul edebiliriz. Ancak bu her renk adı için geçerli değildir. Kimi zaman sözcük, daha önceki bir adlandırmaya dayanan bir biçim bir türev olabilmektedir. Nitekim yeşilin bir renk adı olarak yaş tan türediği genlikle kabul edilmektedir. Bu durumda hem Türkçe’deki adlandırma yolu ortaya çıkmakta hem de daha önceki bir ilişki aydınlanmaktadır. ‘Gök’ (Eski Türkçe’de ‘kök’) sözcüğü ise en eski dil ürünlerimizde mavi ve sema anlamlarıyla karşımıza çıkan çokanlamlı bir ögedir. Ancak bu örneklerde görülen durum her dilde başlangıçta “bir kavrama bir ses bileşimi” bir başka deyişle “bir anlam bir sözcük” ayrıldığı biçiminde anlatılabileceğimiz ilkeyi değiştirecek nitelikte değildir”.⁵³

1.13.1. KELİMELERİN ANLAMLARININ DEĞİŞME BİÇİMLERİ

Kelimelerin anlamlarının değişmesi çeşitli biçimlerde ve farklı şekillerde olmaktadır. Günümüzde dilciler bu değişme biçimlerini farklı başlıklarda ve farklı alt başlıklarla değişik adlarla kabul edip ortaya koymaktadırlar. Örnek verecek olursak;

Ayşe-Zeynel Kiran bu sınıflamayı “Anlam Sınıflaması” başlığı altında şu satırbaşları ile vermektedirler:

Anlam Sınıflaması:

Anlam Daralması

Anlam Genişlemesi

⁵³ Doğan AKSAN, Türkçe’nin Sözcükleri, Engin Yayınevi, Ankara, 2000, s. 74

Anlam Kayması

Genelleşme

Düz Anlam/Yananamlar

Anlam Bulanıklığı⁵⁴

Osman Toklu ise, daha kısa başlıklarla konu aşağıdaki biçimde incelemeyi tercih etmektedir:

Anlam değişmesi:

Anlam daralması ve anlam genişlemesi

Anlam iyileşmesi ve kötüleşmesi

Doğan Aksan ise “Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim” adlı eserinde konuyu anlam bilim bölümünde incelemiştir. Üst başlık olarak ‘Anlam Anlayışımız’ adını kullanan Aksan sınıflandırmayı işe şöyle yapmıştır:

- a) Temel Anlam
- b) Yan anlam
- c) Aktarmalar
- ç) Benzetme
- d) Ad aktarması
- e) Çok anlamlılık
- f) Eş anlamlılık
- g) Eşadlık

⁵⁴ Pof. Dr. Zeynel KIRAN- Prof. Dr. Ayşe (EZİLER) KIRAN, Dilbilime Giriş, Seçkin Yayınları, Ankara, 2002, s. 255

- h) Tasarımlar
- i) Duygu değeri
- i) Anlam açısından özel adlar
- j) Yerlileştirme
- k) Bağlam
- l) Bağdaştırma

Yukarıda farklı başlıklarla verilen kelimenin anlamının nasıl değiştirdiğine ilişkin satırbaşlarını açacak olursak kısaca şöyle özetleyebiliriz:

1.13.1.1. Anlam Genişlemesi:

Anlam genişlemesi (radiation/extension of meaning) sözcüğün kastettiği anlamın zaman içerisinde özel bir anlamdan çıkarak daha genel bir anlam kazanması ile oluşur. Doğan Aksan bu anlam olayını daha ayrıntılı bir biçimde şöyle tanımlamaktadır: “Bir varlığın bir türünü ya da bir bölümünü anlatan, kullanım alanları dar olan kelimelerin zamanla o varlığın bütünü, bütün türlerini birden anlatır duruma gelmesi, daha geniş alanlarda kullanılan şeyleri yansıtması”.⁵⁵

Türkçe’den anlam genişlemesine örnek olarak, ‘ödül’ sözcüğünü verebiliriz: “ödül” eskiden yalnızca güreşlerde verilen “mükâfat” iken bugün bununla birlikte, ‘yarışma (müsabaka)’ anlamını da karşılamaktadır. (Sait Faik Ödülü, dil ödülü gibi).⁵⁶

Anlam genişlemesi başlığı altında *genelleşme* kavramını da inceleyebiliriz. Genelleşme (généralisation, generalization, generalisierung) özel adların zamanla özel ad olmaktan çıkarak bir tür adını karşılamasına denir. Konuyu Ayşe-Zeynel Kıran’ın kitabından çeşitli örnekler içeren bir tablo ile anlatabiliriz:

⁵⁵ Doğan AKSAN, Anlambilim ve Türk Anlambilimi, A. Ü DTCF Yayınları, Ankara, 1971, s. 120

⁵⁶ Doğan AKSAN, Türkçe’nin Sözcükleri, Engin Yayınevi, Ankara, 2000, s. 214

Zeplin	Konyak	Don Kişot
Giyotin	Şampanya	Don Juan
Jilet	Kaşmir	Lolita
Sandviç	Fayans	Feride
Özel isimler nesnelerin adı olmuştur	Bölgelerin adı nesnelerin adı olmuştur	Kurgusal kahramanların adları; bir sıfata dönüşerek insanların davranış ve tutumlarını yansıtır

Tablo 7

1.13.1.2. Anlam Daralması:

Daha ince genel bir anlamı ifade eden bir sözcüğün zamanla dar bir anlama geçiş yoluyla değişmesine anlam daralması(reduction / restriction of meaning) denir.

Örneğin “yaş” sözcüğü, ‘taze, genç, yeşil’ anlamını karşılarken gösterilen zamanla anlam daralmasına uğramış ve ‘ıslak’ anlamını kazanmıştır.

1.13.1.3. Anlam Kötüleşmesi:

Bir sözcüğün başlangıçtaki anlamına göre zamanla kötü anlam kazanması ya da olumsuzlanmasına anlam kötüleşmesi (pejoration) denir.

Örnek olarak; canavar sözcüğünü verebiliriz. “Bizde önceleri Farsça’da olduğu gibi (/ca:nver, ca:nva:r/ جانوار ‘canlı hayvan’ anlamında kullanılan sözcük bugünkü anlamını kazanırken bir anlam kötüleşmesine sahne olmuştur”⁵⁷.

1.13.1.4. Anlam İyileşmesi:

Anlam kötüleşmesinin tersine bir kelimenin anlamını zamanla eski anlamına göre daha iyi anlam kazanmasına anlam kötüleşmesi (amelioration) denir. Örnek olarak “Eski Türkçe’de aslında ‘eziyet, sıkıntı, ceza, işkence ‘ vb. anlamlar taşıyan **kın (~kıyın)** sözcüğü Türkiye Türkçesinde **kınamak** fiilinde anlamı eskisine oranla biraz daha ‘iyileşmiş’ olarak yaşamaktadır”⁵⁸.

⁵⁷ Doğan AKSAN, En Eski Türkçe’nin İzlerinde/Following the Traces of Pre-Turkic, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2003, s. 216

⁵⁸ Süer EKER, Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003, s. 422

2. TÜRK DİLİNDE ‘YOL’ KAVRAMININ TOPLUMSAL DİLBİLİM AÇISINDAN İNCELENMESİ

Çalışmamızda ‘*yol*’ sözcüğünü daha önce de belirttiğimiz gibi hem dilbilgisel, (yapısal) hem de dilbilimsel (kavramsal) açıdan art zamanlı (diachronic) ve eş zamanlı (synchronic) olarak ele alacağız.

2.1. GÖSTERGE SİSTEMİNDE GÖSTEREN (ŞEKİL) OLARAK ‘YOL’

Türkçe'nin en eski kelimelerinden olan ‘*yol*’ kelimesi ve ondan türeyen diğer kelimeler, tarih boyunca birincil anlamından başka birçok anlam kazanmıştır. Kelimenin toplumsal, sosyal ve ekonomik sebeplere bağlı olarak kazandığı soyut anlamlar değişmiş olsa da, ‘*yol*’ kelime ve kavram olarak asıl anlamını hiçbir zaman kaybetmemiştir.

‘*Yol*’ sözcüğü ile ilk olarak, Türklerin ve Türkçe'nin elimizdeki en eski metni olan Orhun Kitabeleri'nde karşımıza çıkmaktadır. Burada ‘*yol*’ sözcüğünü asıl anlamı yanında, yan anlam kazanmış hali ile de buluruz. Köl Tigin Abidesi'nin Kuzey Yüzü'nde geçen: “*Ögüm katun ulayu öglerim ekelerim keliñgünüm kunçuyarım bunça yime tirigi küñg boldaçı erti, ölügi yurtda yolta yatukaltaçı ertigiz.*”⁵⁹

Yukarıda verdiğimiz ve Orhun Abideleri'nde geçen cümle Talat Tekin tarafından: “*annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım prenseslerim bunca hayatta kalanlar cariye olacak idi, ölenler de yazıda yabanda yatacak idiniz*”⁶⁰ şeklinde tercüme edilmiş ve metnin sözlük bölümünde ‘*yol*’ sözcüğü “*yurt*” kelimesi ile açıklanmıştır. Muharrem Ergin ise metni; “*Annem hatun ve analarım ablalarım, gelinlerim prenseslerim, bunca yaşayanlar cariye olacakii ölenler yurtta yolda yatıp kalacaktınız*”⁶¹ diye aktarmıştır. Metinde geçen “*yolta*” sözcüğünü ister Talat Tekin'in ister Muharrem Ergin'in tercümesini

⁵⁹ Muharrem ERGİN, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 26- 27
Talat TEKİN, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 22-23

⁶⁰ A.g.e., s. 22-23

⁶¹ Muharrem ERGİN, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 26- 27

ele alarak inceleyelim, **'yol'** kavramı burada *'yurtta yolda yatıp kalmak'* anlamıyla sözlük anlamının dışında anlam kazanmış ve adeta deyimleşmiştir.

'Yol' sözcüğü daha sonra, aşağıda ayrıntılı bir biçimde inceleyeceğimiz gibi neredeyse Türk dilinin bütün dönemleri ve tüm edebi eserlerde geçmektedir. Zaman zaman tarihi ve günümüz Türk lehçelerine göre yapısal değişiklikler arz etmesine karşın, kelime günümüze kadar yaşamıştır ve yaşamaya devam etmektedir.

İşte tam da bu noktada lehçelere göre **'yol'** sözcüğünün *jol* (Kazak), *şul* (Çuvaş), ya da *suol* (Yakut) şeklin almasını ve bu ses değişiminin nedenlerini, bu ses değişikliklerinin anlamsal olarak farklılaşmaya yol açıp açmadığını incelemek durumundayız.

Dolayısıyla tezimizi iki ana başlık altında toplayabiliriz:

1. Yapısal olarak **'yol'** sözcüğü
2. Anlam açısından **'yol'** sözcük ve kavramı

2.1.1.YAPISAL OLARAK **'YOL'** SÖZCÜĞÜ

'Yol' sözcüğüne yapısal olarak baktığımızda, sözcüğün şekil açısından geçirdiği evreleri kastetmekteyiz. **'Yol'** kelimesi şekil bakımından tek heceli bir sözcüktür. Heceyi de dilin en küçük parçası olan sesler oluşturmaktadır. Biz de bu bölümde **'yol'** sözcüğünü oluşturan seslerin nasıl oluştuğuna, ortaya çıkma biçimlerine, seslerin özelliklerine değineceğiz. Daha sonra bu seslerin gerek tarihi gerekse günümüz lehçelerine göre farklılaşıp farklılaşmadığına ve eğer bir farklılaşma varsa bu farklılaşmanın nedenlerini ve seslerdeki farklılığın anlam açısından da farklılığa neden olup olmadığını incelemeye çalışacağız.

Bu noktada yukarıda sıraladığımız sorular fonetik ve fonolojinin alanına girmektedir. Biz de tezimizde yapısal olarak **'yol'** kavramını incelerken bu iki bilim dalından faydalanacağız.

Ancak ayrı ayrı başlıklar halinde fonetik ve fonolojik incelemeye geçmeden önce Türkiye'deki dil çalışmalarında bu iki kavramın tam olarak karşılık bulamaması ve bu konudaki görüşlere yer vermek gerektiği kanaatindeyiz.

Fonetik ve fonoloji terimlerinin Türkçeye aktarılmasında, ne anlam açısından ne de Türkçe karşılık bulunması bakımından bir uzlaşma sağlanabilmiştir. Söz konusu terimler Türkçe’de farklı biçimlerde karşılık bulmuştur. Bir kısım dilciler fonetik terimine karşılık ‘ses bilgisi’ terimini kullanırken fonoloji içinse, ‘sesbilim’ karşılığını kullanmayı tercih etmişlerdir. Bir kısım dilciler ise Doğan Aksan’ın teklif ettiği karşılıkları benimseyerek, fonetik terimine karşılık olarak ‘sesbilim’ terimini fonolojiye karşılık olarak ise ‘görevsel sesbilim’ terimini kullanmayı seçmişlerdir.

Nevin Selen bu terim ve anlam karışıklığı konusuna daha önce dikkat çekmiş ve konuyu şöyle izah etmeye çalışmıştır: “Dilimizde “sesbilim” ve =Phonetik, “ses bilgisi” =Phonologie karşılığı olarak verilmektedir. Kanımızca “bilim” ve “bilgi” sözcüklerinin farklı niteliği nedeniyle, özellikle “Phonologie” karşılığı “Sesbilgisi” terimi doyurucu değildir. “Bilgi” eski deyimiyse “malumat”, “vukuf” bir iş ya da konu üzerine bilinen şey demektir; “bilim” eski deyimiyse “ilim” ise, çevrenin ya da olayların bir kısmının konu edinip deney yollarıyla ve gerçekliğe dayanarak yasalara yükselmeye çalışma” anlamına gelir.⁶² Bu nedenle “Phonetik”e bilim, “Phonolojie”e bilgi denemez, her ikisi de birer bilim dalıdır; böylece “Phonetik in yerini tutan “Sesbilim” terimini benimsiyor, “Phonologie” için doyurucu bir terim bulunana dek “fonoloji” teriminin kullanılmasını öneriyoruz. Aksi halde verilen karşılıklar ayrı iki bilim dalı arasındaki kesin ayrımı belirtecek güçte olamaz. Bu ayrımı az çok belirleyen, “görevsel sesbilim” terimi, “Phonoloji”nin karşılığı olarak kullanılagelen “ses bilgisi” teriminden daha doyurucudur kanısındayız.⁶³

İki terimi kısa olarak tanımlayacak olursak fonetik için, dildeki seslerin oluşumu, çıkış şekilleri ve algılanmasının incelenmesi; fonoloji içinse, dildeki seslerin farklılaşmasının nedenlerini ve sesin işlevini inceler diyebiliriz. Fonoloji fonetiğin üzerine inşa edilmiş ve fonetikten bağımsız olarak var olamayacak olan bir bilim dalıdır. Başka bir deyişle fonoloji; “İnsan dilinin seslerini çeşitli fiziksel nitelikleriyle değil yalnızca, dil dediğimiz dizge içinde yüklendikleri görevler açısından ele alır; bu seslerin görev ve sıralanışlarıyla ilgilenir”⁶⁴. Her ne kadar Selen kendi açıklamasında söz konusu karışıklığa bir çözüm önerisi sunmuş olsa da günümüzde iki terimin tercüme ve anlam alanı sorunu

⁶² Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, 1-2 cilt

⁶³ Nevin SELEN, Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 1

⁶⁴ Doğan AKSAN, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2000, s. 61

noktasındaki karışıklık süre gelmektedir. Bu sebeple biz çalışmamızda ‘fonetik’ ve ‘fonoloji’ şeklinde bir kullanımı kabul edeceğiz.

2.1.2. ‘YOL’ KAVRAMININ FONETİK YAPISI

Köl Tigin anıtında bir gösteren olan ‘*yol*’ sözcüğü /y/, /o/, /l/ seslerinden oluşmuş olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha sonra /y/, /o/, /l/ seslerinden oluşan ‘*yol*’ sözcüğü neredeyse Türk Dili’nin tüm edebi eserlerinde aynı seslerle karşımıza çıkmaktadır. Örnek olarak dil özellikleri bakımından önemli özellik taşıyan; Orhun Yazıtları, Süheyl ü Nevbahar, Divânü Lügat-it-Türk, Kutadgu Bilig, Garib-name, Gülistan Tercümesi gibi eserleri gösterebiliriz.

‘*Yol*’ sözcüğü iki ünsüz ve bir ünlü sestem oluşmaktadır.

Kelimedeki tek ünlü ses olan /o/ ünlüsü çene açısının durumuna göre açık ya da geniş ünlülerdendir. Ses, dudakların biçimine göre ise, yuvarlak ünlüdür. Kalın bir ses olan /o/ sesi, dilin durumuna göre arkadil ünlülerindendir.

/y/ sesi için Doğan Aksan: “Çıkış yeri ön damak olan bu sürtünücü ses yarı ünlü denen seslerin örneğidir ve ötümlüdür” der.⁶⁵ Ayrıca /y/ sesi, ses yolunda herhangi engele takılmadığından sürekli ünsüz olma özelliği de taşımaktadır. Ve /y/ sesi de ses yolunda çeşitli daralmaların olmasına karşın tam bir kapanma olmamasıyla sürekli ünsüzdür. Akıcı bir sestir. ‘*Yol*’ kelimesindeki l# sesi de sürekli ünsüzdür. Sözcükteki her iki sessiz harf de ötümlü ünsüzlerdendir.

L# sesi dil ucunun dişlere ya da damağa dokunuşu sırasında soluğun ağız kanalının iki yanından akarak çıkmasıyla oluşur. Bu nedenle akıcı olarak da nitelendirilir. Art avurt seslerindendir. Diş eti ünsüzlerindendir ve tonlu bir ünsüzdür. Aynı zamanda ön damak sesidir.

⁶⁵ A.g.e., s. 33-34

2.1.3. ‘YOL’ KAVRAMININ FONOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ

‘Yol’ sözcüğünü fonolojik açıdan incelerken sözcüğe art zamanlı (diachronic) ve eş zamanlı (synchronic) bir yöntemle yaklaşacağız. Genel Türk Dili⁶⁶ içerisinde tarihi dönemleri ve bu gün konuşulan Türkiye Türkçesinin yanında günümüz Türk lehçelerini de incelemeye çalışacağız.

2.1.3.1.FONOLOJİK AÇIDAN ‘YOL’ KAVRAMININ ART ZAMANLI (DYACRONIC) İNCELENMESİ

Art zamanlı incelemede ‘yol’ sözcüğünün genel Türk Dili içerisindeki kullanımını kastetmekteyiz. Burada genel Türk dilinin tarihi lehçeleri sayılan Çuvaşça ve Yakutça da incelemeye dâhil edilecektir.

Günümüzde de kullandığımız ‘yol’ sözcüğü Türk dili dallanması yaşamadan önce Çuvaşça ve Yakutça dışındaki metinlerde ‘yol’ şeklinde kullanılmıştır. Konuyu art zamanlı bir inceleme ile ele alarak, takip ettiğimizde yukarıda da örneklediğimiz gibi kelime ilk olarak Orhun Abideleri’nde ‘yol’ şeklindedir. Uygur dönemi metinlerinde (Prens Kalyanankara ve Papamkara hikâyesi, Üç İtigsizler, Irk Bitig Altun Yaruk...), Karahanlı dönemi eserlerinde (Kutadgu Bilig, Divânü Lügat-it-Türk, Atabet’ül-Hakayık, Divân-ı Hikmet...), Kıpçak Türkçesi (Gülistan Tercümesi...), Çağatay Türkçesi (Abuşka Lügati, Yusuf u Züleyha, Lütü Divanı, Mukaddimet’ül-Edeb...) eserlerinde gösteren olarak yol /y/, /o/, /l/ seslerinden müteşekkil olarak karşımıza çıkmaktadır.

‘Yol’ kelimesinin şekil bakımından değişmesi ilk olarak Türk dilinin tarihi lehçelerinden olan Çuvaşça ve Yakutça’da başlamaktadır. Burada belirtmemiz gereken bir husus ‘yol’ sözcüğünü sadece genel Türk dili içerisinde art zamanlı olarak inceleyeceğimizdir. Konumuz Çuvaşça ve Yakutça art zamanlı incelemesi olmadığından bu yönde bir incelemeye yer verilmesini gerekli görmemekteyiz.

⁶⁶ Genel Türk Dili derken Yakutça ve Çuvaşça’nın dışında kalan Türkçe kast edilmektedir.

Yakutçada **'yol'** sözcüğü *suol* şeklindedir. Ses özelliği olarak Türkiye Türkçesi ile Yakutça arasında kelime başı y seslerinin s'ye dönüşmesi kabul görmüş bir özelliktir. Dolayısıyla bu özellik başka kelimelerde de görülmektedir örnek vermek gerekirse:

Türkiye Türkçesi	Yakutça
yastık	sıttık
yazın	sayın
yıl	sıl
yarın	sarsın

Bu özellik ile **'yol'** sözcüğündeki /y/ sesi Yakutça'da /s/ sesine dönüşmüştür.

Ayrıca dilde ikiz ünlü ya da diftong olarak ifade edilen tek bir hecede iki ünlünün yer alması yine Yakutça'da bulunan bir özelliktir. İkiz ünlüler bazen bir ünlü ve bir yarı ünlüden oluşabilir ancak dilde tek ses işlevi taşır. Türkiye Türkçesi'nin ölçünlü yapısında ikiz ünlü ya da diftong bulunmamaktadır ünlülerin hepsi yalın ya da monoftongdur. Fakat Yakutça'daki bu özellik başka kelimelerle örneklenebilir.

Türkiye Türkçesi	Yakutça
beş	bies
on	uon

Yakutçadaki **'yol'** sözcüğünde de diftonglaşma söz konusudur. **'yol'** sözcüğündeki /o/ sesi Yakutça'da diftonglaşarak /uo/ halini almıştır. Burada Yakutça ve en eski

Türkçe'nin yazı dilinin oluşmasından önceki dönemlerde bir olması gerektiği ve daha sonra farklılaşp lehçe olarak ayrıldığı bilinmektedir. **'Yol'** sözcüğünün Yakut Türkçesi'nde suol, Kaşgarlı Mahmut'ta yöl ve Halaç Türkçesi'nde yöl şeklinde yer alması Eski Türkçe'deki kullanımının yöl olduğunu göstermektedir.

Talat Tekin, Ana Türkçe'de Asli Uzun Ünlüler isimli eserinde Polivanov'un uzun ünlülerin Ana Türk dilinde bulunduğunu kesin olarak ispatladığını belirterek, "Eski (asli) uzun ünlülerin, eski dil anıtları hariç, bu gün yalnız Yakutça ile Nijniy Novgorod Tatarcasında bulunduğunu sanan Poppe'ye karşı Polivanov uzun ünlülerin şu türk lehçe ve ağızlarında da var olduğunu bildirmiştir:

1. Tükmenge (Bütün ağızlarıyla);
2. Karaçay ağızlarından biri;
3. Kuzey Özbek (deniz kıyısında) ağızlarından biri- Çimkent Bölgesindeki kara-Bulak köyü
4. Uzunlukları analogik olarak saklamış olması muhtemel Karagasça"⁶⁷

Tespit edilen örnekler arasında yol sözcüğü de şu şekilde yere almaktadır:

Yöl "yol" (Yak. Suol, Kuzey Kum. Yul)

Çuvaşça'da ise **'yol'** sözcüğü tüm lehçelerden farklı olarak *şul* (okunuşu *(şıl)* şeklinde) şeklinde kullanılmaktadır.

2.1.3.2.FONOLOJİK AÇIDAN **'YOL'** KAVRAMININ EŞ ZAMANLI (SYNCRONIC) İNCELENMESİ

Türk dilinde tarihi dönemlerden başlayarak göç, sosyal, siyasal ve ekonomik sebeplere bağlı farklılaşmalar meydana gelmiştir. Oğuz Türklerinin Anadolu'ya göçleri ile birlikte bu farklılıklar artmıştır.

⁶⁷ Talat TEKİN, Ana Türkçe'de Asli Uzun Ünlüler, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 21-22

Ahmet Bican Ercilasun'un "XIII. yüzyılda Cengiz Han'ın ortaya çıkması ve Türkistan'da kalmış olan aşağı yukarı bütün Oğuz Türklerini Azerbaycan ve Anadolu'ya sürmesi, bu ülkeleri artık geri dönülemez şekilde Türk vatanı haline getirmiştir. Böylece Türk yazı dilinin kullanıldığı Türkistan sahasından çok uzakta, eni bir coğrafyada ve yeni siyasi kuruluşlar içinde büyük bir Türk kitlesi teşekkül etmiş oldu. Bu kitle, XIII. yüzyılda yeni bir edebi dil meydana getirir."⁶⁸ cümleleri ile anlattığı gibi nihayetinde XIII. Yüzyılda Türkçe için yeni bir yazı dili ortaya çıkmıştır. Türk dilini "Doğu" ve "Batı" başlıkları ile ikiye ayırmak fikrini ilk ileri süren ise Köprülü olmuştur.⁶⁹

Doğu ve Batı Türkçesi olarak iki ana başlık altında toplanan Türk Dili, günümüzde bu dil farklılıklarına bağlı ve siyasi etkenlerle çeşitli lehçelere ayrılmıştır biz eş zamanlı olarak günümüzde bulunan Türk lehçelerinde '*Yol*' sözcüğünün ses değişikliklerini incelemeye çalışacağız.

'*Yol*' sözcüğü Başkurt, Kazak, Kırgız, Tatar Türkçelerinde farklılık göstermektedir.

'*Yol*' sözcüğü Başkurt Türkçesi'nde *yul* olarak karşımıza çıkmaktadır. Görüldüğü gibi burada kelimedede bulunan /o/ sesi /u/ ya dönüşmüştür. Başkurt Türkçesinde Türkiye Türkçesinde bulunan geniş seslerin daralması '*Yol*' sözcüğü dışında başka kelimelerde de karşımıza çıkmaktadır:

Türkiye Türkçesi

en

ne

göz

Başkurt Türkçesi

in

ni

küz

Ayrıca Başkurt Türkçesinde bulunan /o/ ve /ö/ ünlülerinin söylenişinde de farklılık bulunmaktadır. Örneğin /o/ ünlüsü /o/, /u/, /ı/ arasında kısa bir biçimde söylenmektedir.

⁶⁸ Ahmet Bican ERCİLASUN, Türk Dilinin Dünü, Bugünü, Geleceği, Türk Kültürü, Ocak, 1990, s.21-23

⁶⁹ Fuat KÖPRÜLÜ, Türk Edebiyatı Tarihi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980, s.2

Ayşe İLKER, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.3

'yol' sözcüğü Kazak Türkçesinde *jol* şeklindedir. Burada kelime başındaki /y/ sesinin /j/ sesine dönüştüğü görülmektedir. Bu da sadece bu kelimeye has bir örnek olmayıp genel bir özellik taşımaktadır.

Türkiye Türkçesi

Kazak Türkçesi

yaz

jaz

yıl

jıl

yat

jat

Kırgız Türkçesinde ise **'yol'** sözcüğü kelime başındaki /y/ sesinin değişmesi ile *col* şeklini almıştır. Kelime başında bulunan bu ses değişimi başka örneklerle de gösterilebilir.

Türkiye Türkçesi

Kırgız Türkçesi

yok

cok

yazmak

cazū

yurt

curt

Kazan ve Kırım Tatar Türkçesinde ise **'yol'** sözcüğü Türkiye Türkçesinden farklı olarak *yul* halini almıştır. Türkiye Türkçesindeki /o/ sesleri Tatar Türkçesinde u /ö/ sesleri ise /ü/ haline gelmektedir.

Türkiye Türkçesi

Tatar Türkçesi

koş

kuş

Daha önce Başkurt Türkçesinde görülen /o/ sesinin /u/ ya dönüşmesi (o>u) lehçeler arası bir özellik olarak gösterilmektedir.

Ünlü Değişmesi; şive ve ağız farklılaşmalarında rol oynayan önemli etkenlerden biridir.

Gözel>güzel, yokarı>yukarı

Türk lehçelerinde /o/ sesinin /u/ sesine dönüşmesi ünlü değişmelerinin yanı sıra ‘palatalisation’ denilen ve Türkçeye ‘öndamaksallaştırma’ olarak aktarılan ses olayı ile de açıklanabilir. Bu da sözcükteki art ünlü olan çeşitli seslik nedenleri ile ön ünlüye dönüşmesidir. Öndamaksallaştırma genellikle benzeşme sonucunda ya da /c/, /ç/, /j/, /ş/, /y/ ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkmaktadır.⁷⁰

Aynı zamanda her dilde bulunan ‘en az çaba yasası’ Türkçede geniş ünlüleri daraltma eğilimi ile karşımıza çıkmaktadır. Bunun da etkisiyle ‘**yol**’ sözcüğündeki o sesi bazı lehçelerde /u/ sesine dönüşmüştür.

Ayrıca ‘**yol**’ sözcüğü;

Hakas Türkçesi’nde *çol*

Halç türkçesi’nde *yũ l*

Altay Türkçesi’nde *d’ol*

⁷⁰ Süer EKER, Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003, s. 237

Tuva Türkçesi'nde *çol*

Şeklinde kullanılmaktadır.

2.2. GÖSTERGE SİSTEMİNDE GÖSTERİLEN (KAVRAM) OLARAK '*YOL*'

“Gösterge Sisteminde Gösterilen (Kavram) Olarak '*yol*'” başlığı tezimizin asıl kısmını oluşturmaktadır. Giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi, tezimizde '*yol*' kavramına toplumsal dilbilim açısından bakmayı amaçlamaktayız. Bu noktada '*yol*' sözcüğünün birinci anlamı ve daha sonra kazandığı yan anlamlar ve soyutlamalar, '*yol*'un bir imge olarak Türk toplumunun ve Türk Dili'nin⁷¹ ve Türkiye Türkçesinin içerisinde bulunduğu yer gibi konular ve bu konuların beraberinde getirdiği sorular tezimiz için önemlidir. Bu kısımda '*yol*' sözcüğünün fonetik ve fonolojik incelemesinde yaptığımız gibi art zamanlı ve eş zamanlı bir yöntem uygulayacağız. Bu anlamda Türk tarihinin ve buna paralel olarak genel Türk Dili'nin gelişimini⁷² ve bu süreçteki edebi eserlerde '*yol*' kavramının asıl ve yan anlamlarını incelemek gerektiği kanaatindeyiz.

2.2.1.TARİHTEN GÜNÜMÜZE ASIL VE YAN ANLAMLARIYLA '*YOL*' KAVRAMI

2.2.1.1.'*YOL*' KAVRAMININ ART ZAMANLI İNCELENMESİ

Yukarıda verdiğimiz “'*Yol*' Kavramının Art Zamanlı İncelenmesi” başlığı altında tarihten günümüze Türk dilinin yazılı belgelerinde geçen birincil anlamıyla; “*Karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklık, tarik.*”⁷³ Anlamı ile '*yol*'

⁷¹ Çalışmamız içerisinde ‘Türk Dili’ derken tarihten günümüze yaşamış ve halen yaşamakta olan Türk lehçe ve şiveleri kast edilmektedir. Türkiye’de konuştuğumuz Türkçe ise ‘Türkiye Türkçesi’ kavramıyla izah edilecektir. Ayrıca Orta Asya’da yaşayan Türk Cumhuriyetleri’nin kullandığı Türkçe lehçe kavramıyla karşılanacaktır.

⁷² Tezimizde Türk Dili’nin tarihi seyri içerisinde yer alan edebi eserler incelenirken eserlerin kronolojik sıralanmasında kaynak olarak Ahmet Bican Erçilasun’un ‘Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi’ eserindeki dönem sıralamasından yararlanılmıştır.

⁷³ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, 1637

kavramı incelenecek ve günümüz Türkiye Türkçesi ve Türk Lehçelerindeki durumu takip edilecektir.

‘Yol’ kavramı ile ilk karşılaşmamız daha önce de ifade ettiğimiz gibi Türkler’in ve Türk Dili’nin ilk yazılı metinleri olan Orhun Abideleri’dir. Orhun Abideleri’nden Köl Tigin Yazıtı’nın (732) kuzey yüzünde: “*Ögüm atun ulayu öglerim ekelerim keliñgünüm kunçuyularım bunça yime tirigi küñg boldaı erti, ölügi yurtda yolta yatukaltaı ertigiz.*” cümlesiyle karşımıza çıkmaktadır. Metinde yer alan bu cümle Talat Tekin tarafından: “*annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım prenseslerim bunca hayatta kalanlar cariyeye olacak idi, ölenler de yazıda yabanda yatacak idiniz*”⁷⁴ şeklinde tercüme edilmiş ve metnin sözlük bölümünde **‘yol’** sözcüğü “yurt” kelimesi ile açıklanmıştır. Muharrem Ergin ise metni “*annem hatun ve analarım ablalarım, gelinlerim prenseslerim bunca yaşayanlar cariyeye olacaktı ölenler yurtta yolda yatıp kalacaktınız.*”⁷⁵ diye çevirmiştir. Yine Muharrem Ergin metinde geçen “**yolta**” sözcüğünü kitabın sözlük bölümünde **‘yol’** diye vermiştir. **‘Yol’** sözcüğü ile bu ilk karşılaşmamızda kelimenin anlamını ister Talat Tekin’in ister Muharrem Ergin’in tercümesini ele alarak inceleysek bile **‘yol’** kavramı burada ‘yurtta yolda yatıp kalmak’ anlamıyla sözlük anlamının dışında bir yan anlam kazanmış ve adeta deyimleşmiştir.

Bir kelimenin ilk anlamını nasıl elde ettiğine kelimenin nasıl ortaya çıktığına ilişkin elimizdeki delillerden hareketle birçok hipotez üretebilmemize rağmen **‘yol’** kelimesi veya kavramı konusunda kesin bir sonuca varmamız yeterince ikna veya ispat edici olmayabilir. Türk Dil Kurumu’nun Türkçe Sözlüğü’nde bugünkü anlamıyla **‘yol’** kavramı: “*is. 1. Karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılın uzaklık, tarik. 2. Karada insan veya hayvanların geçmesi için açılan veya kendi kendine oluşmuş yürümeye uygun yer. 3. Genellikle yerleşim alanlarını bağlamak için düzeltilerek açılmış ulaşım şeridi. 4. İçinden veya üstünden bir sıvının geçtiği, aktığı yer. 5. Yolculuk. 6. Gidiş çabukluğu, hız. 7. mec. Bir amaca ulaşmak için başvurulması gereken çare, yöntem. 8. Davranış, tutum, gidiş veya davranış biçimi 9. Uyulan ilke sistem usul, tarz. 10. mec. Gaye, uğur, maksat 11. Uzun çizgi 12. Kez defa*”⁷⁶ anlamlarıyla açıklanmıştır.

⁷⁴ Talat TEKİN, Orhun Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 22-23

⁷⁵ Muharrem ERGİN, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 26-27

⁷⁶ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, 1637

Öyleyse Köl Tigin Abidesi'nde **'yol'** sözcüğü, kitabelerin yazıldığı dönem itibariyle 8. yüzyılda dahi soyutlaşmış bulunmaktadır. Yine aynı sözlükte *'yollarda kalmak'* ve *'yolundan kalmak'* deyimlerine de rastlamaktayız. Talat Tekin'in *yurt* anlamını yüklediği metindeki **'yol'** sözcüğü de bu anlamda genel Türk dilinin yazılı ilk eserinde soyut anlam kazanmakla, kavramın tarihi gelişiminin yanı sıra Türkçe'nin kendisiyle ilgili de ipuçları vermektedir. Zira bir dilde soyut anlam ve yan anlam kazanmış kelimelerin çokluğu daha önce de belirttiğimiz gibi o dili konuşan toplumun düşünce dünyasının genişliğini görmemizi sağlamaktadır. "Türkçenin eldeki bu en eski ürünleri tek tek 900 kadar sözcüğü içeren, konuları sınırlı yazıtlar olduğu halde yalnız somut anlamlar açısından değil, soyut kavramlar açısından da zengin bir dil niteliği göstermektedir"⁷⁷. Ayrıca dilde bulunan soyut ve yan anlamlı kelimelerin sayısı o dilin zenginliğini de sergilemektedir. Bu yönüyle VIII. yüzyılda soyut anlam kazanmış **'yol'** kavramının ilk anlamıyla ortaya çıktığı dönemin çok daha eskilere dayandığı söylenebilir. Bu ve buna benzer örnekler Türk dilinin daha o dönemde işlenmiş ve köklü bir geçmişe sahip bir dil olduğunun ipuçlarını vermektedir. Ayrıca **'yol'**un soyut haliyle karşımıza çıkması **'yol'** kelime ve kavramının o dönemde yaşayan Türk toplumunun zihin dünyasında işlenmiş olduğuna ve kelimenin kullanım sıklığına da işaret etmektedir.

Birçok bilim adamı Türklerin şehirleşmesinin Uygurlarla başladığını söylemektedirler. "Budist- Manehist tesir" in bu konuda belirleyici olduğu belirtilmektedir. ⁷⁸Budizm ve Manihaizmin bu dönemdeki anlam dünyasına etkisi döneme ilişkin eserler tarandığında da fark edilmektedir.

Uygur dönemi eserlerinde **'yol'** sözcüğü asıl anlamını korumuştur ve bu dönemde de bir gösteren olarak, /y/, /o/, /l/ seslerinden oluşmuştur. Aşağıda Uygur dönemine ait Budist, Manihaist eserlerde **'yol'** kavramını incelemeye çalışacağız. Bu eserler Çince ve Sanskritçeden çevrilmiş olmaları dolayısıyla **'yol'** kavramı zaman zaman Çince ve Sanskritçede bulunan dini terimlere karşılık olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ancak **'yol'** kavramının gösteren ve gösterilen olarak uğradığı değişiklikler ayrı başlıklar altında inceleneceğinden daha önce de belirttiğimiz gibi bu kısımda yalnızca gösteren olarak **'yol'** kavramını asıl anlamıyla inceleyeceğiz.

⁷⁷ Doğan AKSAN, Türkçe'nin Sözcükleri, Engin Yayınevi, Ankara, 2000, s.34

⁷⁸ L. LIGETI, Bilinmeyen İç Asya, Çev: Sadrettin KARATAY, İstanbul, 1970, s. 34

13. yüzyıl sonu, 14. yüzyıl başında yazıldığı sanılan ve Budist öğretilerin öğrenilmesi açısından önem taşıyan ‘Üç İtigsizler’⁷⁹ eserinde ‘**yol**’ kavramı oldukça sık olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üç İtigsizler, Uygurca ‘*yol kirtü*’ olarak tercüme edilen ve ‘*yol gerçeği*’ olarak karşılık bulan ‘*mārgasatya*’ terimi ile başlamaktadır.

“(2) *aķıĝ –sız- ı ħayu ol tip karık söz-l(e)r Aķıĝ-sız*

(3) *erser ħatlı alķu yol kirtü ulatı üç itigsiz erür tip*

(4) *... aķıĝ-sız erser ħatlı yol töz-ün-l(e)r kirķü-sulatı üç*⁸⁰

“(2) Āsravasızı nedir) diye. Kārikā söyler: “*wu lou wei tao ti Āsrava’sız (3) hepsi yol gerçeği (mārgasatya) ve üç şartsız durumdur (asamskrta).*”. (4) yu “*Āsrava’sız ise, şöyle ki yol (mārga), asiller gerçeği (āryasatya) ve üç*”.

Metinde geçen ‘*yol gerçeği*’ kavramı daha sonra yine metinde şöyle izah edilir:

“(7) *astiramati bahşı söz-l(e)r biz amti inçip sözledim bo yol tigüçi*

(8) *sav yomdaru lokik loka-utar erür uķıtķalır üçün lokik yol-uĝ*

(9) *anın söz-lep aķıĝ-sız-ı erser ħatlı yol kirtü erür tip üstemiş*

(10) *erür yol kirtü tigüçi ujikig neķegin tip tiser lokik*

(11) *yo erür yol : : kirtüd ermez. Loka utar-yol. Yol yme ok kirtü yme ok*

(12) *üçün anın munda söz-lemiş ol yol kirtü tip küsemiş üçün adırtlıĝ*

(13) *oĝguraķ bildürĝeli aķıĝ-sızerdükin öngdün karıkda öngi kiķergüçi-*

(14) *–te yinden söz-leti erti yol-uĝ öngi kiterip tip sizinmiş üçün*

(15) *lokik yol birle yamıraşĝay tip anın munda ħaķnayu sözlemiş ol yol kirtü*

“(7) su chu yün Sthiremet Hoca söyler: “Biz şimdi şu halde söyleyelim. Bu **yol** denilen (8) şey bütün olarak lokika ve lokattara (**yol**)dur. Lokika **yolu** anlatmak için, (9) bu yüzden “*Āsrava’sızı ise, şöyle ki yol gerçeğidir. (mārgasatya).*” diyerek (10) **yol gerçeği** (*mārgasatya*) kelimesini eklemiştir. İ shih chien tao “Neden?” diye dersin, lokika (11) **yol yoldur**. Gerçek değildir. Lokattaro **yol, yol** da gerçek de (12-13) olduğundan, bu yüzden

⁷⁹ Sema BARUTÇU ÖZÖNDER, Üç İtigsizler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998

⁸⁰ A.g.e, s. 97a

burada net ve kesin olarak āsrava'sız olduğunu bildirmeyi arzulamış olduğu için “*yol gerçeği* (mārgasatya)” diye söylemiştir. Öndeki kârikâda çıkardığında, (14) yalnızca *yolu* çıkarıp söyleyiydi. (15) Lokika *yol* ile karışacak diye şüphelendiği için, bu yüzden burada ‘*yol gerçeği*’ (mārgasatya) diye tekrar söylemiştir.

Yukarıda da görüldüğü gibi Üç İtigsizler’de ‘*yol*’ kavramının asıl anlamıyla Sanskritçe’den ‘mārgasatya’ terimine karşılı olarak ‘*yol gerçeği*’ şeklindeki tercüme ile birlikte anlam olarak iç içe geçmiştir. Bu iç içe geçme hali metin boyunca devam etmektedir. Biz metni gerek Uygurca aslından gerek Günümüz Türkiye Türkçesine yapılan tercümesinden okurken asıl anlamıyla bir gösteren olarak ‘*yol*’ sözcüğünü seçmekte zorlanmaktayız.

Yine Uygur dönemi önemli Budist eserlerinden biri olan ‘Prens Kalyāṇamkara ve Pāpamkara Hikâyesi’nde (İyi Kalpli ve Kötü Kalpli Prens Masalı) de ‘*yol*’ kavramına rastlamaktayız. Bu eser de üç yerde geçen ‘*yol*’ kavramı bütün kullanımlarında ya deyimleşmiş ya da söz kalıbı olarak kullanılmıştır. Eserde geçen ‘*yol*’ sözcüğünün tüm kullanımları çekim eki almış olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kuanşi İm Puser (Ses İşiten İlah) isimli yine Uygur dönemine ait eserde ‘*yol*’ sözcüğü yapım eki almış olarak yer almaktadır.

Uygur dönemi Manihist eserlerinden Maytrisimit’in sözlük bölümünde ‘*yol*’ kavramı “skr. (ayatana) indriya, duyu organı; yol= skr. Marga”⁸¹ şeklinde verilmiştir.

Aslı Sanskritçe olan ve 8.yy’da Çinceye 10. yy’da da Uygurcaya çevrildiği sanılan eserde geçen ‘*yol*’ sözcükleri, Üç İtigsizler eserinde karşılaştığımız gibi Sanskritçe’de geçen dini terim ya da deyimleşmeleri karşılamak için kullanılmıştır.

Uygurca’dan sonra Türk dilinin tarihi bir safhası olan Karahanlılar dönemi eserlerinde de ‘*yol*’ sözcüğü /y/, /o/, /l/ sesleriyle sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Karahanlılar döneminde yazılmış ve Türkçe’nin ilk sözlüğü olan ve Araplara Türkçe öğretmek için yazılmış olan Kaşgarlı Mahmud’un Divânü Lügat-it-Türk adlı eserinde ‘*yol*’ sözcüğü şöyle izah edilmektedir. “*يول yol: Yol. Sefere de “يول yol” denir. “جقت يول انغار yol çıktı” derler ki, “ona yol göründü” demektir. Bu, ancak ansızın yol*

⁸¹ Şinasi TEKİN, Maytrisimit, Burkancıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhaşika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976, s. 513

görünürse söylenir".⁸²Divânü Lügat-it-Türk'ün dizin kısmında ise **'yol'** sözcüğü "*yol= yol; sefer; ani yola çıkma.*"⁸³ şeklinde verilmiştir. Ancak Divânü Lügat-it-Türk'ün içerisinde **'yol'** sözcüğünün kullanımlarına baktığımızda tıpkı daha önce Orhun Abideleri ve Uygur dönemi eserlerinde olduğu gibi farklı durumlarla karşılaşmaktayız. Örneğin Kaşgarlı Mahmud Divanü Lügat-it-Türk'te *'yaradı'* sözcüğünün anlamını verirken Oğuzlar'ın "*yol yarasun*" diye dilekte bulduklarını ve bunun "*yol dileğine uygun olsun*" anlamına geldiğini de anlatır.⁸⁴Aynı durumla Kutadgu Bilig'de de karşılaşırız. Kutadgu Bilig'de **'yol'** sözcüğünün anlamı *'yol, sefer'* karşılığında iken metin içerisinde **'yol'** kelimesinin cümle içerisinde kalıplaşmış bir hal alarak farklı anlamları ima ve işaret eden bir hale geldiği görülmektedir. Burada da **'yol'** kavramının söz kalıbı ve deyimleşmiş kullanımlarına sıkça rastlanmaktadır.

Yine Karahanlılar dönemine ait önemli eserlerden biri olan Atabet'ül Hakayık'ta da **'yol'** kavramı gerek asıl anlamı gerekse kelime ve söz grubu içerisinde sık kullanımıyla karşımıza çıkmaktadır:

"aya şek yolunda yiligli odun",

*"ey şüphe yolunda koşan uyan"*⁸⁵

Harezmi- Kıpçak Türkçesi dönemindeki eserlerde de /y/, /o/, /l/ sesleri ile karşılaştığımız **'yol'** sözcüğü asıl anlamını kaybetmeden yan ve soyut anlamlar kazanmıştır. Örneğin; bu dönemde yazılmış en önemli eserlerden biri olan Mukaddimet'ül- Edeb isimli eserin incelemesini yapan Nuri Yüce eserin⁸⁶ sözlük kısmında "*yol: yol*" şeklinde vermiştir.

Nehcü'l- Feradis'in sözlük kısmında madde başı olarak **'yol'** sözcüğü "*1. yol; tarik, doğru yol, hareket tarzı. 2. sebep, neden. 3. defa, kere*"⁸⁷ anlamları ile verilmiştir. Konumuza örnek teşkil edecek sözcüğün asıl anlamının kullanımı geniş yer kaplamaktadır. Örnek vermek gerekirse: "*(13) –lıq için. Haq te'âlâ hazratında yol bir turur, cevâb bir turur, ekki ermez....*"⁸⁸

⁸² Besim ATALAY, Divânü Lügat-it Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s, 144

⁸³ A.g.e, s.798

⁸⁴ A.g.e, s. 87

⁸⁵ Reşit Rahmeti ARAT, Atabet'ül-Hakayık, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 11/42

⁸⁶ Nuri YÜCE, Mukaddimet'ül-Edeb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 87

⁸⁷ Aysu ATA, Nehcü'l-Feradis, Sözlük-Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 4881

⁸⁸ Haz: Semih TEZCAN-Hamza ZÜLFİKAR (Metnin Çevri Yazısı: Janos ECKMAN), Nehcü'l-Feradis, (Metin-Tıpkı Basım), 2. Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 232

“Oğuzlar’ın kısmen göçebe kısmen de yerleşik”⁸⁹bir hayat tarzını benimsemeleri Anadolu’ya yerleşmeleri ile son bulmuştur. Oğuzlar’ın Anadolu’ya gelmesi ve burada yeni bir yazı dili oluşturmaları ile başlayan Oğuz grubu Türk yazı diline ait eserlerde de ‘*yol*’ sözcüğü ses ve asıl anlam açısından bir şey kaybetmemiştir.

Eski Anadolu Türkçesinin önemli eserlerinden kabul edilen Süheyl ü Nevbahar’da ‘*yol*’ kavramı sıklıkla kullanılmıştır. Her ne kadar eserin sözlük kısmında ‘*yol*’ sözcüğünün anlamı ”*usul, adab, erkân*”⁹⁰olarak verilmişse de, eser içerisinde geçen ‘*yol*’ kavramlarını incelediğimizde ‘*yol*’ kavramının asıl anlamıyla da kullanıldığını görmekteyiz. Özellikle daha sonraki bölümlerde inceleyeceğimiz ‘*yol*’dan türemiş kelime ve kavramların kullanımında ‘*yol*’ sözcüğünün ve kavramının asıl anlamıyla kullanılma sıklığı dikkat çekmektedir. “*yola girmek, yola başlamak, yolunu azmak*” gibi kullanımlar konumuza örnek olarak verilebilir.

On üçüncü yüzyılın ikinci yarısında yazılmış ve Mahmud bin Kadi-i Manyas’ın Türkçeye çevirdiği Sadi’nin “Gülistan” isimli eserinde ‘*yol*’ kavramı “*1. geçecek yer, yol. 2. şeriat hak yol*”⁹¹ anlamlarıyla verilmiştir. Asıl anlamıyla ‘*yol*’ kavramı eserde tek bir yerde geçmektedir. “*İy ya’rabbi! Korğaram ki Ka’be’ye irişmeyesin ki, sen gitdiğün yol Türkistan’a gider.*”⁹²

Eski Anadolu Türkçesi’nden Osmanlı Türkçesi’ne ses ve anlam açısından değişmeyen ‘*yol*’ sözcüğü günümüze kadar ulaşmıştır.

2.2.1.2. ‘*YOL*’ KAVRAMININ EŞ ZAMANLI İNCELENMESİ

‘*Yol*’ kavramı günümüz Türkiye Türkçesinde sözlü ve yazılı dildeki kullanımında tarihi metinlerdeki ses ve anlamını koruya gelmiştir. Ancak Derleme Sözlüğü’nde Türkiye Türkçesi’nin ağızlarından derlenmiş ‘*yol*’ sözcüğünün anlamlarına baktığımızda ‘*yol*’ kavramının bildiğimiz asıl anlamının verilmediğini ve başka anlamlara sahip olduğunu

⁸⁹ Zeynep KORKMAZ, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 431

⁹⁰ Cem DİLÇİN, Süheyl ü Nevbahar, MEB Yayınları, Ankara, 1993, s. 92

⁹¹ Mustafa ÖZKAN, Gülistan Tercümesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 93

⁹² A.g.e., s. 25a-13

görmekteyiz. “*yol: 1 Kez 2- Düğünde oğlan evinin kız evine kıza verdiği para, mal, armağan 3- Düğün sahibinin çağrılıya gönderdiği armağan. 4- Elverişli durum, olanak*”.⁹³

Türk lehçelerinde ise ses değişikliklerine uğramıştır. ‘*Yol*’ kavramını fonolojik açıdan incelediğimiz bölümde kısmen ele aldığımız bu konuyu “‘*Yol*’ Göstergesinin Değişebilirliği Ya Da Değişmezliği” başlığı altında incelemeye çalışacağız.

Her ne kadar ‘*yol*’ kavramı günümüz Türk lehçelerinde ses değişimlerine uğrasa da kelimenin asıl anlamında bir değişiklik olmamıştır.

4.0.1 ‘*YOL*’ GÖSTERGESİNİN DEĞİŞEBİLİRLİĞİ YA DA DEĞİŞEMEZLİĞİ

Bu bölümde öncelikle dilbilimsel açıdan ‘gösterilen’ olarak incelediğimiz ‘*yol*’ un daha önce Giriş bölümünde incelediğimiz üzere Saussure’ün ‘Göstergelerin Değişebilirliği Ya Da Değişmezliği İlkesi’nden hareketle gösteren gösterilen ve gösterge olarak değiştiği ya da değişmediği durumları incelemeye çalışacağız.

‘*YOL*’ GÖSTERGESİNİN (KAVRAMININ) DEĞİŞEMEZLİĞİ İLKESİ

Daha önce ‘Giriş’ bölümünde de belirttiğimiz gibi Saussure’ün ortaya koyduğu dili bir göstergeler sistemi olarak ele alan anlayışın bir parçası olan ‘Göstergelerin Değişmezliği İlkesi’ ilk bakışta bir çelişki gibi görünmektedir. Ancak ‘Göstergelerin Değişebilirliği İlkesi’ ile birlikte bir bütün olarak ele alındığında bu çelişkili durum ortadan kalkmaktadır.

⁹³ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, 483

Saussure, ‘göstergeler değişmez’ derken bir dili konuşan bireyin o dilin tamamının bir parçası olan göstergeler üzerindeki iradesini kast etmektedir. Bir birey dili değiştirecek kudrete sahip değildir. Bireyler dili konuşurken kendi istedikleri kelimeyi seçerler ancak bu kelimenin seçimi dilin bütününe ait olduğunda yapılan seçim aslında Saussure’ün adlandırmasıyla ‘zorunlu seçim’dir.

Göstergelerin değişmezliğini sağlayan aslında dili konuşan bireyin o dilin kanunlarını öğrenmemiş olması yani kişinin bir ‘dilyetisi’ ile doğmasıdır. İnsan hâkim olmadığı ve bilemediği, bilincine varamadığı bir konuda nasıl bir irade ortaya koyabilir? Saussure bu soruyla tek bir kişinin canı istediğinde ‘masa’ göstergesini ‘kasa’ olarak adlandıramayacağını izah eder.⁹⁴ ‘Göstergelerin Değişebilirliği İlkesi’nde de ele alacağımız gibi masaya kasa denmesi bir kişinin iradesi ile olamayacaktır. Ancak zaman içerisinde böyle bir değişim oluştursa bunu oluşturan sebepler ve belirli ilkeler söz konusudur.

Saussure ayrıca yukarıda sorduğumuz kişinin mantığına tam olarak hakim olamadığı dili değiştirecek iradeyi nasıl ortaya koyacağı sorusuna çeşitli maddelerle cevap verir. Bu maddeleri giriş bölümünde izah ettiğimizden burada yalnızca hatırlatma amacıyla başlıklar altında sıralamayı uygun gördük.

1. Göstergenin nedensizliği
2. Herhangi bir dilin gerektirdiği göstergelerin çokluğu
3. Dizgenin çok karmaşık niteliği
4. Toplumsal devinimsizliğin her türlü dilsel yenileştirmeye karşı direnmesi

Dilde yer alan sözcük ve kavram değişmezliği zaman zaman o kadar kalıplaşmış ve kemikleşmiş bir hal alabilir ki, ideolojik zorlamalar ya da zorlayıcı çabalara rağmen (giriş bölümünde de belirttiğimiz ve ilerleyen bölümlerde ayrıntıları ile açıklayacağımız gibi) teklif edilen sözcük toplumsal uzlaşmanın sağlanamaması sonucu yalnızca birkaç kitapta ya da eserde yer almaktan öteye geçemez.

Bir taraflıyla bakıldığında bir kavramın göstereni itibariyle nedensiz olması ve nedensiz göstergenin değişmesinin uzun zaman alması çoğu zaman da değişmemesi karmaşık gibi gözükse de, kelimelerin sık kullanımı ve kelimenin dildeki yerinin genişliği,

⁹⁴ Ferdinand de SAUSSURE, Genel Dilbilim Dersleri, Çev: Berke VARDAR, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s. 23

yan anlamlar ve soyut anlamlarının sayıca artması bu sürecin oluşmasında belirleyici rol oynamaktadır.

‘Yol’ kavramı da bu açıdan bakıldığında Saussure’ün ‘Göstergelerin Değişebilirliği ve Değişmezliği İlkesi’nde belirttiği gibi hem değişmiş hem de değişmemiştir.

‘Yol’ göstergesi değişmemiştir. Zira Türkçe’nin en eski metinleri olan Orhun Abideleri’nde geçtiği biçimde gösteren ve gösterilen olarak günümüze kadar ulaşmıştır. **‘Yol’** göstergesi bir gösteren olarak VIII. yüzyılda olduğu gibi bu gün de /y/, /o/, /l/ seslerinden oluşmaktadır. Kelimenin kavramsal anlamı da değişmemiştir.

Göstergelerin değişmezliğine **‘yol’** kavramını yanı sıra Türk Dili’nden isimlerden ve fillerden birçok kelimeyi örnek olarak gösterebiliriz. Orhun Abideleri’nde geçen ‘kızıl’ sözcüğü asıl anlamı olan “kızıl, kırmızı” anlamını gösterileni ve göstereni değişmeksizin bu gün de korumaktadır. Yine renk adlarının birçoğu en eski Türkçe dönemindeki şekillerini korumaktadırlar. Kan, saç, yüz, yurt, söz, sözcüklerinin sayı adlarının birçoğu örnek olarak verilebilir. Fiil olarak ise, tutunmak, yitmek, yaratmak, sürmek, ölmek, korkmak, batmak v.s filleri örnekleyebiliriz.

‘Yol’ göstergesinin gösterilen olarak değişebilirliğini ve değişme biçimlerini alt başlıkları ile aşağıda incelemeye çalışacağız.

5 **‘YOL’** GÖSTERGESİNİN (KAVRAMININ) DEĞİŞEBİLİRLİĞİ İLKESİ

Saussure, daha önce de belirttiğimiz gibi göstergenin nedensiz olduğunu vurgulamıştır. Bu nedensizliğin kendisi, göstergenin değişebilmesi için sebeplerden birini oluşturmaktadır. Diğer öğeler ise rastlantısal ya da uzlaşımsal olmasıdır. Burada Saussure’ün gösterge anlayışından hareketle **‘yol’** kavramını irdelersek, **‘yol’** kavramının ortaya çıkmasını, gösterilenin /y/, /o/, /l/ seslerinden oluşmasının *‘rastlantısal’* olduğunu söyleyebiliriz. /y/, /o/, /l/ seslerinden oluşan gösterenin işaret ettiği kavramla arasındaki ilişki ise *‘nedensiz’dir*. **‘yol’** kavramının /y/, /o/, /l/ seslerinden oluşması ve bunu kavram ve kelime ya da gösteren ve gösterilen olarak tüm toplumun kabul etmesi, göstergenin

'uzlaşım^{sal}' yönünü ortaya koymaktadır. Dilin yazılı olmayan ancak o dili konuşan toplumda yaşayan bireylerin sözlü kanunlarının ortak kabulü ile '**yol**' kavramı oluşmuştur.

Saussure, göstergenin sürüp gitmekte olduğu için değişme eğilimi içerisinde olduğunu söyler. Bozulmanın değişik biçimlerde olması sürekliliğinden kaynaklanmaktadır. Gösterenle gösterilen arasındaki bağın değişmesi ise farklı şekillerde kendini göstermektedir.

Saussure göstergelerin değişmesini üç ana başlık altında incelemektedir.

Gösterilenin Aynı Kaldığı Gösterenin Değiştiği Durumlar:

Daha önce de belirttiğimiz gibi tarihi dönemden günümüze ulaşan kelimelerde, gösterenin değiştiği durumlarla sık sık karşılaşmaktayızdır. Konuya ilişkin birkaç örnek vermek gerekirse şu göstergeleri sıralayabiliriz.

Orhun Abideleri'nde ve tarihi metinlerde '*edgü*' şeklinde karşımıza çıkan gösteren zamanla; '*edgü>eygü>eyü>eyi*' şeklinde değişimler yaşamış ve bugünkü haliyle '*iyi*' göstereni olmuştur. Gösteren tüm bu süreç boyunca gösterilenini hiç değiştirmemiştir.

Yine daha önce '*ög*' göstereni ile karşılanan kavram bu gün '*anne*' gösterenine sahip olmuştur.

Tarihi metinlerde '*todmak*' şeklinde geçen gösteren ise bu gün gösterileni değişmeden gösteren olarak değişime uğramış ve '*doymak*' haline gelmiştir.

Türkiye Türkçesinde '*yürüme*' göstereni de zamanla değişmiş ve tarihi metinlerde '*yorımak*' şeklinde kullanılmıştır.

Orhun Abideleri'nde '*beg*' seslerinden oluşan gösteren günümüze gelene kadar gösterenini hiç değiştirmese de gösteren olarak değişmiş ve Türkiye Türkçesinde '*bey*' şeklini almıştır.

Değerli bir maden ismi olan '*altın*' ise Orhun Abideleri'nde '*altun*' göstereni ile gösterilmektesyken /u/ sesinin daralması ile gösterenini değiştirmiştir ancak kelimenin gösterileni aynı kalmıştır.

Yine kalıplaşmış bir şekilde ses değişmesi ile gösterenini değiştirmiş bir örnek de Türkiye Türkçesi'nde 'ayrılmak' göstereninin tarih boyunca gösterilenini değiştirmemiş olmasıdır. 'ayrılmak' göstereni Orhun Abideleri'nde 'adrılmak' gösterileni ile ifade edilmektedir.

Gösterenin Aynı Kaldığı Gösterilenin Değiştiği Durumlar:

Gösterge sistemi içerisinde zaman zaman da gösteren aynı kalır ancak gösterilen değişir.

Örneğin; 'mal' kelimesi küçükbaş hayvanların tümünü karşılayan bir anlamı işaret ederken zamanla eşyanın kendisini karşılayan bir gösteren halinin almıştır. Gösteren aynı kalmış, kelimeyi oluşturan sesler değişmemiş ancak gösterilen farklılaşmıştır.

Orhun Abideleri'nde geçen 'balık' göstereni o dönemde 'şehir' gösterilenini karşılamaktaydı. Ancak gösteren Türkiye Türkçesine kadar ulaşırken gösterilenini değiştirmiş ve gösterilen olarak suda yaşayan bir hayvan adını temsil etmektedir.

Orhun Abideleri'nde geçen 'bay' göstereni aynı seslerle günümüzde de bir gösteren olarak kullanılmaktadır. Ancak, abidelerde 'zengin' anlamına sahip olan gösteren zamanla anlamını değiştirmiş ve günümüz Türkçesinde bir unvan adı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Günümüz Türkçesinde bulunan 'il' göstereni gösterilen olarak 'şehir' kavramını karşılamaktadır. Orhun Abideleri'nde ise, 'il' göstereni, 'il, el memleket, ülke, vatan, millet, devlet, halk, devlet düzeni' gibi daha geniş anlamları işaret etmekteydi. Gösteren anlam daralması ile Türkiye Türkçesinde gösterilenini değiştirmiştir.

Yine Orhun Abideleri'nde geçen 'kök' göstereni günümüzde de kullanılmaktadır. Ancak Orhun Abideleri'ndeki 'mavi, gök rengi, sema, yeşil, gök, hava' anlamlarını karşılamamaktadır. Türkiye Türkçesi'nde 'kök' göstereni "1. Bitkileri toprağa bağlayan ve

onların topraktaki besin maddelerini emmesine yarayan klorofilsiz bölüm. 2. Dip Bölüm. 3. kökü ve sapıyla çıkarılan bitkilerde tane. 4. mec. Dip, temel, esas. 5. mec. Kaynak, köken. 6. mec. Bir kimseyi bir yere bağlayan manevi, temel güçlerin bütünü. 7. gr. Kelimen her türlü ekler çıkarıldıktan sonra kalan anlamlı bölümü. 8. kim. Olağan şartlarda çevresinden yalıtılamayan, ancak birçok tepkimededen nitelik değiştirmeden geçebilen atom kümesi. 9. bilinmeyenine yerine konulduğunda uygun düşen gerçek veya birleşik değer.”⁹⁵ gösterilenlerini karşılamaktadır.

‘ordu’ göstereni de günümüzde askeri bir birliği ifade etmektedir. Ancak sözcüğün sahip olduğu bu gösterilen tarih boyunca anlam değişmesine uğramış ve anlam daralarak günümüzdeki gösterilenine sahip olmuştur. ‘ordu’ göstereninin Orhun Abideleri’ndeki gösterileni; ‘merkez, payitaht. Kağanın oturduğu yer, hakanın oturduğu şehir, ordugâh, karargah’ şeklindedir

Hem Gösterilenin Hem De Gösterenin Değiştiği Durumlar:

Burada kelime ya da kavramın hem ses hem de işaret edilen anlamının değişmesi kast edilmektedir. Dili konuşan toplum zaman içerisinde toplumsal bir uzlaşma ile bir göstereni oluşturan sesleri ve gösterilenini değiştirebilirler;

Konuya örnek olarak Orhun Abideleri’nde geçen ‘arturmak’ gösterenini verebiliriz ‘arturmak’ göstereninin gösterileni o dönem itibariyle “kandırmak, aldatmak, celbetmek, aldanmak, kanmak, aldatılmak, kandırılmak” anlamlarını karşılarken, günümüz Türkçesinde hem gösteren hem de gösterilen olarak değişime uğramıştır. Günümüz Türkçesinde ‘artırmak’ şeklinde gösterenin gösterileni bir şeyi fazlalaştırmak şeklindedir.

Yine Orhun Abideleri’nde geçen ‘başlıg’ göstereni konumuza örnek teşkil etmektedir. Abidelerde geçen ‘başlıg’ göstereninin gösterileni “başlı, başı olan: başkanı olan başı dik olan” dır. Türkiye Türkçesi’nde gerek gösteren gerekse gösterilen bakımından değişikliğe uğrayan ‘başlıg’ göstereni ‘başlık’ halini almış ve gösterilen olarak da “1. Genellikle başı korumak için giyilen nesne, takke, külah, serpuş”⁹⁶

⁹⁵ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 970

⁹⁶ A.g.e., s. 240

anlamını kazanmıştır.

Yukarıda örneklerle de açıklamaya çalıştığımız göstergelerin değişebilirliği ya da değişmezliği ilkesini tezimizin konusu olan **'yol'** kavramını ele alarak tarihten günümüze incelemeye çalışacağız.

'YOL' GÖSTERGESİNDE GÖSTERİLENİNİN AYNI KALDIĞI GÖSTERENİN DEĞİŞTİĞİ DURUMLAR

Tarih boyunca genel Türk Dili içerisinde **'yol'** gösterenini oluşturan /y/, /o/, /l/ seslerinin değiştiğine rastlamamaktayız. Daha önce de belirttiğimiz gibi sadece art zamanlı bir incelemede Türk dilinin tarihi lehçelerinden olan Çuvaşça ve Yakutça'da /y/, /o/, /l/ sesleri değişmektedir.

Yine Türkiye Türkçesi'nde **'yol'** göstereni değişmezken Başkurt, Kırgız, Tatar ve Kazak Türkçeleri'nde 'toplumsal uzlaş' sonucu değişmiştir.

Türkiye Türkçesi	yol
Başkurt Türkçesi	yul
Kazak Türkçesi	jol
Tatar Türkçesi	yul
Kırgız Türkçesi	col

Halini alan **'yol'** göstereni bu lehçelerde ses değişimleri geçirmesine rağmen gösterilen olarak bir anlam değişmesine uğramamıştır.⁹⁷

⁹⁷ Türk Lehçeleri'nde geçen **'yol'** kavramının anlam ve yazımlarının bulunmasında aşağıdaki eserlerden yararlanılmıştır.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992

ECKMANN, Janos (Çev: KARAAĞAÇ, Günay), Çağatayca El Kitabı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003

ŞAHİN, Doç. Dr. Hatice, Eski Anadolu Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003

KARA, Yrd. Doç. Mehmet, Türkmence, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001

BAYNİYAZOV, Dr. Ayabek, KOÇ, Yard. Doç. Dr. Kenan, BAŞKAPAN, Vehbi, Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003

YUDAHİN, Prof. Dr. K. K, TAYMAS, Abdullah, Kırgız Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998

'YOL' GÖSTERGESİNDE GÖSTERENİN AYNI KALDIĞI GÖSTERİLENİNİN DEĞİŞTİĞİ DURUMLAR

'Yol' kavramı /y/, /o/, /l/ seslerinden oluştuğu yani gösteren olarak değişmediği süreç boyunca gösterilen olarak birincil anlamını tamamen kaybetmemiştir. Ancak yan ve soyut anlamlar kazanmakla gösterilenini değiştirmiştir. Tarih boyunca süregelen bu değişimleri şöyle sıralayabiliriz:

Daha önce de belirttiğimiz gibi 'yol' kavramı ile ilk karşılaştığımız metin Orhun Abideleri'dir. Burada 'yol' gösterilenin birincil anlamının dışında bir farklılaşmaya uğradığını belirtmiştik.

Köl Tigin Yazıtı'nın (732) kuzey yüzünde: "Ögüm katun ulayu öglerim ekelerim keliñgünüm kunçuylarım bunça yime tirigi küñg boldaçı erti, ölügi yurtda **yolta** yatukaltaçı ertigiz." Cümlesinde 'yol' göstereni gösterilen bakımından değişikliğe uğramıştır. Ancak hemen belirtmekte yarar var ki, bu değişiklik abidelerin günümüzde yayımlanan tercümelelerinden açısından çelişkili bir durum teşkil etmektedir. Metinde yer alan bu cümle Talat Tekin tarafından: "annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım prenseslerim bunca hayatta kalanlar cariye olacak idi, ölenler de yazıda yabanda yatacak idiniz"⁹⁸ şeklinde tercüme edilmiş ve metnin sözlük bölümünde 'yol' göstereni "yurt" gösterileni ile karşılanmıştır. Bu durumda konu başlığımıza uygun bir şekilde 'yol' gösterenini oluşturan sesler açısından bir değişikliğe uğramamı ancak gösterileni değiştirmiştir.

Ancak, Muharrem Ergin'in metni "annem hatun ve analarım ablalarım, gelinlerim prenseslerim bunca yaşayanlar cariye olacaktı ölenler yurtta yolda yatıp kalacaktınız."⁹⁹ şeklinde vermiştir. Ergin metinde geçen 'yol' gösterenini gösterilen açısından yine 'yol' gösterileni ile ifade etmektedir.

Dolayısıyla Orhun Abideleri'nde gösterilen olarak 'yol'un gösterileninin değişmesi kişilere ve bakış açısına göre değişmektedir.

YAMAN, Ertuğrul, MAHMUD, Nizameddin, Özbek Türkçesi- Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi – Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998

⁹⁸ Talat TEKİN, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 22-23

⁹⁹ Muharrem ERGİN, Orhun Abideleri, Boğaziçi, İstanbul, 1999, s.26-27

Uygur dönemi eserlerinden Üç İtigsizler’de **‘yol’** kavramı *‘metod’* anlamında da kullanılmıştır. Bu şekilde gösteren aynı kalırken gösterilen değişmiştir.

“(4)..... *anın bo söz-le-miş-ingiz-l (e) r yorüg yol-ınga (5) yaraşı bolmaz.*”¹⁰⁰

“(4)..... *Bunun için bu söyledikleriniz izah yoluna (5) uygun olmaz.*”¹⁰¹

Yukarıda gösterdiğimiz gibi Üç İtigsizler’de **‘yol’** göstereni /y/, /o/, /l/ seslerinden oluşmaktadır ancak gösterilen olarak işaret ettiği kavram değişmiş ve eserin sözlük kısmında **‘yol’** göstereni *“yol, metod”*¹⁰² şeklinde açıklanmıştır

Ancak Üç İtigsizler’de geçen **‘yol’** göstereni eserin aslından Uygurca’ya aktarılmış ve Budist terminoloji içerisinde dini terimleri ifade etmek için de kullanılmıştır. **‘yol’** kavramı bu özel durumu nedeniyle eserde sıklıkla geçmektedir. Bu durumdan dolayı da eserin tercümesi verilirken birçok **‘yol’** kavramının yanında iade kast ettiği terim de Sanskritçe’si ile verilmiştir. *‘Asil yolu’* bunlara bir örnektir. *“bir ök bir tözün yolyüüz yugerü boslar...”*¹⁰³ cümlesinde geçen *“tözün”* **‘yol’** kavramı eserin tamamı içerisinde sıklıkla kullanılmaktadır. Ve tercümesi *‘asil yol’* şeklinde sunulmuştur. Yine Sanskritçesi *margasatya* diye verilen ve Uygurca’ya *‘yol kirtü’* şeklinde aktarılan terim, günümüz Türkçesi’nde *yol gerçeği* şeklinde sunulmuştur. Eserin geneli içerisinde bu ve buna benzer **‘yol’** göstereninin gösterilenini değiştiren durumlar bulunmaktadır.

Yusuf Has Hacib’in yazdığı ve Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig’de **‘yol’** göstereni, gösterilen olarak *‘yol, sefer’*¹⁰⁴ ile karşılanmaktadır. *“özüm yolda azmış turup tangladım.”*¹⁰⁵, *“yorıglı kişi yolda itmez evin”*¹⁰⁶ Ancak eserin içerisinde **‘yol’** göstereninin geçtiği durumlar incelendiğinde gösterenin hayat tarzı amaç, uğur gibi anlamlarda da kullanıldığını da görmekteyiz. *“könilik yolu, din yolu, batıl yol, çıgaylık yolu”* v.s gibi kullanımlar buna örnek teşkil etmektedir. Bu tür kullanımlar tezimizin ilerleyen bölümlerinde kelime grupları içerisinde değerlendirileceğinden burada ayrıntılamaya gerek görmemekteyiz.

Gülistan Tercümesi’nde **‘yol’** göstereni *“şeriat, hak yol.”*¹⁰⁷ gösterilenine de sahiptir.

¹⁰⁰ Sema BARUTÇU ÖZÖNDER, Üç İtigsizler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 60

¹⁰¹ A.g.e., s. 98

¹⁰² A.g.e., s. 204

¹⁰³ A.g.e., s. 63

¹⁰⁴ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 550

¹⁰⁵ A.g.e., s. 55

¹⁰⁶ A.g.e., s. 357

¹⁰⁷ Mustafa ÖZKAN, Gülistan Tercümesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 78b/11

“Yigit ki bir köşeyi ihtiyar itmiş ola şir-i merddür **Allah Ta’ala yolına**”¹⁰⁸

Süheyl ü Nevbahar’da **‘yol’** göstereni, “*usul, adab, erkan*” gösterilenini karşılamaktadır.

Nehcü’l Feradis’in sözlük kısmında **‘yol’** göstereni üç farklı gösterilen ile karşılanmaktadır. “*yol: 1. yol; tarik, doğru yol, hareket tarzı. 2. sebep, neden. 3. defa, kere.*”¹⁰⁹ **‘yol’** göstereninin sahip olduğu farklı gösterilenleri metin içerisinde örneklemek gerekirse:

1. yol; tarik, doğru yol, hareket tarzı.

“... Haq Te’ala qudrattı birle ol taş yerindin teprendi taqı **yol** boldı, çıqtılar, tédi.”¹¹⁰

“*feryad qılır: ey Ahmed men sanga keldim kim ahır vaktında vesvese qılıp **yoldın** çuqarğay-mu-men? Tep. Seni heç*”¹¹¹

“*qılmasa, **hayr yolınğa** taqı öz maslahatınğa; taqı muhtac kimerselerni bilse taqı anlarga meded qılmasa*”¹¹²

2. sebep, neden.

“ ‘as’ning mübarek elgini kim tuttum, andın song elgimni öz andamumğa tegürmedüm, tedi. Meni ne **yoldın** öltüreyin tep ayrur-siz?”¹¹³

3. defa, kere

“*bir **yolu** qılıç birle hamle qıldılar erdi.*”¹¹⁴

“*qıldılar erse, Peygamber ‘as aydı: Cümlesinge bir **yolu** du’a qılğıl km bu sa’at sening du’ang hazratta maqbul turur*”¹¹⁵

“*haq te’ala qudratı birle cümle kafırlar közinge topraq toldı taqı mu’minler bir **yolu** hamle qıldılar.*”¹¹⁶

¹⁰⁸ A.g.e., s. 472

¹⁰⁹ Aysu ATA, Nehcü’l-Feradis, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 488-489

¹¹⁰ Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü’l-Feradis, Uştmahlarning Açıq Yolu/Cennetlerin Açıq Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 69

¹¹¹ A.g.e., s. 156

¹¹² A.g.e., s. 78

¹¹³ A.g.e., s. 95

¹¹⁴ A.g.e., s. 53

¹¹⁵ A.g.e., s. 95

¹¹⁶ A.g.e., s. 54

Kıyas'ül-Enbiya'da da Nehcü'l-Feradis'e benzer olarak **'yol'** göstereni üç gösterilenle sunulmuştur. "**1. yol, doğru yol, çare; adet, töre, usul, baht, talih 2. sebep 3. defa, kere**"¹¹⁷ özellikle eserde **'yol'** gösterenini karşılayan birinci gösterilen olan "**doğru yol, çare; adet, töre, usul, baht, talih**" anlamları çok geniş bir anlam alanına sahiptirler. Kıyas'ül-Enbiya'da geçen **'yol'** gösterenini farklı gösterilenleri ile şöyle örnekleyebiliriz:

1.yol, doğru yol, çare; adet, töre usul, baht, talih

"Ayıldar: bu yolnu koydung erse **kayu yol birle** yörür sen?"¹¹⁸

"kıraat turur kıratça ma'nisi kınar **yolga batar** temek bolur. eki kır'aat arasında fark ol turur kim ol yol hem kınar erdi."¹¹⁹

"Yel **çıkgan yolnu** eki elgi birle tutdı, elgin tirseine tegi taşga berkitti...." ¹²⁰

2. Sebep

"iblis mel'un bolmuşda kedin uçmahda krgüğe ne **yo[l]** bar erdi?" ¹²¹

"kamug Türkler Yafes uruğu turur, ol **yoldın** Türkler 'aziz ü mükerrem boldılar."¹²²

"yandura bedriler bulardıñ **yoludın** meniñ namazım keçiktitêp tokuz yüz atnuñ adakların boyunların kılıç birle çarptı."¹²³

3. defa, kere

"Cebrail yılda eki **yolu** kelip olarnı sağdın solğa evürür erdi."¹²⁴

".....yarlıkar bularga bir **yolu** emgek yüklemegil....." ¹²⁵

"Cebra'il yılda eki **yolu** kelip olarnı sağdın solğa evürür erdi..." ¹²⁶

14–15. yüzyılın önde gelen şairlerinden olan Ahmed-i Da'i'nin divanında da **'yol'** kavramı sıklıkla rastladığımız sözcükler arasındadır. Da'i Divanı'nı incelemesini yapan

¹¹⁷ Aysu ATA, Kıyas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, 127

¹¹⁸ A.g.e., s. 747-748

¹¹⁹ A.g.e., s. 247

¹²⁰ A.g.e., s. 43

¹²¹ A.g.e., s. 14

¹²² A.g.e., s. 38

¹²³ A.g.e., s. 198

¹²⁴ A.g.e., s. 255

¹²⁵ A.g.e., s. 145

¹²⁶ A.g.e., s. 255

Prof. Dr. Mehmet Özmen eserin sözlük bölümünde **'yol'** sözcüğünün anlamını şöyle vermektedir. “*yol: uğur, amaç, maksat; müsaade izin*”¹²⁷

'yol' göstereninin aynı kaldığı ancak gösterilenin değiştiği durumları Da'i Divanı içerisindeki örneklerle şöyle sıralayabiliriz. “*'amiye yol virme haqka kim olur in'am-ı 'am'*”¹²⁸, “*hanumanum bu yolda gitmişdür*”¹²⁹

Ayrıca Kitab- Fi'l- Fıkh 'ta da geçen **'yol'** göstereni **'1. tarz, usul. 2. defa kere'** gösterilenlerini karşılamaktadır.

Münyet'ül- Guzat'da ise **'yol'** göstereni **'çizgi'** gösterilenini işaret etmektedir.

Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'nde **'yol'** kavramı **'yol'** anlamının yanı sıra **'defa'** anlamıyla da kullanılmıştır.¹³⁰, “*atası ayttı ay oğlum bu yolda felek sanğa yarı kıldı...*”

131

Tarama Sözlüğü'nde **'yol'** göstereninin anlamı Türkiye Türkçesi'nde kullandığımız birincil anlamının yanında farklı gösterilenlere sahip olmuştur. “**1. Adap, erkân, adet, usul, kural, yöntem. 2. müsaade izin.**”¹³²

Ayrıca Clason'un Etimolojik Sözlüğü'nde **'yol'** kavramı, “En erken zamanlarda değişik metaforik anlamlarda çoğunlukla **'times'** zaman anlamında kullanıldığı vurgulanmaktadır. Daha sonraki zamanlarda ise; “*yol, çizgi çubuk*” anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir. Ancak Clason'un “*zaman*” anlamında kullanıldığını belirttiği **'yol'** sözcüğü cümle içerisindeki örneklerde **'yolu'** olarak verilmiştir. *Yolu* sözcüğü daha sonra da göreceğimiz gibi **'yol'** dan türemiş ayrı bir kavramdır ve “*defa, kere*” anlamını taşımaktadır.¹³³

Ayrıca **yol-** fiil kökü ile yolak anlamında bir gösterge de bulunmaktadır burada da gösteren aynı gösterilenler farklıdır. Ancak her ne kadar aynı seslere sahip olsalar da kavramsal olarak **'yol'** imgesi ile ilgilendiğimizden *yolmak* anlamında /y/, /o/, /l/ seslerinden

¹²⁷ Mehmet ÖZMEN, Ahmed-i Dai Divanı, 2 cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 1021

¹²⁸ A.g.e., s. 52

¹²⁹ A.g.e., s. 66

¹³⁰ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi't-Türki), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 399

¹³¹ A.g.e., s.13

¹³² Düz: Cem DİLÇİN, Yeni Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 249

¹³³ Gerard CLASON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford University Press, London, 1972, s. 562

oluşan *yol-* fiilinin ayrıntılarına inmiyoruz. Bunu burada yalnızca gösterenleri aynı ancak gösterilenleri farklı iki gösterge olarak sunmayı uygun görmekteyiz.

‘YOL’ GÖSTERGESİNDE GÖSTERENİN AYNI GÖSTERİLENLERİN FARKLI OLDUĞU DURUMLARA EŞ ZAMANLI BİR BAKIŞ

‘Yol’ kavramında gösterenin aynı kaldığı gösterilenin değiştiği durumlarda eş zamanlı olarak bir incelemede bulunduğumuzda günümüzde kullanılan ve gösterileni değişen ‘yol’ göstergelerini şöyle sıralayabiliriz.

Türk Dil Kurumu’nun ‘Türkçe Sözlüğü’nde ‘yol’ göstereni aynı olarak kalırken gösterilen olarak değiştiği durumlara oldukça fazla örnek bulunmaktadır. Bunlardan ilki ‘yol’ gösterileninin “*Gidiş çabukluğu, hız*” gösterilenini işaret etmesidir.

Yine tarihi metinler de rastladığımız gösterileni değişmiş bir başka ‘yol’ göstereni ise “*Bir amaca ulaşmak için başvurulması gereken çare yöntem*” açıklaması ile karşılık bulur. “*Davranış tutum gidiş veya davranış biçimi*”, “*Uyulan ilke sistem usul tarz*”, “*Gaye uğur, maksat*”, “*Uzun çizgi*” ve “*Kez defa*” gösterilenleriyle karşımıza çıkan ‘yol’ gösterenleri de diğerleridir.

Derleme Sözlüğü’nde de ‘yol’ göstereni farklı gösterilenleri karşılayarak değişmiştir. Burada ‘yol’ göstereni dört farklı gösterilen ile ifade edilmektedir. “*1. kez 2- Düğünde oğlan evinin kız evine kıza verdiği para, mal, armağan 3- düğün sahibinin çağrılıya gönderdiği armağan 4- elverişli durum, olanak*”.¹³⁴

İsmet Zeki Eyüboğlu’nun hazırlamış olduğu etimoloji sözlüğünde ‘yol’ gösterileni “*üzerinde yürünüp gidilen*”¹³⁵ gösterileni ile karşılanmıştır. Ancak ‘yol’ göstereninin kökünde *kut, mutluluk, yazgı* gibi anlamların barındırdığı belirtilmiştir.

Lehçe-i Osmanî’de ise ‘yol’ kavramı asıl anlamının yanı sıra birçok yan anlam ile verilmiştir. “*yol: is. Tarik, sebil, meslek, rah, kanat, lağım, münasebet sıra, mişvar, meslek,*

¹³⁴ Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI (U-Z) cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 4763

¹³⁵ İsmet Zeki EYÜBOĞLU, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2004, s. 761

*minhac, adet, sırat, mezhep, vadi, reftar, çizgi, tarika, ühdud, hatır, sebil, rahle, sefer, seyahat, hareket, tavır, gidiş, resim, adap, erkân, üslup.”*¹³⁶

Kamus-i Türkî’de ise ‘*yol*’ kavramı: “1. Gececek yer, tarik, rah. 2. İnsan ve hayvanların her vakit geçmesinden basılıp belli olan hat, çığır, harlat. 3. İnsanlar ve arabalar geçmek üzere tesis ve tasfiye ve tefriş olunmuş geçişli hat, tarik, sebil. 4. Gececek yer. 5. Akacak yer, kanal, kanat. 6. Çizgi, hat. 7. Gidiş, seyr, seyahat, sefer, yolculuk. 8. Yürüyüş, hareket, sürat 9. Usul üslup, tarz. 10. Resm, adet, ayin. 11. Meslek, meşher. 12. Gidiş, tür, hal. 13. Uğur. 14. Vasıta, vesait, esbab. 15. Gerek bir alem ve san’atda ve gerek zühd ve ibadet ve tasavufda bir boyut, zatın vasfettiği esas, tarik, erkân”¹³⁷

‘*YOL*’ GÖSTERGESİNDE HEM GÖSTERENİN HEM DE GÖSTERİLENİN DEĞİŞTİĞİ DURUMLAR

Yaptığımız incelemelerde Saussure’ün ‘Gösterge Sistemi’ içerisine kattığı ‘Göstergenin Değişebilirliği’ ilkesinden biri olan ‘hem gösterenin hem gösterilenin değişmesi’ durumu ‘*yol*’ kavramı bire bir örtüşmemektedir. Saussure, hem gösterenin hem gösterilenin değişmesini izah ederken bir gösterenin hem ses bakımından hem de anlam ve kavramsal açıdan değişmesini kast etmektedir.

Ancak burada başlı başına bir konu olarak bir tez konusu olabilecek bir durum bulunmaktadır. Bu durumu daha iyi izah edebilmek için “ ‘*yol*’ dan Türeyen Kelime ve Kavramlar” başlıklı ayrı bir başlık altında izah etmeyi uygun görmekteyiz.

‘*YOL*’ DAN TÜREYEN KELİME VE KAVRAMLAR

Saussure dili bir ‘*göstergeler sistemi*’ olarak görürken ve ‘Göstergelerin Nedensizliği, Göstergelerin Değişmezliği, Göstergelerin Değişebilirliği’ ilkelerini ortaya

¹³⁶ Prof. Dr. Recep TOPARLI, Ahmet Vefik Paşa-Lehçe-i Osmani, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 399

¹³⁷ Şemseddin SAMİ, Kamus-i Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 1526-1527

koyarken, bir dilbilimci olarak ‘Evrensel Dilbilim’e ait tüm kural, teori ve ilkelerini elbette anadili olan Fransızca’yı göz önüne alarak yapmıştır. Bu durum göstergelerin değişebilirliği ilkesindeki durumlardan biri olan ‘*hem gösterenin hem de gösterilenin değişebilirliği*’ durumunda da geçerlidir. Ancak Saussure’ün ana dili olan Fransızca’yı incelemesi ve bu dilden örneklemeler yapması bizim konumuz ele alındığında bir açmaz oluşturmaktadır.

Türkçe eklemeli bir dildir ve bu eklemeli sistem içerisinde matematik benzeri bir yapıya sahiptir. Ayrıca Türkçenin mantığı içerisinde anlaşabilmek esastır. Türkçenin eklemeli bir dil olması ile örneğin ‘göz’ gösterenini bilen ve Türkçe konuşan bir kişi buradan pekâlâ ‘gözlük’ gösterenini oluşturabilir hatta bu eşyayı yapan kişinin adı olan göstereni de aynı kökü bozmadan elde edebilir ve ‘gözlükçü’ göstergesini kullanabilir. Yine Türkiye Türkçesinde bulunan bir fiil köküyle yeni eylem adları türetebilir, bazen fiil kökünden isim de türetilir. Örneğin “yat-“ fiil kökünden bir eşya adı olan ‘yatak’ ismi türetilir. Yine ‘gel-‘ fiil kökünden gelin, oradan da ‘gelincik’ ismi oluşturulabilir. Bu ve buna benzer durumlar için yapılan tüm örneklemelerde aslında Saussure’ün sözünü ettiği hem gösterenin hem gösterilenin değişmesi gerçekleşmektedir. Fakat Saussure ‘gösterenin değişmesi’ derken ses açısından bir değişimi kast etmektedir. Türkçe için bu durum da geçerlidir. Ancak bizim burada sözünü ettiğimiz değişim seslerin değişmesinin dışında sözcüğün kökü üzerine ek olarak değişmesidir.

Saussure göstergeleri ‘gösterenin değişmesi, gösterilenin değişmesi ya da ikisinin değişmesi’ alt başlıkları ile üç şekilde incelemektedir. Ancak bu durumda yukarıda bahsettiğimiz Türkçe’nin eklemeli dil olmasından kaynaklanan yeni gösteren ve gösterilenlerin oluşması durumunu bu çerçevede içerisinde bir yere koyamamaktayız. Aslında ‘*kitap*’ derken kullandığımız gösteren ve bu gösterenin işaret ettiği kavram, ‘*kitaplık*’ dediğimizde tamamen değişmektedir. Buradan yeni bir ekle ‘*kitapçı*’ göstergesini elde edebiliriz ki burada da daha önce verdiğimiz iki örnekte olduğu gibi hem gösteren hem de gösterilen değişmektedir. Fakat bu değişim Saussure’ün işaret ettiği gösteren değişmesinde gerekli olan seslerden biri ye da bir kaçının değişimi ile gerçekleşmemektedir. Burada söz konusu olan gösterenin değişimi seslerle değil eklerle sağlanmaktadır.

Bugüne kadar Türkçe’de sürekli olarak bizim de yukarıda anlattığımız Saussure’ün göstergelerin değişebilirliğinde bahsettiği üç şekil ele alınmıştır. Ancak görüldüğü gibi Türkçe’nin Fransızca’dan farklı olarak oluşan yapısında eklemeli bir dil olması ve yap-boz

gibi kelimelerin kökünü değiştirmeksizin gösterenin ve gösterileninin değişebilmesi durumu Saussure'ün sıraladığı maddelerin hiçbirine uymamaktadır. Biz de bu özel durumu ayrı bir başlık altında incelemeyi uygun görmekteyiz. Türkçenin eklemeli dil olmasından kaynaklanan bu durumu 'yol'dan Türeyen Kelime ve Kavramlar' başlığı altında incelemeyi uygun gördük ve konuyu bu başlıkla incelemeye çalışacağız.

Bu incelemeyi yaparken dikkati çeken bir başka husus da hem gösterilenin hem de gösterenin değiştiği durumları yine Türkçenin yapısına has olarak 'yol' kavramından bir isim kökü olmasına rağmen, kök üzerine gelecek çeşitli eklerle hem isim hem fiil yapılabilmesidir. Biz de burada 'yol'dan türeyen kelime ve kavramları isim ve fiil olmak üzere iki ayrı başlık altında art zamanlı ve eş zamanlı olarak incelemeye çalışacağız.

Bir dilin sahip olduğu soyut kavramların o dilin düşünce dünyasının zenginliğinden kaynaklandığını belirtmiştik. Buradan hareketle Türklerin en eski metinleri olan Orhun Kitabeleri'nde 'yol'dan türemiş kelime ve kavramlarla karşılaşmamız bize bu konuda ipuçları vermektedir. Aynı zamanda dilde bir kelimenin ortaya çıkmasının uzun zaman aldığı göz önünde bulundurulursa, 'yol'dan türeyen kelime ve kavramlara VIII. yüzyıla ait metinlerde rastlıyor olmamız; Türkçenin dil yapısının ve gramerinin oluşum zamanının elimizdeki yazılı belgelerden daha önceye dayandığını göstermektedir. Konuyu dil ile düşünce arasındaki ilişki bağlamında ele aldığımızda da dildeki düşünce dünyasının yazılı dönem eserlerinin kaleme alındığı zamana kadar, edebi değerlere sahip imge ve imajlarla oluşturulmuş olduğu ve dildeki zenginliğin göz ardı edilemeyeceği görölmektedir.

Yine 'yol' kavramıyla karşılaştığımız ilk metinlerde kavramın soyut anlam kazanması ve buradan yine soyut anlamlı kelimelerin türetilmiş olması Türklerin yolla ilgili uğraşlarına ve 'yol' un kendisi ile ilgili düşündürücü noktalara varmamızı sağlamaktadır. Saussure'ün de belirttiği gibi bir kavramın değişebilmesi onun sürekliliği ve kullanımın sıklığı ile ilgilidir. Nasıl ki bir toplumda üretim biçimi olarak hayvancılık hakim unsur ise pek tabii o toplumun dilinde hayvancılığa ait kelime kavramlar sürekli tarımla meşgul olan toplumun sahip olduğu hayvancılık terimlerine göre fazlalık gösterecektir. Zira daha önce giriş bölümünde de değindiğimiz gibi insanlar bir eşyayı ya da durumu adlandırmakla var etmektedirler.

Türk toplumunda akrabalık adlarını ifade eden kelimelerin çokluğu ile ilgili Doğan Aksan'ın görüşlerine giriş bölümünde yer vermiştik. Akrabalık ilişkilerini önemseyen ve bu

bağları kuvvetli olan Türk toplumunda bu bağlılığı ifade eden adlandırmalara da başka toplumlara nazaran daha sık rastlanmaktadır. **'Yol'** la ilgili olarak Orhun Kitabeleri'nde Türklerin **'yol'** kavramı ile tanışmalarının çok uzun zaman önce olduğunu kelimenin soyut anlam kazanacak kadar işlenmiş olması ile dahi açıklayabiliriz. Aşağıda **'yol'**dan türeyen kelime ve kavramların kazandıkları anlamları göz önüne aldığımızda **'yol'** kavram ve imgesinin Türk toplumunda bu güne kadar sandığımızdan daha farklı bir yer edinmiş olduğunu da göreceğiz.

Türklerin **'yol'**a ilişkin adlandırmalarında **'yol'** kavramının bir isim ve somut bir adlandırmadan öte, bir imge ve imaj olarak toplumunda büyük önemi vardır. Türklerin göçebe olup olmamaları ve bu göçebeliğin süresi ya da yayılma alanlarının farklı isimlerle ifade edilmesi, Türk toplumunun mitolojik adlandırmalarında, kahramanlarının özellikleri arasında **'yol'**un kavramdan öte soyut bir imge olarak hayal dünyasında yer alış biçimi ile, aşağıda göreceğimiz **'yol'**dan türemiş kelime, kavram ve **'yol'** kavramına ait atasözleri, deyimler ve kelime gruplarında kendini göstermektedir.

Örneğin Türkler'in uzaydaki gezegen ve yıldız gruplarına verdikleri isimlerde **'yol'** kavramı kendini göstermektedir. *Samanyolu* her ne kadar İran kültüründen 'keh-keşân' 'saman çeken' isminden hareketle Türkçe'ye geçmiş olsa da kavramın Anadolu'daki kullanımı olan *gökyolu* tamamıyla Türk mitolojisinin izlerini taşımaktadır.¹³⁸ Yine *Ordu yolu*, *'kuşlar yolu'* kullanımları da eski Türk düşüncesine dayanmaktadır.

Türk dilinde **'yol'** kavramının kullanım alanının bu denli geniş olması, bize Türk toplum hayatının sosyal ve kültürel yönüne ilişkin birçok ipucu vermektedir. Aşağıda yoldan türeyen kelime ve kavramların yanı sıra yola ilişkin atasözleri ve deyimlerde de bu ipuçlarına rastlamak mümkün olacaktır.

¹³⁸ Bahaeddin ÖGEL, Türk Mitolojisi, 1-2 Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s. 219

‘YOL’DAN TÜREYEN KELİME VE KAVRAMLARA ART ZAMANLI BİR BAKIŞ

YOL’DAN TÜREYEN ART ZAMANLI İSİMLER

yolak

Divânü Lügat-it-Türk’te geçmektedir. ‘Çay’ anlamına gelmektedir. “*akturur gözüm yola*”, “*gözüm çay akıtır*” şeklinde kullanılmıştır. ¹³⁹Atalay *yolak* sözcüğü için *yulak* ve *yul* sözcüğüne bakılmasını belirtmektedir.

Eserde geçen diğer bir *yolak* sözcüğünün anlamı Kaşgarlı Mahmud tarafından; “*çığır, çılga, kırlardaki küçük yol; yol yol çizgili olan her şey*” şeklinde verilmiştir. ¹⁴⁰

yolağcı/yolakçı

Orhun Abideleri’nde geçen *yolağcı* kavramı ‘*yol*’dan türeyen kelime ve kavramlar arasında ihtilafli bir durum teşkil etmektedir. Sözcüğün okunuşu ve anlamı konusunda Talat Tekin ve Muharrem Ergin’in fikirleri farklılık göstermektedir. Muharrem Ergin Orhun Abideleri’nden Bilge Kağan Yazıtı’nın Güney–Doğu yüzünde geçen metni şöyle okumaktadır: “*1...Kök] Öngüg yoğuru sü yorıp tünli künli yiti ödüşke subsuz keçdim. Çorağka tegip yulıgçı [eri]g k[...]s Keçinke tegi [...]*” ¹⁴¹

Talat Tekin ise aynı metni: “[..... Kök] : öη(ü)g : yug(u)ru : sü yor(i)p : mmtünli : künli : yiti : öd(ü)ške : subs(u)z : k(e)çd(i)m : çor(a)kka : t(e)g(i)p : **yol(a)gçı** : [(e)r](i)g : [.....] : k(e)ç(e)nke : t(e)gi [..... ..]”¹⁴². Görüldüğü gibi metindeki kelime farklı şekillerde okunmuştur. Muharrem Ergin kelimeyi *yulıgçı* şeklinde okurken Talat Tekin *yolağcı* şeklinde okumayı tercih etmiştir. Okumaların farklı olduğu gibi metnin tercümesinde de farklılık söz konusudur. Ayrıca Muharrem Ergin eserin sözlük bölümünde kelimeye yer vermemiştir. Ancak metnin

¹³⁹ Besim ATALAY, Divânü Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 222

¹⁴⁰ A.g.e., s.17

¹⁴¹ Muharrem ERGİN, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 52

¹⁴² Talat TEKİN, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 52

tercümesinde “çorağa ulaşip yağmacı askeri.....”¹⁴³ cümlesine yer vermesi kelimeyi “yağmacı” şeklinde anlamamız gerektiğini göstermektedir.

Talat Tekin ise eserinin sözlük bölümünde kelimeyi “*yolagçı* öncü (?)” şeklinde sunmuştur. Buradaki soru işareti ile ne kast edildiğini bilememekteyiz ancak metin tercümesinde de “*öncü askerler*” ifadesi yer almaktadır.

Dolayısıyla Talat Tekin’in Orhun Abideleri’ndeki okuması kabul edildiğinde ‘*yol*’dan türemiş bir kelime ve kavramla karşı karşıya kalmaktayız. Ancak Muharrem Ergin’in okuması söz konusu olduğunda bu durum ortadan kalkmaktadır. Elbette *yolagçı* kelimesinde o sesinin daralması söz konusu olmuş olabilir.

Ancak daha sonra Dede Korkut’ta geçen yolağçı kelimesi bize Orhun Abideleri’nde geçen sözcüğün *yolagçı* şeklinde olması gerektiği yönünde fikir vermektedir. Muharrem Ergin eserin sözlük kısmında *yolak* sözcüğünü “*keçi yolu, patika, ince yol*”¹⁴⁴ şeklinde izah etmektedir.

Eserde aynı zamanda *yolakçı* kullanımı da mevcuttur. Ergin *yolakçı* sözcüğü için ise, “*yolcu, yola iden*”¹⁴⁵ açıklamasında bulunmuştur. Sözcük eserde yolçı yolağçı şeklinde bir ikileme olarak yer almaktadır. “.....şunda bir deli yigit yolçınuñ yolağçınuñ çobanuñ çoluğuş etmegın alur...”¹⁴⁶.

yolca

Tarama Sözlüğü’nde geçmektedir. İki ayrı anlamla sunulmuş ve örneklendirilmiştir.

“1. *yoldan ayrılmayarak, yolun imtidadınca, yolu takiben.*

Değmez gez ki çıkar idi seyrede

Gittiği yolca gelirdi ol dede. (Yusuf ve Zeliha)

Gide ol yolca vara andan yana

Anın ile yürüye önden sona. (Garibname)

...bu hal ile yolca yoldaş olup gittiler. (Antername)

¹⁴³ Muharrem ERGİN, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 53

¹⁴⁴ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 338

¹⁴⁵ A.g.e., s.339

¹⁴⁶ A.g.e., s.230

... yolca gelirken bir kafire sataştı, ol kafire eyitti: Ne iştesin? Ebu Ali eyitti: Bazirgan.
(Tezkiret'ül-Evliya)

yolca giden müsafir kasr u sarayı neyler

tahtı vü canı nitsün şol kimse kim konuktur. (Nihani Divanı)

2. yol üzerinde.

Yolca bana iki kişi geldiler. Şevahid'ün-Nübüvve Tercümesi)

*Sultan Murad Han Gazi azm-i şikar ederken Rum topraklarından bir guruhi mekrüh
yolca karşı gelirler. Mecma'ül-Letaif).''¹⁴⁷*

yolçı

Kuanşi İm Puser'da¹⁴⁸ 'yol' sözcüğüne yalın haliyle rastlamamaktayız. Eserde karşılaştığımız 'yol'dan türemiş tek sözcük **yolçı**dır. "(46) başlap **yolçısı** yirçisi bolup ertingü ögüş akı barım"¹⁴⁹ şeklinde geçen **yolçı** sözcüğü Kuanşi İm Puser'ın tercüme bölümünde 'kılavuz' manası ile verilmiştir. "(46) başlarında (onların) kılavuzu (eş anl.) olarak birçok mal mülk"¹⁵⁰yine eserin sözlük bölümünde **yolçı** ve yerçi sözcüklerinin eş anlamlı olduğu belirtilmiştir.

Yerçi sözcüğü rehber kılavuz anlamları ile Kuanşi İm Puser dışında Eski Türk Yazıtları'nda ve Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi'nde de karşımıza çıkmaktadır. Uygur dönemine ait eserde " (XL) meni titmänn Ädgü köni **yolçı** yerçi bolup..."-"iyi ve doğru sözlü bir yolcu, kılavuz olarak..."¹⁵¹şeklinde geçen **yolçı** sözcüğü Üç İtigsizler'de olduğu gibi yerçi sözcüğü ile art arda kullanılmıştır. Bunun eş anlamlı ikileme olduğu düşünülebilir. Prens Kalayanamkara ve Papamkara Hikâyesi'nin sözlük kısmında **yolçı** sözcüğünün anlamı "kılavuz çok tecrübeli kişi"¹⁵²olarak verilmiştir.

¹⁴⁷ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 3452

¹⁴⁸ Şinasi TEKİN, Kuanşi İm Puser, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993

¹⁴⁹ A.g.e., s.11

¹⁵⁰ A.g.e., s.20

¹⁵¹ Türkçe'ye Çeviren: Ece KORKUT-İsmet BİRKAN, Yazı Çevirimi, Fransızca Çeviri ve Açıklamaları Haz: James Russell Hamilton,

¹⁵² Türkçe'ye Çeviren: Ece KORKUT-İsmet BİRKAN, Yazı Çevirimi, Fransızca Çeviri ve Açıklamaları Haz: James Russell HAMILTON, Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası (Kalyanamkara ve Pâpamkara, Simurg Yayınları, Ankara, 1998, s. 239

Yolçı sözcüğü Altun Yaruk'ta ise dört yerde geçmektedir. “(337-24/338-1) *edgü edgü ögli yolçı yirçi (1) bilgeler birle sokuşur*”, “(352-23) *erti aşnu üdte.... Yolçı yirçi*”, (416-19) *üze yolçı yirçiuług bahşı*”, (432-10) *kanın edgü ögli yolçı yirçi alınıp....*”¹⁵³ yukarıda görüldüğü üzere Altun Yaruk'ta **yolçı** sözcüğünün geçtiği tüm yerlerde ardından *yirçi* sözcüğü ile de karşılaşmaktayız. Bunun kılavuz, yer gösterici anlamında bir ikileme olduğuna dair görüşlerimiz bu şekilde kuvvetlenmektedir. Altun Yaruk'ta **yolçı** sözcüğünün *yirçiden* ayrı olarak geçtiği bir yer vardır. “(680-13/14) *ulatu nızvanılarla yoklunmaksız yolçımız. (14) alp tuşuşguluk çıntamanı erdini teg umugumuz*” şeklindeki kullanımda **yolçı** sözcüğü birinci çoğul şahıs iyelik eki almıştır. Elbette **yolçı** yirçi ikilemesi **yolçı** sözcüğünün tek ya da yalın kullanımını engellemektedir.

Yolçı göstereni Türkçenin en önemli eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig'de de yer almaktadır. Reşit Rahmeti Arat eserin sözlük bölümünde **yolçı** gösterenin gösterileni olarak “*yolcu*”¹⁵⁴ anlamını göstermektedir. **Yolçı** sözcüğünün günümüzde kullanılan anlamına genel Türkçenin tarihi metinleri içerisinde yer alan eserler arasında ilk olarak Kutadgu Bilig'de rastlamaktayız. Sözcük daha önceki dönemlere bakarak ses bakımından değişikliğe uğramasa da gösterilen ya da kavramsal açıdan değişikliğe uğramıştır.

Yolçı göstereni ile Harezmi-Kıpçak dönemi eserlerinden olan Nehcü'l-Feradis'de de karşılaşmaktayız. Eserde sözcüğün anlamı “*yolcu*” şeklinde verilmiştir. **Yolçı** sözcüğü Nehcü'l-Feradis'de bir kez geçmektedir: “*Haq Te'ala'nıng uştmahtarına yolçı bolğay ol 'amel qılanlar.....*”¹⁵⁵

Yine Harezmi-Kıpçak Türkçesinin önemli eserlerinden biri olan Rabguzi'nin Kısas'ül-Enbiya'sında da **yolçı** kavramına rastlamaktayız. “*Mi'rac tünide münüt Burak mingen Muhammed Mustafa yolçısı Cebre'il, tapuğçısı Mikailrabbü'l-celil bir tün içinde...*”¹⁵⁶, “*kaçan Mısırğa tegdiler erse yolçılar Yusufga haber kıldılar.....*”¹⁵⁷

Yolçı kavramı Dede Korkut eserinde de geçmektedir. “*...şunda bir deli yigit yolçınun yolağçınun çobanun çoluğunun etmegin alır...*”¹⁵⁸

¹⁵³ Ceval KAYA, Uygurca Altun Yaruk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 264-240-211-204

¹⁵⁴ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, 552

¹⁵⁵ Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü'l-Feradis, Uştmahtarın Açık Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 2

¹⁵⁶ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 313

¹⁵⁷ A.g.e., s.141

¹⁵⁸ Muharrem ERGİN, Dede KORKUT, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1994, s. 230

Yolcu kavramı Türkiye Türkçesinde **yolcu** halini almadan önceki ilk değişimini Ahmed-i Da'i Divanı'ndaki haliyle almaktadır. **Yolcu** kavramı Ahmed-i Da'i Divanı'nda **yolcu** şeklinde yer almıştır. /ç/ sesinin /c/ sesine dönüşmesi Eski Anadolu Türkçesi'nin özelliklerindedir. Ahmed-i Da'i Divanında kelimenin anlamı 'kılavuz rehber' olarak sunulmuş ve günümüz Türkiye Türkçesi'ndeki kullanımıyla "yolcu"¹⁵⁹ anlamıyla verilmiştir. "dünya ribatında çün yolcu konuksın bugün"¹⁶⁰

Türkçe'nin tarih boyunca süregelen kalıplaşmış ses değişiklikleri sonucunda **yolcu** sözcüğünün Türkiye Türkçesi'nde **yolcu** şekline dönüşmüş olması olağandır ancak böyle bir durum söz konusu ise kelimenin Türkiye Türkçesi'nde gösteren ve gösterilen olarak değişikliğe uğradığını ifade edebiliriz. **Yolcu** sözcüğü günümüz Türkiye Türkçesinde 'yola çıkan' anlamını kazanmıştır. Zaten cı-ci-cu-cü ekleri de yapım eki de görev olarak meslek ve işi yapan kişiyi bildiren isimden isim yapma eklerindedir. Kapıcı, doğramacı, sucu örneklerinde olduğu gibi.

yoldaş

Gülistan Tercümesi'nde 'yol'dan türemiş bir başka kelime ise, **yoldaş**tır. Eserin sözlük bölümünde **yoldaş** sözcüğünün anlamı "yol arkadaşı, arkadaş" olarak verilmektedir. **Yoldaş** sözcüğü metinde şöyle yer almaktadır: "Zinhar zinhar! Yavuz **yoldaş**dan hazer eyle ve ana qarın olma."¹⁶¹

Ayrıca eserde **yoldaş**tan türemiş **yoldaş eylemek, yoldaş idinmek, yoldaş olmak** gibi deyimlerde yer almaktadır. Bunların yanı sıra 'yoldaşlık, yoldaşsuz' gibi kullanımlar da bulunmaktadır.

Ahmed-i Da'i Divanı'nda da rastladığımız **yoldaş** sözcüğünün anlamı sözcüğün daha önce geçtiği eserlerde olduğu gibi "yoldaş, yol arkadaşı"¹⁶² şeklindedir. "yoldaşlarımı hoş tutasun lutf-ı hulûk idüp"¹⁶³, "yoldaşsuz bi-hicab u bi ağyar"¹⁶⁴

¹⁵⁹ Mehmet ÖZMEN, Ahmed-i Dai Divanı, 2. cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 1021

¹⁶⁰ A.g.e., s. 229

¹⁶¹ Mustafa ÖZKAN, Gülistan Tercümesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 266b-14

¹⁶² Mehmet ÖZMEN, Ahmed-i Dai Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 1012

¹⁶³ A.g.e., s. 39

¹⁶⁴ A.g.e., s. 65

Ahmed Fakih'in Kitābu Evsāf-ı Mesācidi'ş-Şerife isimli eserinde de **yoldaş** kavramı geçmektedir. Hasibe Mazioğlu eserin sözlük kısmına **yoldaş** sözcüğünü yine “yoldaş”¹⁶⁵ olarak vermiştir. “Kerimsin rahmetüni yoldaş eyle”¹⁶⁶, “Çu yoldaşlar çıkup gitdi selamet”¹⁶⁷

Yoldaş kavramı Türkçenin en önemli sözlü eserlerinden olan ve daha sonra yazıya geçirilmiş, Dede Korkut'ta da sıkça kullanılmıştır. Muharrem Ergin eserin sözlük bölümünde **yoldaş** kavramını “arkadaş”¹⁶⁸ şeklinde açıklamıştır. “cümle big-ler ile yoldaş olup gtdüler.”¹⁶⁹, “delü dumrul yüz kırk yıl dahı yoldaşı-y-ile yaş yaşadı.”¹⁷⁰

Ayrıca eserde **yoldaşlık** kavramı da yer almaktadır. Ergin bu kavram için eserin sözlük bölümünde “arkadaşlık, refiklik, refakat”¹⁷¹ açıklamasını yapmıştır. “...yanındağı üç yüz yigidin maŋga yoldaşlığa koşdı”¹⁷²

Yoldaş sözcüğü Seyfi Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi isimli eserinde de geçmektedir. “... minnet tengrige 'azze ve celle kim sa'adet yoldaşınğ bolup iğbāl yarı kıldı.....”¹⁷³. Karamanlıoğlu **yoldaş** kavramını eserin sözlük kısmında “arkadaş, refik, yoldaş”¹⁷⁴ olarak sunmuştur.

yolu

Yine Orhun Kitabeleri'nde geçen **yolu** sözcüğünün de ‘**yol**’dan türemiş bir sözcük olduğunu düşünmekteyiz. Zira ‘**yol**’ sözcüğü tarihi metinlerde ve Türkiye Türkçesi'ne ait Derleme Sözlüğü'nde ‘defa kere, sefer, kez’ anlamlarını barındırmaktadır ve **yolu** sözcüğü de Orhun Kitabeleri'nde yapılan tercümede ‘defa kere’ anlamları ile karşılanmıştır.¹⁷⁵, ¹⁷⁶Zaten Orhun Kitabeleri'nde sözcüğün kullanımına baktığımızda mutlaka bir sayıdan sonra geldiğini görmekteyiz. “altı yolu” (Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü: 28), “biş yolu” (Köl

¹⁶⁵ Hasibe MAZIOĞLU, Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1974, s. 72

¹⁶⁶ A.g.e., s. 32

¹⁶⁷ A.g.e., s. 33

¹⁶⁸ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 230

¹⁶⁹ A.g.e., s. 203

¹⁷⁰ A.g.e., s. 183

¹⁷¹ A.g.e., s. 339

¹⁷² A.g.e., s. 223

¹⁷³ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi't- Türk), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 64

¹⁷⁴ A.g.e., s.399

¹⁷⁵ Muharrem ERGİN, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s.124

¹⁷⁶ Talat TEKİN, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 188

Tigin Yazıtı Kuzey Yüzü: 4), “*tört yolu*” (Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü: 30), “*kırk artukı yeti yolu*” (Köl Tigin Yazıtı Doğu Yüzü: 15, Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü: 13)

Clauson da Etimoloji Sözlüğü’nde ‘*yol*’ kavramının anlamını verirken zaman anlamından bahsetmekte ve verdiği örneği yukarı da gösterdiğimiz Orhun Abideleri’ndeki cümleden seçmektedir.¹⁷⁷

Yol sözcüğüne Uygur dönemi eserlerinden olan Altun Yaruk’ta da rastlamaktayız. Sözcüğün cümle içerisindeki kullanımı anlamının tıpkı Orhun Abideleri’nde olduğu gibi “*defa, kere*” şeklinde olduğunu göstermektedir. “....*yinçürü töpün yükünüp üç yolu ongarula tegzinip kitip.....*”¹⁷⁸, “*ongaru üç yolu tegzininipkitip birtin singar olurtılar.*”¹⁷⁹

Yine Kısas’ül-Enbiya’da *yol* sözcüğü aynı anlamda geçmektedir: “*altı yolu tirilip yttide yol köndürdi ol*”¹⁸⁰

yol ıra (yol sıra)

Tarama Sözlüğü’nde geçmekte olan *yolıra* kavramının anlamı ‘*yolca yol boyunca*’ olarak verilmiştir.

“*andan dahi göçtü gitti yolıra*

söz öğüştür bu kez irdi Mısır’a (Yusuf ve Zeliha)

Yol sıra gider iken bunlar kamu

geldi iblis bunların yolun uru (Yusuf ve Zeliha)

imdi yöneldiler giderler Mısır’a

*Saklarlar Bünyamin’i ol yol sıra (Yusuf ve Zeliha),*¹⁸¹

yol ıra sözcüğü için ır- fiilinin ayırmak anlamına geldiğini düşünerek yol ır-a ‘yol ayırarak’ şeklinde oluştuğunu söyleyebiliriz.

¹⁷⁷ Gerard CLAUSON, An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish, Oxford Universty Pres, London, 1972, s. 562

¹⁷⁸ Ceval KAYA, Uygurca Altun Yaruk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 118

¹⁷⁹ A.g.e., s.74

¹⁸⁰ Aysu ATA, Kısas’ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 229

¹⁸¹ XIII. Yy’dan Beri Türkiye Türkçe’siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s.4653

yoloğlu

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. **Yoloğlu** kavramının anlamı “*fedayi, kurban*” olarak sunulmuştur.

“*dost elinden dolu içmiş deliyim*

üstü kan köpüklü meşe seliyim

ben bir yoloğluyum, yol sefiliyim

ben de bu yayladan şaha giderim (Pir Sultan Abdal”) ¹⁸²

yolki

Yine Uygur dönemi eseri olan Altun Yaruk'ta geçen **yolki** sözcüğü de **yolça** sözcüğü gibi eserin sözlük bölümünde madde başı olarak yer almamıştır. Ancak biz Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'nun ‘Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde kelimenin anlamının ‘*yolcu, yoldaki, yola çıkmış kimse*’¹⁸³ anlamına geldiğini görmekteyiz. *1”yene eşitdim taşdınki .. yolki kişi sözlemişin..)*”¹⁸⁴, “*...tapıgçı kızı taşdın turur erken kıyça ertir yolki kişidin tiginig tilep... ..*” ¹⁸⁵

yolluğ

Daha önce de belirttiğimiz gibi ‘**yol**’ kavramı ile ilk karşılaşmamız ‘**yol**’ dan türemiş bir kelime ve kavram olan **yolluğ** iledir. Orhun Abideleri’nde geçen **yolluğ** sözcüğüyle daha sonraki dönemlerdeki edebi eserlerde de karşılaşmaktayız.

Köl Tigin Abidesi’nin Güney-Doğu Yüzü’nde: “*bunça bitig bitigme Kül Tigin atısı Yolluğ Tigin bitidim. Yigirmi kün bu taşka bu tağma şop Yolluğ Tigin bitidim.*” Cümlesinde geçen **Yolluğ Tigin**, metinde de belirtildiği gibi Köl Tigin’in yeğenidir. Muharrem Ergin, isim olarak geçen **Yolluğ** sözcüğünü Orhun Abideleri’nde “**Yolluğ: /ş.a) Yolluğ Tigin; kutlu, mes ’ut**” ¹⁸⁶ anlamı ile verir. Talat Tekin de aynı şekilde “**yolluğ** kişi adı

¹⁸² A.g.e., s. 4657

¹⁸³ Prof. Dr. Ahmet CAFEROĞLU, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Kitabevi, 1993, s. 196

¹⁸⁴ Ceval KAYA, Uygurca Altun Yaruk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, 338

¹⁸⁵ A.g.e., s.326

¹⁸⁶ Muharrem ERĐİN, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 124

(“*talihli*”)”¹⁸⁷ anlamını vermektedir. Orhun Kitabeleri’nde ‘*yol*’ sözcüğünden türemiş bir şahıs adının bulunması oldukça ilgi çekicidir. Burada Türklerdeki ad verme geleneğini hatırlatmak gerektiği kanaatindeyiz. Bilindiği üzere Türk toplumunda ilk olarak Dede Korkut metinlerinden öğrendiğimiz, ad verme geleneği, kişinin birey olarak bir kahramanlıkla kendini ispatlaması ve kahramanlık gösterdiği konuya ilişkin ve o hadiseyi anımsatacak bir isimin koyulması ile gerçekleşmektedir. Bu durumda *yolluğ* kelimesinin bir şahıs adı olarak karşımıza çıkması bu noktadan bakıldığında oldukça düşündürücüdür. *Yolluğ Tigin* ismi bir şahıs adı olarak Köl Tigin’in yeğenine konulurken *Yolluğ Tigin*’in nasıl kahramanlık yaptığını düşünmeden geçemeyiz. Köktürkler döneminde ‘*yol*’ sözcüğünün asıl anlamının yanında soyut ve yan anlam kazanmış olabilmesi de muhtemeldir. *Yolluğ* ‘*talihli mesut*’ anlamlarına geldiğine göre ‘*yol*’ un da talih mesut gibi anlamlarının olabileceği de düşünülebilir.

Meselenin diğer bir yanı ise ‘*yol*’ sözcüğünün asıl anlamının dışında *kutlu*, *mes’ut*, *talihli* anlamları kazanmasıdır. ‘*yol*’un Türk zihni hayatında talihli, mesut olmakla eş tutulmasıyla yola verilen önemin ve ‘*yol*’ kavramının Türk toplumunda kapsadığı sahanın izlerini de göstermektedir.

Yolluğ sözcüğü Uygur dönemi Budist eserlerinden olan Üç İtigsizler’de de geçmekte, ancak *yolluğ* göstergesi burada gösterileni farklı ve anlamını değiştirerek “yollu, metotlu, türlü” anlamını kazanmaktadır.¹⁸⁸“(118a-14) *bo bilmetin öçmek-ning yörügi bolu rüküş yol-(15) luğ. Anda yana uqıtmak üz-e ol bir-in uçuz bolur bilgeli*”¹⁸⁹“(118a-14) bu bilmeden sönmenin (apratismkhyänirodha) izahı çok *yollu* olur.”¹⁹⁰. Üç İtigsizler’de *Yolluğ* szöcüğünün gösterilenin değişmesinin ayrıcalıklı bir durum teşkil ettiğini belirtmemiz gerekmektedir. Zira Ahmet Caaferoğlu ‘Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’ isimli eserinde *yolluğ* sözcüğünün anlamını ‘kutlu mesut’ olarak vermektedir. Caaferoğlu *yolluğ* sözcüğünün ‘kutlu, mesut’ anlamında geçtiği yer olarak da Turfan Yazıtlarını göstermektedir.¹⁹¹

Uygur dönemi eserlerinin ardından *yolluğ* kavramı Harezmi-Kıpçak Türkçesi’nde de karşımıza çıkmaktadır. Kısas’ül-Enbiya’da *yolluğ* sözcüğü kullanılmıştır. Eserin sözlük

¹⁸⁷ Talat TEKİN, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 188

¹⁸⁸ Sema BARUTÇU ÖZÖNDER, Üç İtigsizler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 204

¹⁸⁹ A.g.e., s. 55

¹⁹⁰ A.g.e., s. 86

¹⁹¹ Prof. Dr. Ahmet CAFEROĞLU, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Kitabevi, 1993, s.196

kısımında **yolluğ** sözcüğünün anlamı ‘*bahtlı, kısmetli*’¹⁹² olarak verilmiştir. **Yolluğ** sözcüğü Kısas’ül-Enbiya’da iki kez geçmektedir ve her iki kullanımda da yardımcı fiille beraber kullanılmıştır. “*Birinçisi sultanlar ileğinde bu kişi mundağ yolluğ turur tégenni, ékinçi öksüz bolur.....*”¹⁹³, “*.... Beşinçi ölüğ tirig anlarga muhtac bolurlar, altınçı kamug yolluğ bolur.*”¹⁹⁴

Yolluğ sözcüğü Atabet’ül-Hakayık’ta da geçmektedir. “*kim ol yolluğ erse anıng yolu yok*”¹⁹⁵

yolluğ sözcüğünün Türkçedeki ek ve ses erimesi olayları sonucu Özönder’in de Üç İtigsizler’in sözlük bölümünde sözcüğe karşılık olarak verdiği gibi birincil anlam olarak ‘*yollu*’ halini alması olağandır. Zira Türkiye Türkçesi’nde kelime sonu g# seslerinin erimesi sıkça rastlanan bir olaydır. Örneğin;

Eski Türkçe

Türkiye Türkçesi

kapıg

kapı

sarıg

sarı

Örneklerinde olduğu gibi. O halde **yolluğ** sözcüğü Türkiye Türkçesinde ‘*yollu*’ haline gelmiştir. Ancak günümüzde ‘*yollu*’ sözcüğü gerek Orhun Abideleri, gerekse Uygur dönemindeki anlamını yitirmiş ve gösteren ve gösterilen açısından gerek Uygur gerekse Orhun Kitabeleri’ndeki kullanımından farklı bir hal almıştır. Esasen kelimenin birçok anlamı bulunmasına rağmen halk arasında argo anlamı yaygınlık kazanmış ve tarihi dönemdeki anlamların tam tersine anlam kötüleşmesine uğramıştır. Türk Dil Kurumu’nun Türkçe Sözlüğü’nde *yollu* sözcüğünün günümüzde Türkiye Türkçesi’nde kullanılan anlamına baktığımızda; “*yollu s. 1. Yolu herhangi bir nitelikte olan: Bozuk yollu bir mahalle. 2. Çizgili: “Sandığın altında, mor yollu beyaz bir iplik çul seriliydi.” –O. Kemal. 3. (Taşıt için) Hızlı giden: Yollu gemi. 4. mec. Kuralına uygun: Bu hiç de yollu bir iş*

¹⁹² Aysu ATA, Kısas’ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 744

¹⁹³ A.g.e., s. 57

¹⁹⁴ A.g.e., s. 26

¹⁹⁵ Reşit Rahmeti ARAT, Atabet’ül-Hakayık, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 73

değildi. 5. mec. Herhangi bir nitelikte, biçimde olan: Öğüt yollu sözler etti. 6. is. Ve s. Argo Kolayca elde edilen (kadın)” gibi anlamlarla karşılaşırız.

İsmet Zeki Eyüboğlu, ‘Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü’ adlı eserinde **yolluğ** sözcüğünün anlamını “*kutlu, mutlu*” şeklinde vermektedir.¹⁹⁶

yolsuzluk

Ayrıca Kısas’ül-Enbiya’da, günümüzde de kullanılan **yolsuzluk** sözcüğü de kullanılmıştır. Anlamı “*doğru yoldan çıkmışlık, kötülük*”¹⁹⁷ şeklindedir. “*mundın burun Yusuf için yolsuzluk kılduk.....*”¹⁹⁸

yolsuz

yolsuz sözcüğü ile ilk olarak Kısas’ül-Enbiya’da karşılaşmaktayız. Eserin sözlük bölümünde kelimenin anlamı, ‘*doğru yoldan çıkmış, azmış*’ olarak verilmiştir¹⁹⁹.

“.. ey hatun sen yolsuz-sen meniñ birle bolğıl.....”²⁰⁰,

“.....yagız yer berakatin bu yolsuzlardın tingil bermegil tep yıgladı...”²⁰¹, “resul sahabesün yolsuz öldürmek reva-mı?”²⁰²

yolsuz sözcüğü Atabet’ül-Hakayık’ta da geçmektedir. “*Kim ol yolsuz erse anğar kiñrü yol*”²⁰³ Ancak **yolsuz** sözcüğü burada **yol hakkı** olarak tercüme edilmiştir. “*yol hakkı olmayana geniş yol vardır.*”²⁰⁴

Divânü Lügat-it-Türk’te geçmektedir. “*yolsuz = yolunu azitan kimse*”²⁰⁵

Yolsuz kavramı Tarama Sözlüğü’nde de geçmektedir. Burada kavramın anlamı ‘*gümrah yolunu şaşırılmış olan*’ şeklinde verilmiştir.

¹⁹⁶ İsmet Zeki Eyüboğlu, Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2004, 761

¹⁹⁷ Aysu ATA, Kısas’ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 745

¹⁹⁸ A.g.e., s. 137

¹⁹⁹ A.g.e., s. 744

²⁰⁰ A.g.e., s. 30

²⁰¹ A.g.e., s. 359

²⁰² A.g.e., s. 348

²⁰³ Reşit Rahmeti ARAT, Atabet’ül-Hakayık, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 73

²⁰⁴ A.g.e., s. 97

²⁰⁵ Besim ATALAY, Divânü Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 40

“Bî-rah [Fa.] : Azgun ve yolsuz”²⁰⁶

yol uran (yol urucu)

Tarama Sözlüğü’nde geçmektedir. “yol kesen, yol kesici, rehzen” anlamları ile verilmiştir.

“Ey hırka giyen yol urucu zahid-i salus

kesretten arın, hurkanı gel vahdete bandır (Nesimi Divanı)

...Çok yâranları var idi, kamusu uğru ve yol urucuları idi, dün gün yol urupkârban kumaşın Fudayl’e getirirlerdi... (Tezkiret’ül – Evliya)

Reh-zen [Fa.] : Yol urucu harami manasına. (Et-Tuhfet’üs-Seniyye)

Rah-zen [Fa.] : Yol urucu, harami. (Şamilül Lüga)

Reh-zen [Fa.] : Yol uran, katı-ı tarik manasına. (Cinas’ül-Cinas)

Reh-zen [Fa.] : Yol urucu ki haramidir. (Lugat-i Nimetullah)

Turşu : riçâl ü yol uran : rah-zen [Fa.]

Dağ : kuhsar ü kazıcı : kuh-ken (Genc-i Leâl)

Reh-zen [Fa.] : Yol urucu, haydut, hırsız. (Kamus-ı Osmani)

Dur eder Hak’tan seni yol urucular kıl hazer. (Kuddusi Divanı)”²⁰⁷

²⁰⁶ XIII. Yy’dan Beri Türkiye Türkçe’siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4657

²⁰⁷ A.g.e., s. 4660

‘YOL’DAN TÜREYEN ART ZAMANLI FİİLLER

yola-

İlk olarak Kuanşi İm Puser’da geçmektedir. Şinasi Tekin eserin sözlük kısmında ‘*yola: yola çıkmak*’²⁰⁸ anlamlarını sunmuştur. Fiil metin içerisinde bir kez yer alır ve şöyle geçmektedir: “*ol kalın yağı yavlak ara kalın satığçılar yolayu ertgeli saşınısar künçlüğ...*”²⁰⁹

Maytrisimit’de de geçmekte olan *yola-* fiili “*yoluna çıkmak*”²¹⁰ anlamı ile verilmiştir. *Yola-* fiili Maytrisimit’de “*yolayu tuta illitiler*”²¹¹ şeklinde yer almaktadır.

İsmet Zeki Eyüboğlu’nun ‘Etimoloji Sözlüğü’nde *yolamak* şeklinde verdiği sözcüğün anlamı “*yol göstermek, karşısına çıkmak karşılaşmak*” şeklinde verilmiştir.²¹²

Ahmet Caferoğlu *yola-* fiilini ‘tesadüf etmek, rasgelmek, karşısına çıkmak, yol göstermek, sevk etmek’ şeklinde açıklamaktadır.²¹³

yolçıla-

İlk olarak Kısas’ül-Enbiya’da görmekte olduğumuz *yolçılmak* fiilinin anlamı ise “*yolcu etmek, uğurlamak*”²¹⁴ şeklinde verilmiştir. Elbette *yolçıla-* fiilinin ‘*yol*’ dan türemiş bir isim olan *yolçı* ile ilgili olduğunu düşünmekteyiz.

Yolçılmak fiiline Mukaddimet’ül Edeb’de de rastlamaktayız. Ancak sözcüğün buradaki anlamı farklı olarak verilmiştir. Nuri Yüce eserin sözlük kısmında sözcük için şu açıklamada bulunmaktadır: “*yolçıla: istidlal etmek, yol bulmak*”²¹⁵ *yolçıla-* fiili ise eserde

²⁰⁸ Şinasi TEKİN, Kuanşi İm Puser, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 53

²⁰⁹ A.g.e., s. 11

²¹⁰ Şinasi TEKİN, Maytrisimit, Burkancıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhaşika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976, s. 513

²¹¹ A.g.e., s. 59

²¹² İsmet Zeki EYÜBOĞLU, Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2004, s. 761

²¹³ Prof. Dr. Ahmet CAFEROĞLU, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 196

²¹⁴ Aysu ATA, Kısas’ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 489

²¹⁵ Nuri YÜCE, Mukaddimet’ül-Edeb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 210

şöyle yer almaktadır: “.aning birle aning üze, kulavuz tutundi anı aning üze yol-cıladı anga / horladı anı, / hot kördi anı...”²¹⁶

Yolçılamak fiiline rastladığımız bir başka eser de Kısas’ül-Enbiya’dır. “aymuşlar: teren arık tapa yolçılادılar.....”, “kaçan Süleymanga ölüm hükmini yürütdük erse aning ölümüne kimerse yolçıladı.”²¹⁷, ²¹⁸Ata Kısas’ül-Enbiya’nın sözlük kısmında sözcüğün anlamını şöyle vermektedir. “yolçıla: yolculamak, yollamak, yol göstermek, kılavuzluk etmek”²¹⁹

yoldaban-

Abuşka Lügati’nde geçmektedir.

“**yoldaban:** Yollayub ve yollayuben demektir.”²²⁰

yolda-

Abuşka Lügati’nde geçmektedir.

“**yoldadı:** yol gösterdi demektir.”²²¹

yolğaş-

Yine Mukaddimet’ül Edeb’de geçen ve ‘**yol**’dan türemiş başka bir fiil de **yolğaş-** tır. “(139-1) ilindi yopa **yolğaşu** / bağlandı iş içinde, tutundi işge ilindi”²²²

yolla-

Tarama Sözlüğü’nde geçmektedir. İki ayrı anlamla kullanıldığı belirtilmiştir.

“1. Uğurlamak, teşyi etmek.

²¹⁶ A.g.e., s. 77

²¹⁷ Aysu ATA, Kısas’ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 214

²¹⁸ A.g.e., s. 241

²¹⁹ A.g.e., s. 742

²²⁰ Besim ATALAY, Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü, Ay Yıldız Matbaası, Ankara, 1970, s. 413

²²¹ A.g.e., s. 413

²²² Nuri YÜCE, Mukaddimet’ül-Edeb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 59

Ve nice yâran hakiri yollamak için Keçi Deresi'ne kadar geldiler. (Evliya Çelebi Seyahatnamesi)

2. *yola çekmek, mücazat etmek.*

Erenlerin mübarek nam-ı şeriflerin dile getirip söylemeyeler ve her kangısı söyler ise yollayalar. (Hacı Bektaş-ı Veli)'' ²²³

Ayrıca Doğan Aksan 'En Eski Türkçe'nin İzlerinde' isimli eserinde ikilemeleri izah ederken örneklediği göndermek/ yollamak ikilemesinde sözcüğe yer vermektedir. Aksan burada **yolla-** eylemine ilk olarak İbn-i Mühenna sözlüğünde 'yola salmak' anlamıyla rastlandığını belirtmiştir.²²⁴ ayrıca Aksan yukarıda Tarama Sözlüğü'nden örneklediğimiz Evliya Çelebi'nin sözcüğü kullanımına işaret ederek **yolla-** fiilini anlamı değişmesinin yüzyıllar sürdüğüne de dikkat çekmektedir.

yoluğ--

Yoluğ- 'karşısına, önüne çıkmak.' ²²⁵ anlamları ile Kısas'ül-Enbiya'da yer almaktadır. Ancak eserin sözlük kısmında Ata **yoluğ** şeklinde yazmış ancak kelime metnin içerisinde **yuluğ** şeklinde geçmektedir. Zaman zamansa **yoluk** kullanımına da rastlanmaktadır "yigit zirek erdialni kezdi 'ali yoluğtıydı....." ²²⁶, ".....halayık kıtulup evlerige yanışda Ye'cüc ve .Me'cüc yoluğğay tegme biri tagdın aşukup inggeyler" ²²⁷

"velikin tobraq yuluğtı, ol torbanı yuldu....." ²²⁸ kullanımıyla **yoluğ-** fiili Nehcü'l-Feradis'de de yer almaktadır.

Yoluğ- fiili Seyfi Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'nde de yer almaktadır. Karamanlıoğlu eserin sözlük kısmında **yoluk-** fiilini "tesadüf etmek, rastlamak" şeklinde

²²³ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4657

²²⁴ Doğan AKSAN, En Eski Türkçe'nin İzlerinde / Following the Traces of Pre-Turkic, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2003, s. 67

²²⁵ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 489

²²⁶ A.g.e., s. 292

²²⁷ A.g.e., s. 251

²²⁸ Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü'l-Feradis, Uştmahların Açık Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 282

izah etmiştir. “.... Tiken-ni ayağından çıkardıbir sâhib-den devlet yolukup sangâ ram kılıp...”²²⁹, “..... ol yürüp dayimsan’atı kim yoluksa soymaktadır....”²³⁰

yolukmak fiili Tarama Sözlüğü’nde geçmektedir. **Yolukmak** fiilinin anlamı “İsabet etmek, karşısına çıkmak, uğramak, çatmak’ olarak verilmiştir:

“Meğer aya nazar kıldım ki gözüüm dolu kılmış oh

Yeridür bu göze her ne ki yolugursa suçundan (Kadı Burhaneddin Divanı)

Suyi mağrep ola ger iş bu alem

Tapuna yolukmasun hergiz elem (Melhame-i Şemssiye)

Eşrofoğlu Rumî aşka pek yapış

Çün sana da geldi yoluktu bu aşk (Eşrofoğlu Rumi Divanı)

Mübarek olmadı hiç bize bu yol

Bize yoluktu bu yolda bela bol (Şehname Tercümesi)”²³¹

Yoluk- fiili Abuşka Lugati’nde de geçmektedir.

“**yoluktu:** Buluşdı demekdir ki Bedayüü’l-Vasat’da kelür:

Hicran küni her haste ki cânânga yoluktu

Kıl eyle tasavvur ki ölük canga yoluktu

(Ayrılık gününde her hangi bir hasta cananına irişirse, öyle bilesin ki ölü adama can geldi)”²³²

Yine Abuşka Lugati’nde **yolukuştı** ve **yolukkunca** maddeleri de bulunmaktadır.

“**yolukuştı:** Bu dahi buluşdı demekdir ki Gül ü Nevruz’da kelür ki:

Kilür bir kâvran ol yol bile rast

Yolukuştı şehinşeh birle bi-hast

(O yolda doğruca bir kervan geliyordu, istemiyerek şahlar şahı ile karşılaştı)

²²⁹ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi’t-Türki), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 103

²³⁰ A.g.e., s. 12

²³¹ XIII. Yy’dan Beri Türkiye Türkçe’siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4658

²³² Besim ATALAY, Abuşka Lügati, veya Çağatay Sözlüğü, Ay Yıldız Matbaası, Ankara, 1970, s. 412

yolukkunca: Buluşunca demektir.”²³³

‘YOL’DAN TÜREYEN KELİME VE KAVRAMLARA EŞ ZAMANLI BİR BAKIŞ

Başta Türk Dil Kurumu’nun Türkçe Sözlüğü’nde yer alan ve günümüz Türkiye Türkçesi’nde kullanılan ‘*yol*’dan türeyen kelime ve kavramların bu başlık altında incelemeyi çalışacağız. Aşağıda ele alacağımız bu kelime ve kavramlardan birçoğunun tezimizin geneli göz önünde tutulduğunda tarihten günümüze kadar ulaşmış sözcükler olduğu görülecektir. Buradan pekâlâ ‘*yol*’ kavramının Türk dilindeki yerinin öneminin yanı sıra, bu derece işlenmiş ve sık kullanılmış olması ve kendisinden asıl anlamı dışında çok farklı alanlara dair anlamlar türetilmesi ile toplumsal hayatın bir parçası olduğu gözlemlenebilmektedir. Türkler kısa ya da uzun tüm yollarını ‘*yol*’ kavramının asıl anlamı dışında ona başka anlamlar yükleyerek ve ondan çoklu kavram ve sözcükler türetmekle yerleşik hayata geçtikten sonra da hayat vermeye devam etmişlerdir.

‘YOL’DAN TÜREYEN EŞ ZAMANLI İSİMLER

yol aç

Derleme Sözlüğü’nde geçen sözcüğün anlamı “*Nişandan sonra yapılan çağrı*”²³⁴ olarak verilmiştir. Ayrıca sözcüğün Hasanoğlan- Ankara’dan derlendiği de belirtilmektedir.

²³³ A.g.e., s. 412

²³⁴ Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 4289

yolagelen

Yine Derleme Sözlüğü'nde rastladığımız ***yolagelen*** sözcüğü ***Yolagelen*** sözcüğü '***yol***'dan türeyen bir bitki ismi olması bakımından önem taşımaktadır. "***Yemeği yapılan bir ot***"²³⁵ anlamına gelmektedir.

yolah, yolak

Derleme Sözlüğü'nde rastladığımız ve '***yol***'dan türemiş bir başka kavram olan ***yolak*** sözcüğü değişik ve çeşitli anlamları taşıması bakımında önemlidir.

"(I) [*yolamaç yolamak*] 1. keçi yolu, büyük geçit. 2. Su yolu, ark, oluk

(II) dokuma üstündeki kıyı çizgileri, süsleri

(III) kağrı vb. izi

(IV) çözüm yolu

(V) Kapı

(VI) haklı, doğru yolda olan

(VII) Ayakkabının üstüne vurulan yama " ²³⁶

yolak sözcüğü Hasan Eren'in 'Etimoloji Sözlüğü'nde de geçmektedir.

"***yolak***. Yer. : keçi yolu, küçük geçit.

<yol+(a)k küçültme eki. Yapı bakımından gölek 'küçük su birikintisi, gölcük' türevine benzer" ²³⁷

²³⁵ A.g.e., s. 4288

²³⁶ A.g.e., s. 4288-4289

²³⁷ Hasan EREN, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 1999, s. 456

yolantı

Derleme Sözlüğü'nde geçen sözcüğün anlamı şöyle sunulmuştur: “*Sonuna varılmayan yol*”.²³⁸

yolapa

Yine Derleme Sözlüğü'nde geçen ‘**yol**’ kavramından türemiş bir başka sözcük ise, **yolapadır**. “*davar, sığır vb. parçalandıktan sonraki kalıntısı*” anlamına gelmektedir.²³⁹

yolbasan

Derleme Sözlüğü'nde geçen **yolbasan** sözcüğü halen ilçe ve köylerde geniş kullanım alanına sahiptir. “*Haydut*” anlamına gelmektedir.²⁴⁰

yolcu

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü'nde geçen ‘**yol**’dan türeyen ilk kelime “**yolcu**” dur. Tarihi metinlerde **yolçı** şeklinde karşımıza çıkan ve ‘*kılavuz rehber*’ anlamlarını yüklenmiş olan sözcük Türkiye Türkçesi'nde gösteren ve gösterilen olarak değişikliğe uğramıştır. **Yolcunun** tarihi dönemdeki anlamından farklı olarak Türkiye Türkçesi'nde kazandığı anlamları şöyle sıralayabiliriz. “**1. Yolculuğa çıkmış kimse. 2. Yolculuğa çıkmaya hazırlanan kimse 3. mec. Doğması beklenen çocuk 4. mec. İyileşmesi umutsuz hasta.**”²⁴¹ Ayrıca Türkiye Türkçesi'nde **yolcu** kelimesine bağlı olarak ‘*yolcu gemisi, yolcu salonu*’ gibi tamlamalar da kullanılmaktadır.

Yolcu sözcüğü ile Derleme Sözlüğü'nde de karşılaşmaktayız. Ancak sözcüğün burada kazandığı anlam hem çeşitlilik arz etmekte hem de farklılaşmaktadır. “**(I) Pazartesi (II) Çerçi (III) Göze inen perde boz (IV) Ölümü yakın**”²⁴² Derleme Sözlüğü'nde aynı

²³⁸ Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 4289

²³⁹ A.g.e., s. 4289

²⁴⁰ Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 4289

²⁴¹ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 2460

²⁴² Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 4290

zamanda 'yolcu yolakçı' şeklinde geçen bir ikileme de bulunmaktadır bu ikilemenin anlamı ise "Gezgin, gezgin durumda olan kimse"²⁴³

yolculuk

Türkiye Türkçesi'nde kullanılan 'yol'dan türemiş bir diğer sözcük ise **yolculuktur**. Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü'nde **yolculuk** sözcüğü "1. ülkeden ülkeye veya bir ülke içinde bir yerden bir yere gidiş veya geliş, gezi, seyahat 2. bu gidiş gelişte geçen süre. 3. herhangi bir taşıtla bir yere gidip gelme"²⁴⁴ şeklinde açıklanmaktadır.

yoldüzer

Türkçeye yabancı dillerden geçmiş kelime ve kavramlara Türkçe karşılık bulunması amacıyla üretilmiş bir sözcüktür. Anlamı şöyle açıklanmıştır. "buldozer" (TS, 1993: 4290)

yoldaş

Tarih boyunca yaşamış ve günümüze kadar ulaşmış ve 'yol'dan türemiş bir başka kavram ise **yoldaştır**. Yukarıda da incelemeye çalıştığımız gibi **yoldaş** sözcüğü ile ilk karşılaşmamız Uygur dönemine rastlamaktadır. Ve kelimenin o dönemdeki kullanımı **yolğaş** şeklindedir. Türkçe sözlük **yoldaş** sözcüğünün anlamını şöyle izah etmektedir: "1. Yol arkadaşı. 2. Arkadaş dost. 3. mec. Ortak bir görüşü benimseyenlerden her biri."²⁴⁵ **yoldaş** sözcüğünün mecazi şeklinde not düşülerek sunulan "ortak görüşü benimseyenlerden her biri" anlamı zamanla dil ideoloji ilişkisi çerçevesinde siyasal anlam kazanmıştır. Ve tarihi dönemlerde kazandığı bazı anlamlarını yitirmiştir.

Derleme Sözlüğü'nde ise **yoldaş** sözcüğünün anlamı farklı olarak verilmiştir. "Eş, evlilikte eşlerden her biri"²⁴⁶.

Azerbaycan Türkçesi'nde de kullanılan **yoldaş** sözcüğü 'yol arkadaşı, arkadaş' anlamlarını yanı sıra; "yoldaşı, yoldaşım şeklinde: eşi ailesi (eşim, ailem), kocası, kocam

²⁴³ A.g.e., s. 4290

²⁴⁴ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 2461

²⁴⁵ A.g.e., s. 2461

²⁴⁶ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 4290

anlamında. Vatandaş, kimse, şahıs // Sayın / seslenme ifadesi” (MURADOV, 2003: 419) olarak da kullanılmaktadır.

yollak

Derleme Sözlüğü’nde geçmektedir. Daha önce Türk Dili’ne ait tarihi metinlerde ‘**yol**’ kavramının metod, yöntem anlamı olarak kullanıldığına rastlamıştık. Bu sözcük de ‘**yol**’ kavramının bu anlamından türetilmiş olmalıdır. Sözcüğün anlamı “*yöntem*”dir.²⁴⁷

yollu

Türk Dil Kurumu’nun Türkçe Sözlüğü’nde ‘**yol**’dan türemiş başka bir sözcük ise **yollu**dur. Tarihi dönemlerde ‘**yol**’ sözcüğü ile ilk karşılaştığımız sözcük olması bakımından önem taşıyan **yolluğ** sözcüğünün /ğ/ sesinin düşmesi sonucu günümüzdeki kullanımını kazanmış olduğunu düşündüğümüz **yollu** sözcüğü Türkiye Türkçesi’nde anlamını değiştirmiştir. Bu yönüyle Orhun Kitabeleri’nde geçen **yolluğ** sözcüğü bu gün kullandığımız **yollu** sözcüğü ise de görüldüğü gibi hem gösteren hem de gösterilen olarak şekil ve anlam değişikliğine uğramıştır. Türkçe sözlükteki **yollu** sözcüğünün anlamı şöyledir: “*1. yolu herhangi bir nitelikte olan. 2. Çizgili. 3. Taşıt için Hızlı giden. 4. mec. Kuralına uygun 5. mec. Herhangi bir nitelikte biçimde olan.*”²⁴⁸

Yine birçok kelimedede olduğu gibi **yollu** sözcüğü de Derleme Sözlüğü’nde anlam değişmesine uğramıştır.

“(I) [*yolsuz, yolu kaçık*] kötü yola düşmüş kadın

(II) *çizgili (kumaş için)*

(III) *gibi, gibilerden: asarım keserim yollu sözler etti*

(IV) *yol alan (binek hayvanı)”*²⁴⁹

²⁴⁷ A.g.e., s. 4290

²⁴⁸ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 2461

²⁴⁹ Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 4290

yolluk

Yolluk da yine ‘**yol**’ kavramından türemiş bir başka sözcüktür. Kelime: “ **1.** yolculukta yenmek için hazırlanan yiyecek. **2.** Yolcuya verilen armağan. **3.** Yere serilen ince uzun kilim. **4.** yol masrafı, harcırah” anlamlarını kapsamaktadır.

Derleme Sözlüğü’nde de geçen **yolluk** sözcüğü ise şu gösterilenlerle karşılanmıştır.

“(I) **1.** yolda yenmek için hazırlanan yiyecek, azık. **2.** yolculukta giymek için ayrılan giysi. **3.** gezi, yol için ayrılan para

(II) sofa ve gezeneklerin çok basılan yerlerine, ayakçalara serilen ince uzun yaygı.

(III) **1.** geline yakınlarına verilen armağan **2.** başlık **3.** gelinin ayağı altına serilen kumaş **4.** düğüne çağrılan kişiye götürülen armağan **5.** kız evine gönderilen düğün armağanı **6.** Armağan “²⁵⁰

yollukçu

Derleme Sözlüğü’nde geçen sözcüğün anlamı; “Hayvanla yapacağı her sefer için belli bir ücretle çalışan işçi” olarak verilmiştir.²⁵¹

yollamış

Derleme Sözlüğü’nde geçen **yollamış** sözcüğü **yolla-** fiilinden türetildiği görülmektedir. Sözcüğün anlamı “Yavuklu armağanı”²⁵² olarak verilmiştir.

²⁵⁰ A.g.e., s. 4288

²⁵¹ A.g.e., s. 4289

²⁵² A.g.e., s. 4288

yollukçuluk

Halen Anadolu'da kullanılmakta olan ***yollukçuluk*** sözcüğü de ***yolla-*** fiilinden türetilmiştir. Sözcüğün anlamı “*Her seferi için belirtilen bir ücret karşılığı, hayvanıyla yük taşıma işi*”²⁵³ şeklinde verilmiştir.

yolpak

Derleme Sözlüğü'nde geçmektedir. “**(I) 1. Sandalye minderi. 2. Beşiklere konulan küçük döşek. (II) 1. Tatlı dilli konuşkan. 2. Uysal. (III) Çalışkan çevik. (IV) Yöntem.**”²⁵⁴ anlamlarında kullanılmaktadır.

yolpaz

Derleme Sözlüğü'nde geçen sözcük; “*dağınık, karmaşık*”²⁵⁵ anlamında kullanılmaktadır.

yolpuk

Yine Derleme Sözlüğü'nde geçmekte olan bir sözcük olan ***yolpuk*** kelimesinin anlamı; “**(I) Katmanlı, katmanları kolay ayrılan taş. (II) Hımbıl, budala**”²⁵⁶ şeklinde verilmiştir.

yolsuz

Yolsuz sözcüğü de tarihi metinlerde rastladığımız ‘***yol***’dan türemiş bir başka kavramdır. **1. Yolu olmayan. 2. (taşıt için) Yavaş giden. 3. mec. Kurallara aykırı, uygunsuz, yönlemsiz, düzensiz, yersiz, usulsüz, nizamsız. 4. Törelere toplumun görüşüne aykırı davranan.**” Anlamlarına gelen sözcüğe bağlı olarak: “**1. yolsuz olma durumu 2. mec. Bir**

²⁵³ A.g.e., s. 4291

²⁵⁴ A.g.e., s. 4291

²⁵⁵ A.g.e., s. 4291

²⁵⁶ A.g.e., s. 4291

görevi bir yetkiyi kötüye kullanma, suiistimal, nizamsızlık” anlamlarına gelen **yolsuzluk** kavramı türetilmiştir.

Derleme Sözlüğü’nde ise **yolsuz** sözcüğünün anlamı şu şekilde verilmiştir. “**(I) Kötü yola düşmüş kadın (II) parasız (III) biçimsiz, uygunsuz, yasaya töreye aykırı**”²⁵⁷

yoluyla

Tarihi metinlerde rastlamadığımız ancak Türkiye Türkçesi’nde kullanılan **yoluyla** sözcüğü de ‘ **yol**’dan türemiştir. “(yolu’yla) **1. yolundan geçerek. 2. mec. Aracılığıyla vasıtasıyla. 3. Yöntemiyle, usulüne uyun olarak.**” Anlamlarına sahip olan **yoluyla** sözcüğü ‘*su yolu kara yolu*’ gibi kullanımların sıklaşması ve bu kullanımların modernizmin artması ile yaygınlaşması ile başlı başına bir sözcük olmuştur. ‘*Ankara yoluyla İzmir’e gittik, deniz yoluyla hava yoluyla, vs.*’ gibi kullanımlar buna örnektir.

‘YOL’DAN TÜREYEN EŞ ZAMANLI FİİLLER

yolakla-

Derleme Sözlüğü’nde rastladığımız fiilin anlamı; “**(I) 1. Götürmek, yol göstermek 2. yola vurmak**” şeklinde verilmiştir.²⁵⁸

yolaz- (yol az-)

Derleme Sözlüğü’nde geçen **yolazmak** fiili Türk Dili’nin ilk örneklerinden günümüze kadar ulaşan ‘*yolunu azmak, yolunu şaşırarak, kaybetmek*’ anlamındaki deyimden ağızlarında ses birleşmesi sonucu tek bir kelime haline gelmiş hali olduğu görülmektedir. Ancak iki sözcüğünün birleşik kullanımı kelimenin anlamını değiştirmemiştir. **Yolazmak** fiili Derleme Sözlüğü’nde; “*yolunu şaşırarak, kötü yola gitmek*”²⁵⁹ şeklinde açıklanmıştır.

²⁵⁷ A.g.e., s. 4288

²⁵⁸ A.g.e., s. 4292

²⁵⁹ A.g.e., s. 4289

yolazı-

Yine Derleme Sözlüğü'nde geçen fiilin anlamı; “*Yorulmak*”²⁶⁰olarak verilmiştir.

yollan-

Derleme Sözlüğü'nde geçmektedir. Türk Dili'nin klasik eserlerinde de geçen ve ‘*yol*’dan türemiş bir fiildir. Anlamı “*yola girmek, yola çıkmak, ayrılıp uzaklaşmak*”²⁶¹ şeklinde verilmiştir.

‘*YOL*’ KAVRAMININ CÜMLE İÇERİSİNDEKİ KULLANIM ŞEKİL VE ALANLARININ ART ZAMANLI VE EŞ ZAMANLI İNCELENMESİ

Tezimizin bu bölümünde ‘*yol*’ kavramının cümle içerisinde yer alan kullanım şekil ve alanlarını incelemeye çalışacağız. Türk Dili'nin tarihi metinleri içerisinde yer alan eserleri incelediğimizde ‘*yol*’ kavramının üç farklı şekilde kullanıldığını tespit ettik. Bu kullanım şekillerini şöyle sıralayabiliriz.

1. ‘*yol*’ kavramının kelime grubu olarak kullanımı
2. ‘*yol*’ kavramının deyimlerdeki kullanımı
3. ‘*yol*’ kavramının atasözlerindeki kullanımı

Yukarıda sıraladığımız konu başlıklarının ikisini tezimizin Giriş bölümünde sebeplerini belirttiğimiz ve buraya kadar uyguladığımız, art zamanlı (diachronic) ve eş zamanlı (synchronic) eksen üzerinde ele almaya çalışacağız. ‘*yol*’ kavramının atasözleri içerisindeki kullanımı ise art zamanlı ya da eş zamanlı olarak incelenmeyecektir.

Art zamanlı ve eş zamanlı incelemede göstergenin dikey ve yatay düzlem şekilde ifade edilmesinin sebebi, başka bir deyişle bir göstergenin yatay ya da dikey ekseninde olup olmayacağını belirleyen en önemli etken zamandır. Daha önce tafsilatlı bir biçimde

²⁶⁰ A.g.e., s. 4289

²⁶¹ A.g.e., s. 4290

açıklamaya çalıştığımız bu konuyu burada anlatmaya gerek görmemekteyiz. Ancak çalışmamız içerisinde atasözlerinin art zamanlı ya da eş zamanlı bir inceleme ayırımına tabii tutulamamasını nedenini kısaca izah etmek gerektiği kanaatindeyiz.

Bilindiği gibi atasözleri modern zamanlarda kullanılmasına rağmen hem anonim hem de zamansızdırlar. Biz hiçbir atasözünü kimin söylediği ve bu sözün ne zaman söylendiği konularında kesin bir bilgiye sahip değilizdir. Zaten tanım itibariyle de bu bilgilere sahip olmamız gerekmektedir. Zira bu bilinmezlerden herhangi birisine sahip olmamız atasözünü atasözü olmaktan çıkarır ve başka bir söz kalıbının tanımına dahil eder.

Atasözlerinin söylendiği zamanların kullandığımız zaman itibariyle bilinmemesi bu konuda art zamanlı ve eş zamanlı bir inceleme yapılmasını da gereksiz kılmaktadır. Ortaya çıktığı dönem itibariyle şimdiki zamana ait olan atasözleri olduğu zaman itibariyle geçmiş zamana aittir. Dolayısıyla atasözleri hem eski hem de yeni döneme ait olmakla gösterge sistemi içerisinde ayrı bir yer tutmaktadır. Elbette bu konu gerek halk edebiyatçıları gerekse de dilbilimciler tarafından incelenmesi gereken bir konudur. Biz ise yukarıda da belirttiğimiz gibi tezimizin ilgili kısmında tezin genel yöntemleri dışında atasözlerini art zamanlı ve eş zamanlı incelemeyeceğiz. Atasözleri tek bir başlık altında toplanacaktır.

‘YOL’ KAVRAMININ KELİME GRUBU OLARAK ART ZAMANLI VE EŞ ZAMANLI İNCELENMESİ

Bizim ‘kelime grubu’ olarak adlandırdığımız dilbilgisi terimi aynı ya da birbirine yakın tanımlarda farklı isimlendirmelerle de karşımıza çıkmaktadır. Bunların arasında sözcük öbekleri, sözcük grubu isimlendirmelerini sayabiliriz.

Aşağıda sözcük grubu, sözcük öbekleri ya da kelime grubu olarak verilen tanımlar sıralanmıştır. Biz en sonda vereceğimiz Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’ın da katıldığı kelime grubu başlığını tercih etmekteyiz.

“Sözcük öbekleri bazı dilbilgisi kitaplarında şöyle açıklanmıştır: Bir dizi sözcükten oluşan anlamlı söz birliklerine sözcük öbeği denir. Sözcük öbekleri yargı bildirmedikleri için cümle değillerdir. Ama cümlenin kuruluşunda yer alır, hatta cümlenin ögesi olarak

görev yüklenirler. Türkçedeki başlıca sözcük öbekleri tamlamalar, ikilemeler ve deyimlerdir”²⁶².

“Sözcük grubu için ise şu tanım yapılmaktadır: “Sözcük grubu (word group / phrase) , tümce içinde kavramlar arasındaki ilişki kurmak üzere, birden çok sözcüğün yan yana getirilmesi ile oluşur”²⁶³.

“Birden fazla kelimenin bir araya gelmesiyle oluşan –kendi içinde yapı ve anlam yönünden- bir bütünlük taşıyan ve bir cümlenin kuruluşunda bir bütün olarak görev alan gramer unsurlarına kelime grubu denir”²⁶⁴.

“Kelime grupları birden çok kelimenin, cümle içinde tek işlevle kullanılacak şekilde bir araya gelmesiyle oluşurlar. Cümlede tek bir öge olarak işlev gördükleri gibi eklenme açısından da tek kelime gibi işlem görürler; yani çekim ekleri kimi durumlarda grubun son ögesine getirilir”²⁶⁵.

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz ise kelime grubu başlığını tercih ederek, şöyle yapmaktadır: “Cümle içindeki kavramlar arasında ilişki kurmak üzere birden çok kelimenin belirli kurallar ile yan yana getirilmesinden oluşan, yapı ve anlamındaki bütünlük dolayısıyla cümle içinde tek bir nesne veya hareketi karşılayan ve herhangi bir yargı bildirmeyen kelimeler topluluğu. Türkçede ad tamlaması, sıfat tamlaması, birleşik ad, edat grubu, zarf grubu, ünlem grubu gibi çeşitli kelime grupları vardır”²⁶⁶.

KELİME GRUBU OLARAK ‘YOL’ KAVRAMININ ART ZAMANLI İNCELENMESİ

ağırlık yolu

Kutadgu Bilig’de geçmektedir. “*angar ötrü açğu ağırlık yolu*”²⁶⁷,

“*açıldı bu kuğu ağırlık yolu*”²⁶⁸ *kulluk yolu* anlamında kullanılmıştır.

²⁶² Atilla ÖZKIRIMLI, Türk Dili Dil ve Anlatım, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 64

²⁶³ Süer EKER, Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003, s. 361-362

²⁶⁴ Sezai GÜNEŞ, Türk Dili Bilgisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1997, s. 329

²⁶⁵ Nurettin DEMİR-Emine YILMAZ, Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yayınları, İstanbul, 2003, s. 201

²⁶⁶ Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ, Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 144

²⁶⁷ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 102

²⁶⁸ A.g.e., s. 192

arı yol

Seyfi Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'nde bulunmaktadır. “...*bu hikayet ni haber dir arı yolda yürügen bir yigit ir...*”²⁶⁹ *temiz saf yol* anlamında kullanılmıştır.

arığ yolğa

Kıyas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır. “...*takı bizni arığ yolğa köndürüp hidayet birle ağırlap... ..*”²⁷⁰ *temiz, arı güzel yol* anlamına gelmektedir.

‘ārif yolu

Seyfi Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'nde geçmektedir. “...*... bir ağır taş kirek kim kitmegey ‘ārif yolundan... ..*”²⁷¹

arķışığ yol

Kutadgu Bilig'de kullanılmıştır. “*ümeg arķışığ yolda imin yorit*”²⁷². *Arda arda gidilen yollar* anlamında kullanılmıştır.

arzu yolu

Kutadgu Bilig'de yer almaktadır. “*beginge aç birse arzu yolu*”.²⁷³ *Arzu, istek dilek yolu* anlamındadır.

²⁶⁹ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi't-Türki) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 130

²⁷⁰ Aysu ATA, Kıyas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 3

²⁷¹ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi't-Türki) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 79

²⁷² Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 551

²⁷³ A.g.e., s. 402

aşnu yol

Kutadgu Bilig’de sıklıkla geçmektedir. “*uķuşķa yıraq erdi aşnu yolung*”²⁷⁴. Önceki, *evvelki yol* anlamında kullanılmıştır.

at yol

İlk olarak Altun Yaruk’ta kullanılmıştır “*ed tavar at yol.....*”²⁷⁵, “*... .agılıglarıg kögeli udaçı bolgay... at yol ayag çilteg tileser ongay bütgey.*”²⁷⁶. ***At yol*** kullanımı ***at yolu*** şeklinde günümüzde de kullanılmaktadır.

ayaķ yolu

Dede Korkut’ta geçmektedir. Muharrem Ergin ***ayaķ yolunun*** anlamını ‘*helâ*’ şeklinde vermiştir. Günümüz Türkiye Türkçesi’nde ağızlarda yaşamaktadır. “*taşra ayaķ yolına çıķdı.*”²⁷⁷

ayru ayru yollar

Dede Korkut’ta geçmektedir. “*ayru ayru yollar izin deve bilür.*”²⁷⁸

Azze ve celle yolu

Kısas’ül-Enbiya’da geçmektedir. “*azze ve celle yolında harc kılgaymız.*”²⁷⁹ *azze ve celle yolında ança tenlig katıglandı* “²⁸⁰

²⁷⁴ A.g.e., s. 406

²⁷⁵ Ceval KAYA, Uygurca Altun Yaruk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 107

²⁷⁶ A.g.e., s. 252

²⁷⁷ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 226

²⁷⁸ A.g.e., s. 75

²⁷⁹ Aysu ATA, Kısas’ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 333

²⁸⁰ A.g.e., s. 346

can yolu

Ahmed-i Da'i Divanı'nda kullanılmıştır. “*çünkü gider baş u can yolına yigrek senün*”²⁸¹

canan yoluna

Ahmed-i Da'i Divanı'nda kullanılmıştır. “*zira canan yoluna gey ulu şükraneye gerek*”²⁸²

çığaylık yolu

Kutadgu Bilig'de kullanılmaktadır. “*bor içse açıldı çığaylık yolu*”²⁸³, “*ol erke çığaylık yolunun açar*”²⁸⁴. *Fakirlik yoksulluk yolu* anlamında kullanılmıştır.

çıkış yolu

Kutadgu Bilig'de kullanılmaktadır. “*sağişka anungıl çıkış yol tile*”.²⁸⁵ *Menfaat, çıkar yolu* anlamında kullanılmıştır.

din yolu/dünya yolu

Kutadgu Bilig'de kullanılmıştır. “*bu ol din yolu hem bu dünya yolu*”²⁸⁶, “*keçürgil anı sen bu ol din yolu*”²⁸⁷

edgü yolu

Günümüz Türkiye Türkçesi'nde *iyi yol* şeklinde kullandığımız kelime grubu ilk olarak Uygur dönemi eserlerinden olan Altun Yaruk'ta *edgü yolu* şeklindedir. “...üçünç

²⁸¹ Mehmet ÖZMEN, Ahmed-i Dai Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 127

²⁸² A.g.e., s. 140

²⁸³ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 226

²⁸⁴ A.g.e., s.256

²⁸⁵ A.g.e., s. 525

²⁸⁶ A.g.e., s. 641

²⁸⁷ A.g.e., s. 327

*yavlak yollarıg b(e)klep edgü yollarıg açmak..*²⁸⁸, “...özleri kılma küze boo iki törlüg edgü yolarıg k(e)ntü özlerine açmış bolur.”²⁸⁹

Edgü yol kullanımı daha sonra Kısas’ül-Enbiya’da da kullanılmıştır. “*Aydı: seni edgü yolğa köndürgey ornuñ uçmahda kılgay.*”²⁹⁰

Edgü yol, Karahanlı dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig’de de hiçbir değişikliğe uğramadan kullanılmıştır. “*munıngda biriçin tutare edgü yol*”²⁹¹, “*ata ornı tuttı bulup edgü yol*”²⁹²

egri yol

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*munıngda narukı neçe egri yol*”²⁹³, “*et öz yoğla barır erse yığ*”²⁹⁴, “*könimi yorır sen ya egri yolung*”²⁹⁵

Dede Korkut’ta da geçmektedir. “*vallah billah toğrı yolu görür-iken egri yoldan gelmeyin didi.*”²⁹⁶

geldügi yol

Dede Korkut’ta kullanılmaktadır. “*qazan girü döndi, geldügi yolu eline alup yortdı...*”²⁹⁷

gönül yolında

Ahmed-i Da’i Divanı’nda kullanılmıştır. “*gönül yolında baş oynar virür can*”²⁹⁸

²⁸⁸ Ceval KAYA, Uyurca Altun Yaruk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 154

²⁸⁹ A.g.e., s. 155

²⁹⁰ Aysu ATA, Kısas’ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 60

²⁹¹ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 104

²⁹² A.g.e., s. 186

²⁹³ A.g.e., s. 487

²⁹⁴ A.g.e., s. 604

²⁹⁵ A.g.e., s. 175

²⁹⁶ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994

²⁹⁷ A.g.e., s. 167

²⁹⁸ Mehmet ÖZMEN, Ahmed-i Dai Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 149

haq yol- hak yol

İlk olarak Nehcü'l-Feradis'te rastladığımız **Haq yol** kullanımını İslamiyetle birlikte kullanılmaya başlamıştır ve başka dini tamlamalar da kullanılmıştır. *Peygamberin yoluna, hayır yoluna gibi... "Kafirlerini Haq yolına ündegeyin bolgay kimmusulman bolgaylar... .."*²⁹⁹, "*emri maruf kılmaq taqı nehy-i münker qılmaq halayıqını Haq Te'ala yolına ündemek da'vat qılmqk bu taqı..*"³⁰⁰

Ahmed-i Da'i Divanı'nda kullanılmıştır. "*himmetün sabit-kademdür haq yolında toğrısın*"³⁰¹, "*sa'y ile haq yolında dürişdi cihadına*"³⁰²

Kısas'ül-Enbiya'da ise '**hak yol**' kullanımını batıl yol ile zıt olarak aynı cümle içerisinde kullanılmıştır. "*munuñ bir[le] ma'lum boldı kim, olar hak yolında turur, sizler batıl yolda yöriyür-siz, yana suw ma olarda.*"³⁰³

hatır yolu

Kutadgu Bilig'de kullanılmıştır. "*yana kılda yinçke bu hatır yolu*"³⁰⁴ *Gönül, kalp yolu* anlamında kullanılmıştır.

'ışk yolu

Ahmed-i Da'i Divanı'nda kullanılmıştır "*zira kim 'ışkun yolında bunça yıldur hastadır.*"³⁰⁵, "*'ışkun yolına oğ gibi can toğrılık eyler*"³⁰⁶

'**ışk yolu** Seyfî Sarâyî'nin *Gülistan Tercümesi*'nde de kullanılmıştır. "*..... cemâlingni körüp zâhid tutup 'ışkunğ yolın kitti....*"³⁰⁷ *Aşk yolu* anlamında kullanılmıştır.

²⁹⁹ Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü'l-Feradis, Uştmahlarning Açık Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 8

³⁰⁰ A.g.e., s. 285

³⁰¹ Mehmet ÖZMEN, Ahmed-i Dai Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 57

³⁰² A.g.e., s. 70

³⁰³ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 317

³⁰⁴ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 442

³⁰⁵ Mehmet ÖZMEN, Ahmed-i Dai Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 88

³⁰⁶ A.g.e., s. 103

³⁰⁷ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, *Gülistan Tercümesi* (Kitab *Gülistan Bi't-Türki*) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 121

isiz yol

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*isiz yolğa tartğayiligni isiz*”³⁰⁸. *Kötü fena yol* anlamında kullanılmıştır.

kaçğu yol

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*anundi qanı emdi kaçğu yolum*”³⁰⁹

kamuğ yol

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*üçünçi imin tut kamuğ yollarığ*”.³¹⁰ *Bütün yollar, her yol* anlamında kullanılmıştır.

kelür yol

Kıyas’ül-Enbiya’da kullanılmıştır. “*.....elgim tutup Yusufnuñ kelür yolında olturtğıl.*”³¹¹

kirgen yol

Kıyas’ül-Enbiya’da geçmektedir. “*ol kirgen yoldın yana kaçıp çıktılar.*”³¹²

kişiler yolu

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*bu ol çın vefalığ kişiler yolu*”³¹³

³⁰⁸ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 569

³⁰⁹ a.g.e., 134

³¹⁰ A.g.e., s. 554

³¹¹ Aysu ATA, Kıyas’ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 151

³¹² A.g.e., s. 348

³¹³ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 311

köni yol:

köni yol kullanımı tarihi metinler içerisinde sık sık kullanılmıştır. ***Köni yol*** söz kalıbına ilk olarak Nehcü'l Feradis'de rastlamaktayız. “...*taqı Tangrıning ol kimerseke bolsun kim köni yolğa uymuş bolsa.*”³¹⁴, “.....*Haq Te'ala köni yolğa köndürse , ol sangayahşırğ turur.....*”³¹⁵, “*eger ol neerseni tutar bolsangız heç köni yoldın azmağaysız.*”³¹⁶

Daha sonra Mukaddimet'ül-Edeb'de kullanılmıştır. “...*yırak kördi anı / köni yol tiledi andın köndirmek tiledi andın...*”³¹⁷

Köni yol kullanımına Kısas'ül-Enbiya'da da rastlamaktayız. “*ey ata maña 'ilmi bërildisaña bërilmedi, seņ meniñ sözümü işitgil men seni köni yolğa yolçılayın tedi.*”³¹⁸, “*Kaçan ay batdı erse bu yime tuğar batar ermiş eger teñrim meni köni yolğa köndürmese yolsuzlardın bolğay erdim tedi.*”³¹⁹

Kutadgu Bilig'de aynı hiçbir değişikliğe uğramadan kullanılmıştır. “*köni yol öze tuttu könglüm amul*”³²⁰, “*köni yol öze tut mini sen yüle*”³²¹

Köni yol Seyfi Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'nde de geçmektedir. “*tapsa aceb degül-dür hazretde ol köni yol qorqsa vezir hak-dan.....*”³²², “*seni maksadunga iltür köni yol hukema aytur.....*”³²³

kul yolu

Kutadgu Bilig'de kullanılmıştır. “*begi kaçça barsa udu kul yolu*”³²⁴, “*uş ol beg yorıqı bu kulnung yolu*”³²⁵

³¹⁴ Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü'l-Feradis, Uştmaqların Açık Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 58

³¹⁵ A.g.e., s. 159

³¹⁶ A.g.e., s. 116

³¹⁷ Nuri YÜCE, Mukaddimet'ül-Edeb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 75

³¹⁸ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 54

³¹⁹ A.g.e., s. 54

³²⁰ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 52

³²¹ A.g.e., s. 314

³²² Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi't-Türki) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 40

³²³ A.g.e., 24

³²⁴ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 388

³²⁵ A.g.e., s. 228

kulluk yolu

Kul yolu kullanımdan türetilmiştir “*bu ol yol yangımla bu kulluk yolın*”³²⁶

ma’ni yolu

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*uğuşluğ tili açtı ma’ni yolu*”.³²⁷ *Mana, anlam yolu* anlamında kullanılmıştır.

mihnet yolu

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*tatıgsız turur dünya mihnet yolu*”.³²⁸ *Sıkıntı yolu* anlamında kullanılmıştır.

mürüvvet yolu

Atabet’ül-Hakayık’ta kullanılmıştır. “*bükendi ol erke mürüvvet yolu*”³²⁹

ök yolu

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*yağangrı bir ök yolu tutgil esen*”³³⁰

saadet yolu

Atabetü’l Hakayık’ta kullanılmıştır. “*bilig birle bulunur saadet yolu*”, “*Bilig bil saadet yolını bula*”³³¹

³²⁶ A.g.e., s. 339

³²⁷ A.g.e., s. 265

³²⁸ A.g.e., s. 360

³²⁹ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 551

³³⁰ A.g.e., s. 383

³³¹ Reşit Rahmeti ARAT, Atabet’ül-Hakayık, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 83

savcı yolu

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*habib savcı yolu mini yetteçi*”.³³² *Elçi, peygamber yolu* anlamında kullanılmıştır.

selamet yolu

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*selam ol kişike selamet yolu*”³³³

Seyfi Sarâyî’nin *Gülistan Tercümesi*’nde de geçmektedir. “..... *Silâhımıznu alar nazarında koyup selâmat yolın tutup kittik.*”³³⁴ *kurtuluş yolu* anlamında kullanılmıştır.

sevinçi yolu

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. *Çatığ tutğu begler sevinçi yolu*”³³⁵

sevitür yolu

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*bu ol kör kişike sevitür yolu*”³³⁶

söz yolu

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*bu şa’ir sözü kör açar söz yolu*”³³⁷

suv yolınta

Bu gün *su yolu* şeklinde kullandığımız söz kalıbına ilk olarak Uygur dönemi eserlerinden Altun Yaruk’ta rastlamaktayız. “....*bodıs(a)t(a)v açarı küntin yingak suv yolıntakitip enetkek yiringe barıp...*”³³⁸

³³² Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 53

³³³ A.g.e., s. 505

³³⁴ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, *Gülistan Tercümesi* (Kitab *Gülistan Bi’t-Türki*) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 148

³³⁵ A.g.e., s. 401

³³⁶ A.g.e., s. 238

³³⁷ A.g.e., s. 159

³³⁸ Ceval KAYA, *Uygurca Altun Yaruk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 61

şeri'at yolu

Kutadgu Bilig'de kullanılmıştır. “*şeri'at yolu tut boyun bir egil*”³³⁹

şek yolu

Atabetü'l-Hakayık'ta geçmektedir. “*aya şek yolında yiligli odun*”³⁴⁰, ***şüphe yolu*** olarak tercüme edilmiştir. “*ey şüphe yolunda koşan, uyan*”³⁴¹

ta'at yolunda

Kısas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır. “*munassıf sözi ba'd-ez bu kitabı tüzgen ta'at yolunda tizgen masiyet yabanın kezgen.....*”³⁴²Taat, ibadet yolu anlamında kullanılmıştır.

tağ yolınğa

Kısas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır. “*Yunus Makdis yolın koydı tağ yolınğa kirdi*”³⁴³ dağ yolu anlamında kullanılmıştır.

tangrı yolınğa

Mukaddimet'ül Edeb'de kullanılmıştır: “*.....sebil kıldı at-nı Tangrı yolınğa / Tangrı yolınğa koyulmuş at.....*”³⁴⁴

tapuğcı yolu

Kutadgu Bilig'de kullanılmıştır. “*idi yinçke yol bu tapuğcı yolu*”³⁴⁵, “*yur köndüreyin tapuğka yolum*”³⁴⁶Hizmetçi yolu anlamında kullanılmıştır.

³³⁹ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 551

³⁴⁰ Reşit Rahmeti ARAT, Atabet'ül-Hakayık, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 42

³⁴¹ A.g.e., s. 82

³⁴² Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 4

³⁴³ A.g.e., s. 221

³⁴⁴ Nuri YÜCE, Mukaddimet'ül-Edeb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 34

³⁴⁵ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 402

³⁴⁶ A.g.e., s. 62

tarikât yolu

Seyfî Sarâyî'nin *Gülistan Tercümesi*'nde kullanılmıştır. “.....*beyanı içinde bir kim-erse tarikât yolunun müdde'ilerinden fakîrlar suretinde...*”³⁴⁷

tezginç yol

Divânü Lügat-it-Türk'te geçmektedir. “*büküntülü kıvrık yola tezginç yol denir*” şeklinde yer almaktadır.³⁴⁸

tiriglik yolu

Kutadgu Bilig'de kullanılmıştır. “*açığ kıлма özke tiriglik yolu*”.³⁴⁹ *Dirilik, canlılık yolu* anlamında kullanılmıştır.

toğru yol

Kutadgu Bilig'de kullanılmıştır. “*angar toğru yolda elig tegmese*”³⁵⁰

/ğ/ sesini /ğ/ sesine dönüşmesi sonucu ***toğru yol*** şeklinde kullanımla Dede Korkut'ta da geçmektedir. “*vallah billah toğru yolu görür-iken egri yoldan gelmeyin didi*.”³⁵¹

toğru yol Seyfî Sarâyî'nin *Gülistan Tercümesi*'nde de kullanılmıştır. “.....*miskin kulunğnı bağışla körgüzüp toğru yolunğnı.....*”³⁵²

toğru yol kullanımı Türkiye Türkçesi'nde kalıplaşmış olan fonetik değişim sonucu /t/ sesinin /d/ sesine dönüşmesiyle ***doğru yol*** şeklinde kullanılmaktadır.

tar yol

³⁴⁷ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, *Gülistan Tercümesi* (Kitab *Gülistan Bi't-Türki*) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 149

³⁴⁸ Besim ATALAY, *Divânü Lügat-it-Türk*, 1. cilt , Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 387

³⁴⁹ A.g.e., s. 362

³⁵⁰ Reşit Rahmeti ARAT, *Kutadgu Bilig*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 248

³⁵¹ Muharrem ERGİN, *Dede Korkut*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 235

³⁵² Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, *Gülistan Tercümesi* (Kitab *Gülistan Bi't-Türki*) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 80

/t/ sesinin /d/ sesine dönüşmesi sonucu günümüz Türkiye Türkçesi'nde **dar yol** olarak kullandığımız söz kalıbı Dede Korkut'ta **tar yol** olarak karşımıza çıkmaktadır. “Şanasun-kim tar yolda tolu düşdi, ye kara kazuñ içine şāhin girdi.”³⁵³

tolamaç tolamaç yollar

Dede Korkut'ta geçmektedir. “oğul sen varacak yirün tolamaç tolamaç yolları olur.”³⁵⁴. **Tolamaç tolamaç** yollar kullanımı günümüz Türkiye Trkçesi'nde **dolambaçlı yollar** şeklinde kullanılmaktadır.

Dolambaçlı kullanımına gelmeden önce yine Dede Korkut eseri içerisinde **tolamaç** sözcüğünün **dolamaç** şeklindeki kullanımın da yer almasıyla ikili şekilde kullanılmıştır. **Tolamaç** sözcüğündeki /t/ sesinin /d/ sesine dönüşmesine aynı eser içerisinde rastlayabilmekteyiz. “dolamaç dolamaç yollarını ādir kor-ise dün-ile yortam”³⁵⁵

tört yol

Türkiye Türkçesi'nde dört yol ağzında şeklinde sık sık kullandığımız kelime grubu Kısas'ül-Enbiya'da **tört yol** şeklinde karşımıza çıkmaktadır. “tört yolnuñ başında oturup Ebu Cehl sözi birle her kim Muhammedün sorsa aytur:”³⁵⁶

ukuş yolu

Kutadgu Bilig'de kullanılmıştır. “ukuş yolu tutsaasığlar öküş”.³⁵⁷ *Akı, anlayış yolu* anlamında kullanılmıştır.

³⁵³ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 161

³⁵⁴ A.g.e., s. 186

³⁵⁵ A.g.e., s. 187

³⁵⁶ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 291

³⁵⁷ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 605

uluğ yol

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*uluğ yolğa tutma sen ev bark yakın*”³⁵⁸, “*uluğ yolda itmez bu ev bark işi*”³⁵⁹

Dede Korkut’ta ise fonetik değişime uğramıştır. Kelime sonu /ğ/ sesinin düşmesi sonucu ***ulu yol*** halini almıştır. “*cebbar tanrı ulu yollar üzerine ‘imaratlar yapam seniñ içüñ*”³⁶⁰

ulınç yol

Divânü Lügat-it-Türk’te geçmektedir. “*ulınç yol = egri bügrü, büküntülü yol, düz olmıyan yol*” şeklinde geçmektedir.³⁶¹

uştmaç yolu

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*ajun itgüke açtı uştmaç yolu*”*Cennet yolu* manasına gelmektedir.³⁶²

uzun yol

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. Türkiye Türkçesi’nde de ***uzun yol*** kullanımı sıklıkla kullanılmaktadır. ***Uzun yolun*** zıddı olan kısa yol da Türkiye Türkçesi’nde kullanılmaktadır. “*yüz utru turur bu uzun yol sefer*”³⁶³

üç günlük yol

Atabet’ül Hakayık’ta geçmektedir. “*ben bu gün konur ata kaçırım üç günlük yolu bir günde aluram...*”³⁶⁴

³⁵⁸ A.g.e., s. 456

³⁵⁹ A.g.e., s. 473

³⁶⁰ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 186

³⁶¹ Besim ATALAY, Divânü Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 450

³⁶² Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 23

³⁶³ A.g.e., s. 159

³⁶⁴ Reşit Rahmeti ARAT, Atabet’ül-Hakayık, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 100

yakınlık yolu

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*yakınlık yolundın tüzzer tüzse iz*”³⁶⁵

yaman yol

Kıyas’ül-Enbiya’da kullanılmıştır. “*.....hidayet birle ağırlap yaman yoldın kutqardı.*”³⁶⁶ *Yaman, kötü yol* anlamında kullanılmıştır.

yarım yolğa kel-

Kıyas’ül-Enbiya’da kullanılmıştır. “*kaçan Rubil Mısırđın çıktı erse yarım yolğa keldi erse Yakub yalavaçğa Kenan içinde Yusufnın könleki yıldı keed.....*”³⁶⁷

yavlak yol

Uygur dönemi eserlerinden Altun Yaruk’ta kullanılmıştır. “*ulunçig yarsınçig üç yavlak yokla baru tartdaçu.....*”³⁶⁸, “*.....kayu mening üç yavlak yollarta kemişdeçi tamu prit yılkı...*”³⁶⁹, “*...kamag tınlıg oğlanın tört törtlüg yavlak yollarıntın t (e)rk tavrak.*”³⁷⁰

yawuz yol:

Nehcü’l-Feradis’de kullanılmıştır. “*....tangrı te’ala yigrenmiş iş turur taqı neme yawuz yol turur.*”³⁷¹

yol yorık

³⁶⁵ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 156

³⁶⁶ Aysu ATA, Kıyas’ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 3

³⁶⁷ A.g.e., s. 147

³⁶⁸ Ceval KAYA, Uygurca Altun Yaruk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 115

³⁶⁹ A.g.e., s. 122

³⁷⁰ A.g.e., s. 137

³⁷¹ Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü’l-Feradis, Uştmahlarning Açık Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 261

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*ķayu tűrlűg erse yoriķing yolung*”³⁷², “*bu ol dűnya hali yorıķı yolu*”³⁷³ yűrűnen, varılan yol anlamındadır.

yol aķzı

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır Gűnűműz Tűrkiye Tűrkķesi’nde de aynı űekilde yalnızca /ķ/ sesinin fonetik deęiřimi sonucu /ķ/ sesine dűnűřmesi ile ***yol aķzı*** űeklinde kullanılmaktadır. “*yol azķında erse kiři bařlaķu*”³⁷⁴

yol ayırđı

Dede Korkut’da geķmektedir. “*yidi ķız ķardařun yidi yol ayırđında aęlar gűrdűm*”³⁷⁵, “*...altı bűlűk ideyin altı yoluķ ayırđında biraęayın...*”³⁷⁶

yol azukı

Kısas’ul Enbiya’da kullanılmıştır. Azuk ya da dűnem olarak ses deęiřmesine gűre azık sűzcűęű tek bařına da gerek Tűrk Dili’nin tarihi metinlerinde gerekse eř zamanlı olarak Tűrkiye Tűrkķesi’nde kullanılmaktadır. “*.....kamuęı [siziņ] bolsun yol azukı kılıķ.*”³⁷⁷, “*tegme birine bir tewe yűki buęday bűrdi takı yol azuķlarun anukladı.*”³⁷⁸

yol başı

Mukaddimet’űl-Edeb’de geķmektedir. “*...kűndűrdi anı ol nemege / yolu-ning bařında sakladı / anı,*”³⁷⁹

³⁷² Reřit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Tűrk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 641

³⁷³ A.g.e., s. 469

³⁷⁴ A.g.e., s. 263

³⁷⁵ Muharrem ERĒİN, Dede Korkut, Boęaziķi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 134

³⁷⁶ A.g.e., s. 162

³⁷⁷ Aysu ATA, Kısas’űl-Enbiya, Tűrk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 79

³⁷⁸ A.g.e., s. 134

³⁷⁹ Nuri YŪCE, Mukaddimet’űl-Edeb, Tűrk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 32

yol başları:

Günümüz Türkiye Türkçesi'nde *yol başı* şeklinde kullanılan kelime grubu Türk Dili'nin tarihi metinlerinde ilk olarak Nehcü'l-Feradis'de karşımıza çıkmaktadır. “*Qaçan kim qonuq hazir bolmasa hadimlari çıkar erdiler yol başlarını saqlayur erdiler.*”³⁸⁰, “*anınğ için kim bizlerninig olturg yerelerimiz yol başlarında bolur tedi erse.*”³⁸¹

Kıyasü'l-Enbiya'da da *yol başı* kullanımı aynı şekilde bulunmaktadır. “ ...
.....*bir kimerse birle sözi sawı boldı tęp yarında sı yol başında olturup haber sordı*.....
.”³⁸², “*yakub yığlayu közleri örmes boldı, yol başında Beytü'l-,ahzan atlıgev kopardı anda ta'at kılup yığlayur tedi.*”³⁸³

yol eri

Süheyl ü Nevbahar'da geçmektedir.

“*ye ol bir yol yol azmış kişi olusar*

yahut bir acyıp işi olusar

bezirgân hem olmaya ya yol eri

bayık âdemidir değildir peri”³⁸⁴

yol eri Tarama Sözlüğü'nde de geçmektedir. Anlamı ‘salık, tarik ehli, yolcu’ olarak verilmiştir.

“*aç kulağın bir işit ey yol eri*

aydayım ol birlığe yetenleri (Garibname)

İlk taleptir yol eri uğrar ana

Ya'ni özenmek kopar Hak'tan yana (Garibname)

Gördü Mecnun'u yatı bir yazıda

Bir yazı kim bin yol eri azıda (Mantuku't-Tayr)

³⁸⁰ Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü'l-Feradis, Uştmağların Açık Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 145

³⁸¹ A.g.e., s. 141

³⁸² Aysu ATA, Kıyasü'l-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 82

³⁸³ A.g.e., s. 109

³⁸⁴ Cem DİLÇİN, Süheyl ü Nevbahar, MEB Yayınları, Ankara, 1992, s. 193

Yol erine çünkü vaciptir yarağ (Mihri Divanı)

Nefs ü tendir yol erin yoldan koyan

Akl ü candır reh-nümasına uyan (Vahdetname)

Cehd kılğıl sen yükün yeynildesin

Yol erisin gafıl olma yoldasın (Tazarru' name)

*Bir bölük yol erine rast geldi kim bir yere inip yorkun ve arkun âlemden bî-haber
her biri yatup uyumuşlar. (Rahat'ül-Ervah)*

Yoşadıp yol erin yabanda komaz

Rehber-i lâ-ilâhe illâllah (Aşki Divanı)

Gafıl olma yol eri yolda gerek ey Yahya

Aşk yolunda ölüm âşika vuslat gibidir (Yahya Bey Divanı)

Rah-rev [Fa.] : Yoldaş ve yol eri. (Şamil-ül Lügat)

yol etmek

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. İki ayrı anlamla sunulmuştur:

“1. Yol bulmak

ve liykin kimsene bilmez nedir ol

Edemedi bu sırra hiç kes yol (Yusuf ve Zeliha)

2. Yol açmak

varlık cibalin kesip dost illine yol eder

Ferhat'leyn gözünün yolları pınar olur. (Niyazi Divanı)

yol haqqı:

Nehcü'l-Feradis'de kullanılmaktadır. “*emdi kim yollarda olturmıdın çarangız bolmasa yolğa haqqın berip olturung tedi erse, sahabalar aydılar.....*”³⁸⁵)

yol katında

Kıyas'ül-Enbiya'da kullanılmaktadır. “*ey musı körmez-mü-sen azuknı ol taş üze yol katında unutmış men.*”³⁸⁶

yol kıyası

Atabet'ül-Hakayık'ta geçmektedir. “*...kürumsı idüp yarasına basdı, yolun kıyasın alıp oturdı..*”³⁸⁷

Dede Korkut'ta da geçen ***yol kıyası*** hal ekindeki nazal n sesini (ŋ) kaybetmeden kullanılmıştır. “*birkaç çobanlar yolun kıyasın almışlar, ağlarla.*”³⁸⁸

yol mu

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. “*Reva mı, layık mı, caiz mi, yeri var mı?*” anlamında kullanılmaktadır.

“yol mudur ben senden ayru derde düşem yürüyem

senden ayrılmaya hiç engel diyen ah ol yaman (Divan-ı Türki Basit)

kaçarsın gödüğünce yolda benden

bu kunniş yol mudur ey yâr senden (Divan-ı Türki Basit)

³⁸⁵ Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü'l-Feradis, Uştmahların Açık Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 211

³⁸⁶ Aysu ATA, Kıyas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 182

³⁸⁷ Reşit Rahmeti ARAT, Atabet'ül-Hakayık, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 99

³⁸⁸ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 137

yol ogur bolsun

Daha önce de belirttiğimiz gibi Divânü Lügat-it Türk'te geçmektedir. Kaşgarlı Mahmud ogur sözcüğünü açıklarken bunun Oğuzca olduğunu ve Oğuzlar'ın yalnız yolculuk halinde yolcuya “***yol ogur bolsun***” dediklerini ve bunun “*yol uğurlu olsun*” anlamına geldiğini belirtmektedir.³⁸⁹

yolta öni

Ancak Köktürk dönemine ve Orhun Abideleri'nde karşılaştığımız ‘***yol***’ sözcüğünün yanı sıra farklı kullanımlarla kavramsal anlamını güçlendirmiştir. Örneğin; Prens Kalyanamkara ve Papamkara (İyi ve Kötü Kalpli Prens) hikâyesinde ‘***yol***’ sözcüğü asıl anlamı ile kullanılmasının yanı sıra işlevsel bir nitelik kazanmaya başlamıştır. “*ötrü kapıgçı ar turgurup yol-ta öni olgurtı*” cümlesinin tercümesinde görüldüğü gibi, “*sonra kapı bekçisi onu ayağa kaldırıp yolun kenarına oturttu.*” cümlesinde ‘yol kenarı’ kullanımıyla gündelik hayatın içindeki yerini sağlamlaştırmıştır. Yine aynı eserde geçen “***kurtulmak yolka teginelim***”, “*kurtuluş yoluna ulaşalım*”³⁹⁰ cümlesinde geçen *kurtulmak yolka* kurtuluş yolu cümlesi de bunlardan biridir.

yol toğı toz

Türkiye Türkçesi'nde ***yol tozu*** şeklinde kullandığımız kelime grubu tarihi metinlerden Kısas'ül-Enbiya'da ***yol toğı tozı*** şeklinde kullanılmıştır. ***toğı tozı*** aynı zamanda bir ikilemedir. “.....yusufnu suwğa eltiñ başlıkın yusun, ***yol toğı tozıdın arınsun***”³⁹¹.

yol yatı

Süheyl ü Nevbahar'da geçmektedir.

“*öykünürmüş kaddine serv ey Nihal-i sebz-puş*

³⁸⁹ Besim ATALAY, Divânü Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 53

³⁹⁰ Türkçe'ye Çeviren: Ece KORKUT-İsmet BİRKAN, Yazı Çevirimi, Fransızca Çeviri ve Açıklamaları Haz: James Russell HAMILTON, Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası (Kalyanamkara ve Pāpamkara, Simurg Yayınları, Ankara, 1998, s. 52

³⁹¹ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 103

*ruzgar-ı müntakim neccara anı yondurur”*³⁹²

yol yatu sözcüğü aynı örnekle ve ‘*levazım-ı seferiyye*’ anlamıyla Tarama Sözlüğü’nde de bulunmaktadır.

yol urucu/ yol uran:

Gülistan Tercümesi’nde geçmektedir. “*yol kesen eşkıya*” anlamları ile verilmiştir.

“*mürüvetsüz er ‘avratdur ve tama’kar ‘abid yol urucudur.*”³⁹³

yol üsti:

Sadi’nin Gülistan Tercümesi’nde geçmektedir. “*yol kenarı*” anlamına gelmektedir.

“*bir kişi bir yol üst,nde sarhoş yaturdı*”³⁹⁴

Seyfi Sarâyî’nin Gülistan Tercümesi’nde de geçmektedir. “*.....kim bir garka bar hikâyet yol üstünde br isrük yigit yatur.....*”³⁹⁵

yorık yol

Kutadgu Bilig’de kullanılmaktadır. “*yori edgülik kııl yorık yol tüze*”³⁹⁶

yol yarağı

Tarama Sözlüğü’nde geçmektedir. ‘*Levazım-ı seferiyye*’ manasında kullanılmıştır.

“*Sâz-ı rah [Fa.] : Yorga ve yol yarağı. (Şamil’ül-Lüga)*

sefer kastına bağlanmış kuşağım

seraser hazır etmiş yol yarağın. (Mecma’ül-Letaif)

Rehvar [Fa.] : Yorga ve yol yarağı. (Şamil’ül-Lüga)

³⁹² Cem DİLÇİN, Süheyl ü Nevbahar, MEB Yayınları, Ankara, 1992, s. 246

³⁹³ Mustafa ÖZKAN, Gülistan Tercümesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 75a-2

³⁹⁴ A.g.e., s. 30a-10

³⁹⁵ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi’t-Türki) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 148

³⁹⁶ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 168

yörüğ yolu

Altun Yaruk'ta kullanılmıştır. "... çin kirtü yörüğ yolu üze yarlıkamış apamulug ulug mengü nurvaning"³⁹⁷, "... tuyuglularning kirtü yörüğ yolu üze yarlıkmış apamulug....."³⁹⁸

zahid yolu

Seydi Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'nde geçmektedir. "... Anı bilsenğ kirek zâhid yolında...."³⁹⁹

KELİME GRUBU OLARAK YOL KAVRAMININ EŞ ZAMANLI İNCELENMESİ

yol bacı

Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır. "*Geçit vergisi (şaka): yol bacını vir de geç.*"⁴⁰⁰ Şeklinde açıklanmıştır.

yol çatırı

Derleme Sözlüğü'nde geçmektedir. "[*yol çatırı*] *Yol ayrımı*"⁴⁰¹

yolgeçen hanı

Derleme Sözlüğü'nde geçmektedir. "*gireni çıkanı belirsiz yer*"⁴⁰²

³⁹⁷ Ceval KAYA, Uygurca Altun Yaruk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 80

³⁹⁸ A.g.e., s. 81

³⁹⁹ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi't-Türki) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 48

⁴⁰⁰ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 4289

⁴⁰¹ A.g.e., s. 4290

⁴⁰² A.g.e., s. 4290

yollayı

Derleme Sözlüğü'nde geçmektedir. “*yolcu geçirme*”⁴⁰³

yolu kaçık

Derleme Sözlüğü'nde geçmektedir. “*Kötü yola düşmüş kadın*”⁴⁰⁴

yol yol

Derleme Sözlüğü'nde geçmektedir. “*çizgi çizgi*”⁴⁰⁵

yol yolah, yol yolak

Derleme Sözlüğü'nde geçmektedir. Üç farklı anlamla verilmiştir. “*1.Yol iz geçit 2. çözüm yolu. 3. gelenek görenek.*”⁴⁰⁶

yol yordam [yol yöndem]

Derleme Sözlüğü'nde geçmektedir. “*yöntem, kural davranış inceliği.*” Anlamlarında verilmiştir.⁴⁰⁷

⁴⁰³ A.g.e., s. 4290

⁴⁰⁴ A.g.e., s. 4292

⁴⁰⁵ A.g.e., s. 4292

⁴⁰⁶ A.g.e., s, 4291

⁴⁰⁷ A.g.e., s. 4291

'YOL' KAVRAMININ DEYİMLERDEKİ KULLANIMININ İNCELENMESİ

DEYİMLERDEKİ 'YOL' KAVRAMININ ART ZAMANLI İNCELENMESİ

köz yolğa tik-

Kıyas'ül-Enbiya'da geçmektedir. “.....Tevritni kolıǵa aldı Muhammedniñ na'tin sıfatıñ okıdı, köz yolǵa tikip olturdı.”⁴⁰⁸

rast yolğa sal-

Kıyas'ül-Enbiya'da geçmektedir. “Cabbar-ı 'alemdin yarlıǵ boldı Cebra'ilge bargıl Muhammed tevesin rast yolǵa salǵıl.”⁴⁰⁹

uzun yol yorı-

Kutadgu Bilig'de kullanılmıştır. “sanga keldim oǵrap uzun yol yorıp”⁴¹⁰, “uzun yol yorırǵa itingü kerek”⁴¹¹

yol aç-

Kutadgu Bilig'de kullanılmıştır. “kodu birse evre sanga yol açar”⁴¹², “bu edǵü yolın aç manga ay külük”⁴¹³

Kıyas'ül-Enbiya'da geçmektedir. “yiñe yürtükünçe yeldin 'Adılarga yol açıphud peygamber 'aleyhi'sselamtokuz yaşayurda.....”⁴¹⁴

⁴⁰⁸ Aysu ATA, Kıyas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 266

⁴⁰⁹ A.g.e., s. 270

⁴¹⁰ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 75

⁴¹¹ A.g.e., s. 164

⁴¹² A.g.e., s. 492

⁴¹³ A.g.e., s. 512

⁴¹⁴ Aysu ATA, Kıyas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 41

yol al-

Dede Korkut'ta geçmektedir. “*kızağuşa kaymayınca yol alınmaz, karapolad öz kılcı çalmayınca...*”⁴¹⁵

yola gir-

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir:

“*yola çıkmak, yola düşmek, yola koyulmak.*

Bulasın istediğin gire ele

Bunu işitti hoca girür yola – Yusuf ve Zeliha

göçtü andan yola girdi ol hoca

bir şehre girdi işit kavmi nice -Yusuf ve Zeliha

Alalım Bünyamin'i girelüm yola

Bu şehirde kim var bize karşı gele - Yusuf ve Zeliha

Yengeç selamet kurtuldu, yola girdü. Kalan balıklar katına vardı. Kelile ve Dinme

...İncecik bir yola ilettili : Bu yoldan git , bir Abadanlığa irişesin dedi. Fazl ... yola girid ol gece irteye değin katı yürüdü. (Ferec Bade'ş-Side)

...Benna bu sözi işiti gönlü hoş oldu ve sefer yarağın gördü yola girdi (

yola girmek deyimini Süheyl ü Nevbahar'da da geçmektedir

“*gerek kim icaet ola ben kula*

ki varmak için çine girem yola”⁴¹⁶

Deyim Dede Korkut Kitabı'nda ise şöyle yer almaktadır: “*Dahi konur atın ökçeledi, yola girdi*”⁴¹⁷

⁴¹⁵ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 75

⁴¹⁶ Cem DİLÇİN, Süheyl ü Nevbahar, MEB Yayınları, Ankara, 1992, s. 32

⁴¹⁷ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 69

yola git-

Tarama Sözlüğü'nde geçen yola gitmek deyiminin, 15. yüzyıla ait 'Atalar Sözi' eserinde geçmekte olduğu belirtilmektedir.⁴¹⁸

yol az-

Yol az- deyimini Gülistan Tercümesi'nde "*yolunu şaşırmaq, yolunu kaybetmek*" anlamı ile verilmiştir: "*....bir kez beriyyede yol azdum ve zevada bilemce nensnem yok*"⁴¹⁹

Kıyas'ül-Enbiya'da da geçen deyim genel olarak '*yol*'dan türeyen deyimler arasında en geniş yere sahip deyimler arasında yer almaktadır. Deyim Kıyas'ül-Enbiya'da şöyle yere almıştır: "*mevli kudreti birle yol zıp Ken'an vileyatinga tüşti.*"⁴²⁰, "*hızr barıp karanguda yürürde yol azdı çerigdin ayrıldı....*"⁴²¹, "*Şamдын қелürde yol azding men köni yolğa köndirmedim mü?*"⁴²² ayrıca Kıyas'ül-Enbiya'da *yoldan azanlar* şeklinde bir kullanım da yer almaktadır. "*İlyas sahralarda yoldın azğanlarga yol körgüzürler*"⁴²³

Kutadgu Bilig'de de geçmekte olan *yol az-* deyimini eserde şöyle yer almaktadır: "*sevinç minde sakınç manga yol azar*"⁴²⁴, "*iki birle tutsa kişi yol azar*"⁴²⁵

Dede Korkut'ta da kullanılmıştır. "*қарангу дүн içinde yol azsañ umuñ nedür*"⁴²⁶

Yol az- deyimini, Süheyl ü Nevbahar'da da geçmektedir.

"*görüp tana kalıp yolun azduğın
anın kubbede suretin yazduğın*"⁴²⁷

Nehcül Feradis'de de yer alan *yol az* deyimini *yol azıt-mak* şeklinde de geçmektedir. "*.....taqı bir gammazlığdın bolğay taqı bir ülüşi yoldın azıtmaqđın bolğay tedi.*"⁴²⁸

⁴¹⁸ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4649

⁴¹⁹ Mustafa ÖZKAN, Gülistan Tercümesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 36a-15

⁴²⁰ Aysu ATA, Kıyas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 99

⁴²¹ A.g.e., s. 251

⁴²² A.g.e., s. 271

⁴²³ A.g.e., s. 227

⁴²⁴ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 84

⁴²⁵ A.g.e., s. 529

⁴²⁶ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 213

⁴²⁷ Cem DİLÇİN, Süheyl ü Nevbahar, MEB Yayınları, Ankara, 1992, s. 179

⁴²⁸ Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü'l-Feradis, Uştmahtarın Açık Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 269

Seyfi Sarâyî'nin *Gülistan Tercümesi*'nde de geçmektedir. “.....ol yüzi ay körer
bolsa firîşte yoldın azğay....”⁴²⁹

Divânü Lügat-it-Türk'te de geçmektedir. ⁴³⁰

Yol az- deyimini Tarama Sözlüğü'nde de geniş yer tutmaktadır:

“hele ir sözdürür kim söyleşürsüz

yol azmış gibi yola sotlaşırsuz.” (*Fütüh 'üt-Şam Tercümesi*)

oturmazdı gice gündiz arardı

Gülendam 'ı bulurdu ne görerdi

Ne üşenürdü ne yoldan azardı

Bulam deyü Gülendam 'ı gezerdi. (*Dastan-ı Ahmed Harami*)

Gelirken nagehane yolu azdı

Yol üç bahş oldu o birine gitdi (*Dastan-ı Ahmed Haram*)

Eğer ben anı işleyecek olursam bes hidayet yolun azmış oluram. (*Enfes 'ül-Cevahir*)

Giydim dervişle yolunu bulamadım yolunu

Yolu ben azduğumlayın azmamıştır hiçbir dahi (*Eşrofoğlu*)

...Geldiği yolu tuttu gitti, dödü tuman belürdü, şahzade yolu azdı gayrı tarafa gitti.

Ferec Bade 'ş-Şedde)

...yüz müsrifliğe tuttu her gün mübalağa harçlar eyledi, malını telef eyledi.
Hemşireleri halifeye şikâyet etti, halife nisaplarını ifraz etti. Halit vechini sehl müddette
bozdu, yolunu azdı. (*Ferec Ba 'de 'ş-Şedde*)

...bir ademe uğradı selam verdi, aleyke aldı: Ne kişisin? Dedi. Cülle eyitti: Garibem
yol azdım bana abadnlık göster dedi. (*Ferec. Ba 'deş-Şedde*)

niçe bir gül ile hem-rah olam ben

niçe bir yol azup gümrah olam ben. (*Çengname*)

kim amalar gibi yolazmayavuz

⁴²⁹ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, *Gülistan Tercümesi* (Kitab *Gülistan Bi't-Türki*) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 69

⁴³⁰ Besim ATALAY, *Divânü Lügat-it-Türk*, 4. cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 92

ilahi lutfunu eyle kılavuz. (Delil'ül-İbad)

beriye içinde giderken yol azıddum. (Tezkiret'ül- Evliya Tercümesi)

demidir çare kıl avare kaldım

yolumu azdım u biçare kaldım. (Yusuf ve Zeliha)

karanu gcede azmuştu yolun

ne sağın fark edebilmiş ne solun. (Yusuf ve Zeliha)

meğer yol azup yabana gitmişim (Mevahib'ül-Hallak fi meratüb'il-Ahlak)

hudaya kerimainayet senin

medet kıl yol azdum hidayet senin (Hamse-i Atayi)

bu vech ile ihlas-ı niyet habl-i metin-i hidayettir ki anı tutan yol azmaz. (Nasayih'ül-Mulük)

*dalalet, dalal [Ar] : yolyitirmek kü yol azmak ta'bir olunur. (Aks'el-İreb)"*⁴³¹

yol bas-

Tarama Sözlüğü'nde ***yol basmak*** deyiminin anlamı “*yol kesmek*” şeklinde verilmiştir. Sözlükte şu örnekler yer almaktadır.

“ahd-i adlinde şimal, ey padişah-ı milk-i adl

*yol basup tozlar koparmayam deyü eyler yemin” (Zati Külliyyatı),*⁴³²

yol başla-

Kısas'ül –Enbiya'da geçmektedir: “.....hideyetğa yol başladı .”⁴³³, “ yana aymuşlar: tiriñ suwğa yol başladılar keçerde tenini köreliñ tediler. ”⁴³⁴

⁴³¹ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4650-4651

⁴³² A.g.e., s. 4651

⁴³³ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 280

⁴³⁴ A.g.e., s. 26

Divânü Lügat-it-Türk'te geçmektedir. “*ol yol başladı = o yol gösterdi, kılavuzluk etti.*”⁴³⁵

Süheyl ü Nevbahar'da da geçmektedir. ***Yol başladı*** deyimini Süheyl ü Navbahar'da ‘*kılavuzluk etmek*’ anlamıyla kullanılmıştır.

“*Sanır ki Süheyl ola yol başlayan*

Ne bilsin ki zengindir iş işleyen”⁴³⁶

Yol başlamak deyimini Tarama Sözlüğü'nde de yer almaktadır. ‘*kılavuzluk etmek, çığır açmak*’ anlamı ile verilmiştir.

yol belgür-

Kıyas'ül-Enbiya'da geçmektedir. “*urdu erse on eki yol belgürdi.*”⁴³⁷

yol bër- ‘izin vermek’

Mehcü'l-Feradis'de yer almaktadır. “*abu Bekr razhu yol bërmedi erse....*”⁴³⁸, “*bizing tæg eşreflerini qapuğda tutar taqı bu kimerselerke qatında yol bërür, tédiler erse....*”⁴³⁹

Mukaddimet'ül-Edeb'de ***yol bërdi*** “*stıg-da elnielge urmak / yol bërdi anga / boşadı tişini...*”⁴⁴⁰, “*...asan kıldı hicabını / terk yol bërdi anga.....*”⁴⁴¹

Kıyas'ül-Enbiya'da da geçmektedir.: “*Teñri ‘azze ve celle olarğa neteg yol bërdierse saña hem andaguk yol bërgey.*”⁴⁴², “*.....bu saray bizniñ teñrimizniñturur tæg Musini tilençi sağındılar yol bërmediler.*”⁴⁴³

⁴³⁵ Besim ATALAY, Divana Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 292

⁴³⁶ Cem DİLÇİN, Süheyl ü Nevbahar, MEB Yayınları, Ankara, 1992, s. 151

⁴³⁷ Aysu ATA, Kıyas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 166

⁴³⁸ Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü'l-Feradis, Uştmahlarning Açıq Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 16

⁴³⁹ A.g.e., s. 79

⁴⁴⁰ Nuri YÜCE, Mukaddimet'ül-Edeb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 47

⁴⁴¹ A.g.e., s. 47

⁴⁴² Aysu ATA, Kıyas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 139

⁴⁴³ A.g.e., s. 155

yol berkit-

Kıyas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır. *“yarlıg boldı : bulardın ayrılmağıl, bular yanarmiz teyürler olarga yol berkitgey-miz, kırk yıl yba-da alğgaylar elge barumağaylar....”*⁴⁴⁴

yol bil-

Kıyas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır.” *temliha yarmak aldı, ıktitelim yıllar keçgeni üçün yollar özge bolmuş,bazar yolın bilmedi könlidin aydı.....”*⁴⁴⁵, *“teweden inip sözlegenün [üçün yawuz] fal sıyardın unamadai, adın kimerse yol bilgen bar mu?”*⁴⁴⁶

yol bol-

Kıyas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır. *“teñiz suwu yrıldı yol boldı.”*⁴⁴⁷ yol bol- deyimini eserde *“Yolları kısğa bolur”*⁴⁴⁸ şeklinde yer almaktadır. *“yunus aydı katında manga yol bolğay mu?”*⁴⁴⁹

yol boz-

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir.

“hayır diye şerre iltür doğru tamuya çeker

küfrü iman gösterir yol bozucu kallâştır” (Eşrefoğlu Divanı),⁴⁵⁰

⁴⁴⁴ A.g.e., s. 165

⁴⁴⁵ Aysu ATA, Kıyas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 254

⁴⁴⁶ A.g.e., s. 324

⁴⁴⁷ A.g.e., s. 296

⁴⁴⁸ A.g.e., s. 310

⁴⁴⁹ A.g.e., s. 220

⁴⁵⁰ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4652

yol bul-

İlk olarak Kıyas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır. “*musi tag tüpinde yol buldı, yol başında bir çeşme sw kördi.....*”⁴⁵¹

Daha sonra Ahmed-i Da'i Divanı'nda da geçmektedir. “*meger hazretde yol bulmaz kim itmez reh-güzar andan*”⁴⁵², “*ta hazardan gayib oldum hatıra yol bulmadum*”⁴⁵³

Tarama Sözlüğü'nde de geçen ***yol bulmak*** deyimini iki farklı anlamda kullanılmıştır.

“1. Fırsat bulmak

padişahık farızalarından birisi oldur kim işinin eksiklerin bitimeğe ve gediklerin düzmeğe ivmeklik ve dürüşmek göstere, düşman yol bulmaktan ve galip olmaktan ön. (Kelile ve Dinme)

şayet ola ki sana hiyle ede

yol bulucak metain al gide (Yusuf ve Zeliha)

kurtarmak dilerim halasına yol bulmadım (Zehr'ül-Kimam Tercümesi)

4. Benliğine girmek, tesir ve nüfuz etmek.

Ol arslan buların meliki idi. Hergiz öküz görmüş ve anın adın işitmiş dğil idi. Pes kaçan Şenzebe'nin avazı anın kulağına erdi, yavlak katı korku ana yol buldu. (Kelile ve dinme)

Şenzebe kuvvet tutu semirdi, gövdesi imaret oldu. Pes ol dinlenmek deliliği ve ni'met esrikliği ana yol buldu. (Kelile ve Dinme),

*Eğer gerçek aşıkmissadun hergiz uyku sana yol bulmayadı. (Tufet'ül-Letaif)*⁴⁵⁴

yolca gi-

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. “*yol boyunca gitmek*” anlamıyla verilmiştir. Yusuf ve Zeliha'da geçtiği belirtilmiştir:

“gerü eve gelicek ağlayalım

⁴⁵¹ Aysu ATA, Kıyas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.137

⁴⁵² Mehmet ÖZMEN, Ahmed-i Dai Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s.45

⁴⁵³ A.g.e., s. 122

⁴⁵⁴ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4653

Yusuf'u kurt kaptı baba dyelim

Üşbü düzgün düzdüler yolca gidü

And içtiler kamu kavlin berkidü”⁴⁵⁵

yol çek-

Seyfi Sarâyî'nin *Gülistan Tercümesi*'nde geçmektedir. “.....*fakir yol çekip arıp açıp oturur idi.....*”⁴⁵⁶ ***yol çek-*** deyim Günümüz Türkiye Türkçesi'nde de aynı şekilde kullanılmaktadır.

Yol çek- deyimi *Tarama Sözlüğü*'nde de geçmektedir. Sözlükte ***yol çek-*** deyimi “*yol kat'etmek, yol almak*” anlamında verilmiştir.

“*Kimi yayak, kimi arucak deve üzerinde yol çeküp geleler irak yerlerden. (Tefsir-i Ebilleys Ercümesi XIV-XV)*”⁴⁵⁷

yol dart-

Süheyl ü Nevbahar'da geçmektedir. “*Yolun çilesini çekmek*” anlamında kullanılmıştır.

“*ne yol dartsun ne çekesin emek*

ne içmek gerekli ola ne yemek”⁴⁵⁸

yoldaş koş-

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. “*yol arkadaşı yapmak*” anlamı ile verilmiştir. *Velayet-name-i Hacı Bektaş'ta* geçtiği belirtilmiştir. “*Ulu abdalı ve Küçü Abdalı kendi eliyle mana yoldaş koşup gönderdi.*”⁴⁵⁹

⁴⁵⁵ A.g.e., s. 4653

⁴⁵⁶ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, *Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi't-Türki)* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 72

⁴⁵⁷ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla *Tarama Sözlüğü*, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4653

⁴⁵⁸ Cem DİLÇİN, *Süheyl ü Nevbahar*, MEB Yayınları, Ankara, s. 258

⁴⁵⁹ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla *Tarama Sözlüğü*, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4654

yoldın çıkar-

Muakddimet'ül-Edeb'de kullanılmıştır. " *tirig koydı aı / uftandı andın / azdurdu anı / yol-dın çıkardı anıŞeytan /*" ⁴⁶⁰

Kısas'ül-Enbiya'da da geçmektedir. ".....*Ademnün şarnını kaçdı içini kevek kördi, feriştelerge aydı: muni yoldın çıkarmaş oñay bolğay, tedi.*" ⁴⁶¹

Nehcül Feradis'de de kullanılan deyim günümüz. Türkiye Türkçesi'nde de aynı anlamla kullanılmaktadır. " *ey Ahmad men sangı keldim kim ahır vaqtında vesvese qılıp yoldın ıçqarğay-mu-men? Tep.*" ⁴⁶²

Yoldan çık- deyimini Divânü Lügat-it-Türk'te de geçmektedir. Kaşgarlı Mahmud azuk sözcüğünü açıklarken " *yoldan çıkan*" ifadesine de yer vermiştir. ⁴⁶³

yol deptür-

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. " *çok yol yürütmek*" anlamında kullanılan deyim, Ebamüslimname'de geçmektedir. " *Bu kadar leşker niçün hakkından gelemediler, bize dahi yol deptürdüler dedi.*" ⁴⁶⁴ ***yol deptür-*** deyimini günümüz Türkiye Türkçesi'nde *yol tepmek* şeklinde /d/ sesinin /t/ye dönüşmesi şekline geçmektedir

yol doku-

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. Örnek olarak Yunus Emre Divanı'nda geçtiği belirtilmiştir. Tarama Sözlüğü'nde yol dokumak deyiminin anlamı " *Sürekli olarak yol yürümek*" şeklinde verilmiştir.

" *bin kez hakka vardın ise bin kez gaza kıldın ise*

bir kez gönül sıdın ise , gerekse yüz yıl doku" ⁴⁶⁵

⁴⁶⁰ Nuri YÜCE, Mukaddimet'ül-Edeb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 78

⁴⁶¹ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.88

⁴⁶² Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü'l-Feradis, Uştmahlarning Açık Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 156

⁴⁶³ Besim ATALAY, Divana Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 66

⁴⁶⁴ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4654

⁴⁶⁵ A.g.e., s. 4653

yol döğ-

Süheyl ü Nevbahar'da geçmektedir. “*Yol gitmek, kat etmek*” anlamında kullanılmıştır.

“*meğer kim işitmiştir adımı ol*

ki geldi bu araya döğdü yol”⁴⁶⁶

yoldan eğil-

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. “*yoldan ayrılmak, sapmak*” anlamıyla verilmiştir. Hayat'ül-Hayvan Tercümesi'nde geçtiği belirtilmiştir.

“*Hiç kimse benden sonra ol yoldan eğilmeye illa helak ola.*”⁴⁶⁷)

yoldan iletmek

Ahmaed-i Da'i Divanı'nda geçmektedir.

“*Bin zahidi bir şive ile ilede yoldan*

kâfer göziün ol kast ile imana gelüptür.”⁴⁶⁸

Tarama Sözlüğü'nde de geçen ***yoldan ilet-*** deyimini yukarıda örneklediğimiz Ahmed-i Da'i Divanı ve 16. yüzyıl eserlerinden Saadetname'de geçtiği belirtilmiştir. Söz konusu deyimın anlamı “*yoldan çıkarmak*” olarak verilmiştir. ***Yoldan ilet-*** deyimini Saadetname'de şöyle yer almaktadır:

“*nefs ve şeytan seni yoldan iledürler*”⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ Cem DİLÇİN, Süheyl ü Nevbahar, MEB Yayınları, Ankara, 1992, s. 153

⁴⁶⁷ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4653

⁴⁶⁸ Mehmet ÖZMEN, Ahmed-i Dai Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 134

⁴⁶⁹ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4653

yolda satgaş-

Divânü Lügat-it-Türk'te geçmektedir. “*ol manga yolda satgaşdı = o bana yolda rast geldi, kavuştu*” şeklinde geçmektedir. ⁴⁷⁰

yoldaşlanmak

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. Tarih-i Şahi'den örneklenmiştir. “*arakaşlık yapmak*” anlamında kullanılmıştır. “*Hışım tonıyle libaslan , yetmişbin azap feriştesiyle yoldaşlan*” ⁴⁷¹

yoldın keç-

Kısas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır. “*.....yusufnnu öltür-men èltip bir teren kudugğa kemişin yoldın keçgenler alıp kitgeyer.*” ⁴⁷² “*künlerde bir kün İbrahim 'Aleyhis'selam yoldın keçerde ölüg tewe kördi.....*”⁴⁷³, “*.....İsi her kün yoldın keç[er]de bieğü aydı.*” ⁴⁷⁴

yoldın kış-

Divânü Lügat-it-Türk'te geçmektedir. “*er yoldan kışdı = adam yoldan meyletti, çekildi, kaydı*” ⁴⁷⁵

⁴⁷⁰ Besim ATALAY, Divânü Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 214

⁴⁷¹ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4654

⁴⁷² Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 94

⁴⁷³ A.g.e., s. 75

⁴⁷⁴ A.g.e., s. 245

⁴⁷⁵ Besim ATALAY, Divânü Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 182

yolundan kit-

Kutadgu Bilig’de yer almaktadır. “*azuklar yolundın kiterdi mini*”⁴⁷⁶

Atabet’ül Hakayık’ta da geçmektedir. Ancak burada deyim ses değişimine uğramıştır. /k/ sesi /g/ sesine dönüşmüştür. “*konur atın mahmuzladı Kazan Big yola gitdi.*”

477

Seyfi Sarâyî’nin Gülistan Tercümesi’nde de geçmektedir. “*.....bir nefes bilen köp yol kitti bir zamandan tağ attı ol fakirni körüp...*”⁴⁷⁸

yolğa bakıp tur-

Kısas’ül-Enbiya’da kullanılmıştır. “*.....’Ömer nelük keç kaldı [tè]p kdğurup yolğa bakıp turur êrdiler.*”⁴⁷⁹

yolğa bar-

Kısas’ül-Enbiya’da kullanılmıştır. “*Anda altı menzil yolğa bardı hem kaldı, Muhammedni irakdın kördiler*”⁴⁸⁰

yolğa çık-

Mukaddimet’ül-Edeb’de kullanılmıştır. “*bir yerdin takı bir yerge yolğa çıkdı bir yerdin bir yerge....*”⁴⁸¹, “*yolğa çıkmak tinle sözleşti....*”⁴⁸² Kısas’ül-Enbiya’da da geçmektedir; “*..... Muhammaed teve üzeuyukladı teve yoldın çıkdı otlayur.*”⁴⁸³

⁴⁷⁶ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 53

⁴⁷⁷ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 100

⁴⁷⁸ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi’t-Türki) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 68

⁴⁷⁹ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 281

⁴⁸⁰ A.g.e., 271

⁴⁸¹ Nuri YÜCE, Mukaddimet'ül-Edeb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 53

⁴⁸² A.g.e., s. 53

⁴⁸³ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 270

yolğa kivür-

Kıyas'ül-Enbiya'da geçmektedir. “*andıñ son yél tındı'alem yaruditeveler tındılarkarvan halkı tevelerni tutup burunduklap yolğa kivürdiler.*”⁴⁸⁴

yolğa sal-

Kıyas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır. “*Cebra'il [kel]di: burunduk tutup teveni yolğa saldı, ol ayet bu turur....*”⁴⁸⁵

yolda kal-

Kutadgu Bilig'de geçmektedir. “*yoriğli kişi yolda qalmaz yıl ay*”⁴⁸⁶, “*Arıpl yolda kalmaz tilekin ulap*”⁴⁸⁷

yolda karış-

Divânü Lügat-it-Türk'te geçmektedir. “*ol manga yolda karıştı = o beni yolda karşıladı, istikbal etti.*”⁴⁸⁸

yoldan gel-

Dede Korkut'ta geçen ***yoldan gel-*** kullanımı günümüz Türkiye Türkçesi'nde de aynı şekliyle, ses değişimine uğramadan kullanılmaktadır. “*üç gündür yoldan geldüm toyuruş meni*”⁴⁸⁹

yoldan yan-

Divânü Lügat-it-Türk'te geçmektedir. “*er yoldan yandı = adam yoldan döndü*”⁴⁹⁰

⁴⁸⁴ A.g.e., s. 270

⁴⁸⁵ A.g.e., s. 270

⁴⁸⁶ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 606

⁴⁸⁷ A.g.e., s. 372

⁴⁸⁸ Besim ATALAY, Divânü Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 98

⁴⁸⁹ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 141

⁴⁹⁰ Besim ATALAY, Divânü Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 64

yolda yöri-

Mukaddimet'ül-Edeb'de geçmektedir. “*anlar yolda yöri-ler / yolga çıkmak tünle sözleşti....*”⁴⁹¹

yolğa kit-

Kısas'ül-Enbiya'da geçmektedir. “*.....imdi ol nurudun mahrum kaldım tēp ah tēyü ıñranu atlanup yolğa kitti.*”⁴⁹²

yolın kıs-

Kutadgu Bilig'de geçmektedir. “*yolın kısmasa kuş mengin edlemez*”⁴⁹³

yolından savul-

Dede Korkut'ta geçmektedir. “*0ğlan buğanuñ alnından yumrığın giderdi, yolından savuldi*”⁴⁹⁴

yol izle-

Tarama Sözlüğü'nde geçmekte olan ***yol izlemek*** deyiminin anlamı “*Kılavuzluk etmek, yol göstermek, rehberlik etmek*” olarak verilmiştir.

“*Yol izleyici enbiya serveri*

Emin Cebreil'in inecek yeri. (Ferhen-name-i Sadi Tercümesi)

Buldular anda bir Arap kim adı Abdullah idi

Tutular anı ücrete yol izleye önce revan. (Muhammediye)”⁴⁹⁵

⁴⁹¹ Nuri YÜCE, Mukaddimet'ül-Edeb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 53

⁴⁹² Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 260

⁴⁹³ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 630

⁴⁹⁴ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 82

⁴⁹⁵ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4656

yol kat-

Seyfi Sarâyî'nin gülistan Tercümesi'nde geçmektedir. “..şamiler bilen yoldaş bolup çıktım yol kattı harami-li idi....”⁴⁹⁶

yol ker-

Divânü Lügat-it-Türk'te geçmektedir. “*beg yol kerdî*”, “*bey yolu kapattı*” şeklinde açıklanmıştır.⁴⁹⁷

yol kes-

Kıyas'ul-Enbiya'da kullanılmıştır. “*Yana aydı: siz erenlerni alur-siz yol keser-siz, arķışnı urup mallarun alır-siz...*”⁴⁹⁸

Kutadgu Bilig'de de geçmektedir. “*ķapuğ beklemiş sen yime yol kesip*”⁴⁹⁹

Dede Korkut'ta da hiçbir değişikliğe uğramadan aynı şekilde kullanılmaktadır. “*yol kesdi adam aldı, böyük harāmi oldu.*”⁵⁰⁰

Seyfi Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'nde geçmektedir. “.....kiçken kāvran-nı urup yol kesip oturlar....”⁵⁰¹

Yol kes- deyimi Tarama Sözlüğü'nde de geçmektedir. “*Yol almak, kat'-ı mesafe etmek*” anlamı ile verilmiştir.

“*bile elimiz dutavuz bu ağır yolu kesevüz*

Kişinin ki gözü görmez dutavuz gözüün açavuz. (Sultan Velet Divanı)

*El cevab [Ar.] : Yol kesmek ki çok yürümeğin manasına. (Kanun-ül Edeb)*⁵⁰²

⁴⁹⁶ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi't-Türki) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 147

⁴⁹⁷ Besim ATALAY, Divânü Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 8

⁴⁹⁸ Aysu ATA, Kıyas'ul-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 81

⁴⁹⁹ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 625

⁵⁰⁰ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 208

⁵⁰¹ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi't-Türki) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 11

⁵⁰² XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4656

yol kesil-

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. “*yol kapanmak*” anlamı ile verilmiştir.

“*kesildi işlemekten doğru yollar*

açıldı kise bilmez uğru yollar. (Pendname-i güvahi)” ⁵⁰³

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*çalı yol kesilse kapuğ başçısı*” ⁵⁰⁴

yol kıl-

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*körü alsa yol kılsa bolsa irig*” ⁵⁰⁵

yol kılguçı

Kutadgu Bilig’de yer almaktadır. “*kapuğçı tıdumaz ya yol kılguçı*” ⁵⁰⁶

yol kir-/yola gir-

Yola ya da *yoluna kirmek* deyimi zamanla ses değişmesine uğrayarak /k/ sesinin /g/ sesine dönüşmesi sonucu *yola girmek* şekline dönüşmüştür.

Nehcü'l-Feradis'de karşılaştığımız deyim ‘*yolunğa kirgey*’ şeklinde geçmektedir. “*ey ensarilar sizler könglümke andağ sewüglüg turur-siz kim cümle halayıq bir yolğa kirseler, men ol halayıqnı qodup ensarilar yolunğa kirgey-men.*” ⁵⁰⁷

Daha sonra Kıyas'ül-Enbiya'da geçmekte olan deyim, Nehcü'l-Feradis'deki kullanımı ile aynıdır: “*Salih unamasa kiçig turur bilmesuluğraq bolsa yolğa kirgey tøyür*

⁵⁰³ A.g.e., s. 4656

⁵⁰⁴ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 267

⁵⁰⁵ A.g.e., s. 263

⁵⁰⁶ A.g.e., s. 379

⁵⁰⁷ Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü'l-Feradis, Uştmahtarın Açık Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 56

erdiler.”⁵⁰⁸, “ança tiñlik boynagunıñ biri **yoġa kirmedi.**”⁵⁰⁹, “Yusufnu bir ıñırçaġğa mündirdiler **yoġa kirdiler.**”⁵¹⁰

yoġa kirmek deyimini Türkçe’nin en önemli eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig’de de kullanılmıştır. “*anın yoġa kirse boyun egse ked*”⁵¹¹

Aynı deyim, Süheyl ü Nevbahar’da ve Kitābu Evsāfi Mesācidi’iş-Şerife’de de geçmektedir. Ancak dönem itibariyle ses deġişimine uğramıştır. “*Vatan ġurbet idüben yola girdük.*”⁵¹², “*Çun ağlaşup çıkuban yola girdük*”⁵¹³

Dede Korkut’ta geçmekte olan deyim günümüz Türkiye Türkçesindeki kullanımını kazanmıştır. “*Yanaşup yola girende ġara buġur görklü*”⁵¹⁴, “*İkisi yola girdi.*”⁵¹⁵

Yola kir- deyimini Seyfi Sarāyi’nin Gülistan Tercümesi’nde de bulunmaktadır. “.....
..ayaġ hırāmān yoġa kirdi bir tevege mingen.....”⁵¹⁶

Yola girmek deyimini Tarama Sözlüğü’nde de geçmektedir. Sözlükte **yola girmek** deyiminin yukarıdaki eserlerin yanı sıra; Şeyyat Hamza’nın Yusuf u Züleyhası’nda, Kelile ve Dimne’de, Ferec Ba’d-eş-Şidde’de, Enis’ül Güzat’da da geçtiğini belirtmektedir.⁵¹⁷

yoġa tüş- yola düş

Kısas’ül-Enbiya’da kullanılmıştır. “*yuşa bir idişgeetmek takı söklünmiş eki balıġ saldı, ekileri yoġa tüşdiler , musi katıġ yöridi.....*”⁵¹⁸, “*...ol suwdın taharet kıldı amma suw içmedi, koptı yoġa tüşdi.*”⁵¹⁹

Ahmed Fakih’in yazmış olduġu Kitābu Evsāfi Mesācidi’ş-Şerife’de de geçen söz konusu deyim, ses deġişmesine uğramış şekilde karşımıza çıkmaktadır. Yönelme ekindeki /ġ/ sesi düşmüştür. Kelime başı /t/ sesi de /d/ sesine dönüşmüştür. Bu gün de günümüz

⁵⁰⁸ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 44

⁵⁰⁹ A.g.e., s. 78

⁵¹⁰ A.g.e., s. 102

⁵¹¹ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 630

⁵¹² Hasibe MAZIOĞLU, Kitābu Evsaf-ı Mesācidi’ş-Şerife, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972, s. 33

⁵¹³ A.g.e., s. 40

⁵¹⁴ Muharrem ERĖİN, Dede Korkut, Boġaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 75

⁵¹⁵ A.g.e., s. 105

⁵¹⁶ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi’t-Türki) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 57

⁵¹⁷ XIII. Yy’dan Beri Türkiye Türkçe’siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4648-4649

⁵¹⁸ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 181

⁵¹⁹ A.g.e., s. 182

Türkçesi'nde kullanılmakta olan halini 'yola düşmek' şeklini almıştır. "Çu Mekkedden geçübün yola düşdük, biz on günde Medineye irişdük"⁵²⁰

Yola düş- deyimini günümüz Türkiye Türkçesi'ndeki kullanımı ile Dede Korkut Hikâyeleri'nde de geçmektedir. "konur atını ökçeledi, kâfir kiçdügi yola düşdü gitdi."⁵²¹

yolga yolçıla-

Kıyas'ul-Enbiya'da geçmektedir. "..... kayu yulduznu körüp kılavuzçılıp yörüdüniz erse rast yolga yolçılar."⁵²²

yolın tut-

Mukaddimet'ül Edeb'de

".....anı , ya anuk kıldı anga ya **yolın tutu**....."⁵²³ şeklinde geçmektedir.

Kıyas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır. ".....Maksada barur **yolnı tutğıl** Yunus anda turmasun."⁵²⁴

Atabet'ül-Hakayık'ta da geçmektedir. "öng arkış uzadıkopup yol tutup"⁵²⁵ **yolın tutmak** deyimini "Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır."⁵²⁶ şeklinde tercüme edilmiştir.

yolka togruş-

Divânü Lügat-it-Türk'te kullanılmaktadır. "ol mening bile yolka togruşdı = o benimle yola duruştu, (o benimle yürümede gitmede durmada yarıştı)."⁵²⁷

⁵²⁰ Hasibe MAZIOĞLU, Kitâbu Evsaf-ı Mesâcidi'ş-Şerife, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972, s. 22

⁵²¹ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 75

⁵²² Aysu ATA, Kıyas'ul-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 289

⁵²³ Nuri YÜCE, Mukaddimet'ül-Edeb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 32

⁵²⁴ Aysu ATA, Kıyas'ul-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 220

⁵²⁵ Hasibe MAZIOĞLU, Kitâbu Evsaf-ı Mesâcidi'ş-Şerife, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972, s. 22

⁵²⁶ Reşit Rahmeti ARAT, Atabet'ül-Hakayık, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 89

⁵²⁷ Besim ATALAY, Divânü Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 212

yol ko-

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir.”*yol göstermek*” anlamında kullanılmıştır.

“*İçmen, içmeyelim, yol komañ iz dahi geçmeyelim. (Mecma-ül Letaif)*”⁵²⁸

yol kod-

Kuatdgu Bilig’de kullanılmıştır. “*kayu beg bu yol kodsã tutsã öngin*”⁵²⁹

yol kol-

Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır. “*yorıp kirdi lig tapa yol kolup*”⁵³⁰, “*sözüm bar tuşayın tiyü yol kolur*”⁵³¹

yolnı körgiz-

Kısas’ül-Enbiya’da kullanılmıştır. “*tikenlig yolnı körgizdiler Meryem ol yolda emgendi.*”⁵³², “*....kayu işge muñlug bolsam maña yol körgüzür anıñ sözi birle işim kifayet bulur.*”⁵³³, “*zıfalğa barıñ yükünüñ, albarıñ bolğay kim sizni ıutğargay y kendü bir yol körgüzey.*”⁵³⁴

yol köndür-

Kısas’ül-Enbiya’da kullanılmıştır. “*altı yolu tirilip yetide yol köndirdi ol*”⁵³⁵, “*Munça sanlıg halk içinde biri yolğa könmedi.*”⁵³⁶ “*kaçan ay batdı erse bu yime tugar batar ermiş eger teñrim meni köni yolğa köndürmese yolsuzlardın bolğay erdim tedi.*”⁵³⁷

⁵²⁸ XIII. Yy’dan Beri Türkiye Türkçe’siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4656

⁵²⁹ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 585

⁵³⁰ A.g.e., s. 562

⁵³¹ A.g.e., s. 590

⁵³² Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.241

⁵³³ A.g.e., s. 264

⁵³⁴ A.g.e., s. 79

⁵³⁵ A.g.e., s. 229

⁵³⁶ A.g.e., s. 215

⁵³⁷ A.g.e., s. 53

Nehcü'l-Feradis'de de yer almaktadır. “*muhammad ummatınğa veliler kelip yol köndürürler, tep i'tiqad kıldım.*”⁵³⁸

Divânü Lügat-it-Türk'te de geçmektedir. “*Er yolka köndi adam yola çıktı*” şeklinde açıklanmıştır.⁵³⁹

yol könit

Kutadgu Bilig'de yer almaktadır. “*tatıg bardı bargu udu yol könitim*”⁵⁴⁰, “*özüng yolka köngey anında basa*”⁵⁴¹

yol köngel-

Kutadgu Bilig'de geçmektedir. “*ayur ay kadaşım yolum köngelir*”⁵⁴²

yol könger-

Divânü Lügat-it-Türk'te geçmektedir. “*ol yol köngerdi*”, “*o yol gösterdi*” şeklinde açıklanmıştır.⁵⁴³

yol körgüz-

Kıyas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır. “*Hızr derayalardayörür, İlyas sahralarda yoldın azganlarğa yol körgüzü[rler].*”⁵⁴⁴, “*yolda bözçiler yolıktı olardıñ yol sordı, tişkenlig yolnu körgüzdiler Meryem ol yolda emgendi.*”⁵⁴⁵

⁵³⁸ Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü'l-Feradis, Uştmahlarnıñ Açık Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 185

⁵³⁹ Besim ATALAY, Divânü Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 29-30

⁵⁴⁰ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 647

⁵⁴¹ A.g.e., s. 456

⁵⁴² A.g.e., s. 592

⁵⁴³ Besim ATALAY, Divânü Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 197

⁵⁴⁴ Aysu ATA, Kıyas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 226

⁵⁴⁵ A.g.e., s.147

yollarda oturmaqdın:

Nehcü'l-Feradis'de geçmektedir. “*ey yaranlarım yollarda oturmaqding saglaning.....*”⁵⁴⁶

yollarından dön-

Dede Korkut'ta geçmektedir. “*...oğul haberüñ almayınça kafir yollarından dönmeyeyin*”⁵⁴⁷

yollu yolunca

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. Anlamı ‘*Usulü dairesinde, merasime uygun olarak , âdet üzere*’ şeklinde verilmiştir.

“*Elçiler yollu yolunca oturdular. (Hamzaname)*

Çekildi her yimek yollu yolunca

Süzülü sufralar kollu kulunca. (Pendname-i Güvahi)”⁵⁴⁸

Nehcü'l-Feradis'de:

yol sakla-

Nehcü'l-Feradis'de geçmektedir. “*Qaçan kim İbrahim peygambar ‘as Mısrğa yawuq keldi erse, yol saqlağanlar Saranı kördiler....*”⁵⁴⁹

Kısas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır. “*.....teñri azze ve celle yaratmış nerselerde yol saqlap nesre [alğ]anlardın yawuzrak yok.*”⁵⁵⁰

⁵⁴⁶ Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü'l-Feradis, Uştmahlarning Açık Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 121

⁵⁴⁷ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 165

⁵⁴⁸ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4657

⁵⁴⁹ Yayl: Semih TEZCAN- Hamza ZÜLFİKAR, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü'l-Feradis, Uştmahlarning Açık Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004, s. 150

⁵⁵⁰ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 62

“karındaşlarummundqa aşlık algalı şelür tēpyol saşlağıuşılarşoymış erdikim şaşan tūrlūg uzun boyluğ.....”⁵⁵¹

yol sıdhrıl-

Divānū Lūgat-it-Türk'te geçmektedir. “*yol sıdhrıldı= bütün kıvrımlarıyla ve büküntleriyle yol görüldü*” şeklinde geçmiştir.⁵⁵²

yol sordı:

Kısas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır. “*yolda bözçiler yoluktı olardin yol sordı.*”⁵⁵³, “*Meryem ana razıyallahu ‘anha cuhudlardın şaşmışda bözçilerdın keşerde yol sordı, yawuzn yolğa yolçıladılar tikenlik yerge tüşti, anlarğaşarğadı.*”⁵⁵⁴

yol tap-

Seyfî Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'nde geçmektedir. “*.....tört yanı köp kizdi yol tapmadı ol mihnet bilen helak boldı.....*”⁵⁵⁵

Kısas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır. “*yılanlar inlerinden çıkğalı boldılar, yol tapmadılar, bu eki inge şeldiler şıka almadılarerse.....*”⁵⁵⁶

“*.....kutluğ didarın ziyaret kılayun teyü çıkar erdiyol tapmadı erse yol bersün tep tikti.*”⁵⁵⁷

yol tut-

Kısas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır. “*yani andağ tēmek bolur: yol t[utup] mağarıbğa bardı marıkgā hem andaguk yol tutup bardı, yana andıñ tepredi...*”⁵⁵⁸

⁵⁵¹ A.g.e., s. 130

⁵⁵² Besim ATALAY, Divānū Lūgat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 232

⁵⁵³ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 241

⁵⁵⁴ A.g.e., s. 26

⁵⁵⁵ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi't-Türki) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 89

⁵⁵⁶ Aysu ATA, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 315

⁵⁵⁷ A.g.e., s. 315

⁵⁵⁸ A.g.e., s.248

“ sizler silahlıg [er]enler anuqlap turu, **yol tutup** karvanını toqtatıj, ,yığıj men szlerge körgüze bereyin.”⁵⁵⁹

Kutadgu Bilig’de de geçmektedir. “açurğu bularıg yolın tutsa ked”⁵⁶⁰

Seyfi Sarâyî’nin Gülistan Tercümesi’nde de geçmektedir. “... nefes urmak tiledim nefes yolu tutuldı...”⁵⁶¹

yolu başı aparmak

Tarama Sözlüğü’nde geçmektedir. ‘amaca ulaşmak, maksada erişmek’ anlamında kullanılmıştır.

“Aparmaz imiş yolu başa havf ile kimse

Çekme kademin korhubenü can ile serden. (Gülşeni Divanı)

Her kim ki doğru yolunu ışk ile aparmaz başa

Şeytan gimi eğri gidüp yolunu ol azar imiş. (Gülşeni Divanı)”⁵⁶²

yoluna can vermek

Yunus Emre Divanı’nda geçmektedir.

“güneş cemalin görelim

payine yüzler sürelim

yoluna canlar virelim

ehlen ve sehlen merhaba”

Kadı Burhaneddin Divanı’nda geçmektedir.

“yoluna can virmeyen taksir ider

gördüğü düşüni ger tabir ider”

⁵⁵⁹ A.g.e., s. 250

⁵⁶⁰ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 630

⁵⁶¹ Doç. Dr. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi’t-Türki) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 131

⁵⁶² XIII. Yy’dan Beri Türkiye Türkçe’siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4658

Ahmed-i Da'i Divanı'nda da geömektedir.

“canlar virüben yoluna sevda satun aldum
bir bencileyin ışka haridar kimün var”⁵⁶³

yoluna gelmek

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. İki farklı anlamda kullanılmıştır.

“1. Karşıısına çıkmak.

... Ol sehmnâk yerleri kız görücek korktu eyitti: Sanırdım Basra 'ye varam, bilmezem
ölüm yerine geldim. Mübarek eyitti: Ağlama, yoluna geleni hoş gör. (Ferec Ba 'de-Şedde)

2. yolunu kesmek, önüne çıkmak.

... Mezmur Mehmet dün gece ahşam namazından çıktıktan sonra yoluma gelüp :
Bire gidi, bire baltızın filan idici deyü darb-ı şedit ile darp eyledi. (Şeriyte Sicilleri)

Turak ve alât-ı harp ile yoluma gelüp sol kolumu dirseğimde ve yine sol talumu kılıç
ile çalıp mecruh ettikten gayrı...(Şer'iyye Sicilleri)

yolun almak

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. ‘Yolunu kesmek, yoluna çıkmak’ anlamında
kullanılmıştır.

“Mel'un, otuz bin erle Behram'in yolun aldı. (Ebamüslimname)

Azığım yok yazığım çok yolda dürlü haber var

Yolum alursa nola ger div ü şeytan bi-haber (Niyazi Divanı)

Kasdeüp adular aldı yolları

Göze hayal oldu ilimiz bizim (Kâtibi)

Amma akıncı taifesi yolların alup çoğunu kılıçtan geçirdiler.(Solakzade Tarihi) ”⁵⁶⁴

⁵⁶³ E. Kemal EÜBOĞLU, On Üçünü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde Ve Halk Dilinde Atasözleri Ve Deyimler (Tabirler), Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1975, s. 435

⁵⁶⁴ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4956

yoluña kurban ol-

Türkiye Türkçesi'nde de kullanılan ***yoluna kurban ol-***ş deyimi nazal n (η) sesinin varlığını koruduğu dönem olan Dede Korkut eserinde kullanılmaktadır. “*yoluña kurban olayıñ gelinçüğüüm...*”⁵⁶⁵, “*Menüm başum senüñ yoluña kıurban olsun*”⁵⁶⁶

yolun bağlamak

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. ‘yolunu kesmek’ anlamında kullanılmıştır.

“*Tamam ol er milk-i Rum'a girdi, yolun bağlayamadık dediler. (Velayetname-i Hacı Bektaş)*

Ol ferzâne-i yegânenin piyadeler yolun bağladı. (Saadetname)

Azmi diyar-ı vaslına azm etse câ-be-câ

Bağlar yolunu asker-i hicran bölük bölük. (Enis 'ül-Ârifin)”⁵⁶⁷

yolundan eğmek

Tarama Sözlüğü'nde kullanılmaktadır. ‘*Yoldan çıkarmak, doğru yoldan saptırmak*’ anlamlarında kullanılmıştır.

“... *Ol siyah yimekten içmekten fariğ olur eydür : Ey sanem... serkeşliği ko, vefama baş ko ve illa sana bir iş iderem ki âlem ibaret tutar. Ol hatun eydür : Ey ifrit-ruy, zebani-huy, bunca vakıttır ki beni bunda hapsedip turursun, ha söylersin yolumdan eğemezsin râm edemezsin ; elinden geleni eyle. (Ferec Bade 'ş-Şedde)*”⁵⁶⁸

yol tüz-

Kutadgu Bilig'de kullanılmıştır. “*yolung tüzgil emdi yorıkıñ köni*”⁵⁶⁹

⁵⁶⁵ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 150

⁵⁶⁶ A.g.e., s. 170

⁵⁶⁷ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4959

⁵⁶⁸ A.g.e., s. 4959

⁵⁶⁹ Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 653

yolun sürmek

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. 'yolunu takip etmek, izinden ayrılmamak' anlamlarında kullanılmıştır.

*“zira din yolun sürmek ve hak nişanların zahir eylemek padişah korkusunsuz olmaz. (Kelile ve Dinme)”*⁵⁷⁰

yolunu urmak, (yolun urmak)

Süheyl ü Nevbahar'da geçmektedir.

“yolum urdu şeytan ana uydum

*ne durdum ü ne yoldaşa küydüm”*⁵⁷¹

Tarama Sözlüğü'nde de kullanılan yolunu urmak deyimi yolunu kemek anlamında kullanılmaktadır.

“Anın yolun urup yoldan ıra. (İrşad'ül-Mürid İl-el-Murad)

yolun urdu bu hünerler niçenin

ola mı temyizi şol hamr içenin (İbrahim Bey Külliyyatı)

Dem-i rihlette kıl lutfunu hemrah

Yolum urmaya tâ şeytan-ı gümrah. (Saadetname)

Rehdâr [Fa.] : Ni'mei, gafil iken bin kimesneninyolun urup bağlayıp öldüren kişiye derler, demiş. (Et-Tuhfet'üs-Seniyye)

Diyürek söyleyürek ederek ah

*Yolunu uyhu düzdü urdu nâgâh. Yusuf Ve Zeliha)”*⁵⁷²

⁵⁷⁰ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4660

⁵⁷¹ Cem DİLÇİN, Süheyl ü Nevbahar, MEB Yayınları, Ankara, 1992, s.224

⁵⁷² XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4660

yolu oşarmak

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. 'yolu çıkarabilmel, bulabilmek' anlamlarında kullanılmıştır.

“Kardaşlarından ayrıldı gelemez.

Tur ana var ol yolu oşaramaz. (Yusuf ve Zeliha)”⁵⁷³

yol urmak

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. 'yol kesmek, yol urmak' anlamında kullanılmıştır.

“yol sıra gider iken bunlar kamu

geldi iblis bunların yolun uru. (Yusuf ve Zeliha)

diline baksan sanasın dosttur

dirliğin görsen göresin yol urur. (Garibname)

Ol biri eydür ki div urdu yoluñ

Kim kamu sağ işini yendi solun (Mantiku't-Tayr)

...Çok yaranları var idi kamusu uğru ve yol urucuları idi, dün gün yol urup kârban kumaşın Fudayl'e getirirlerdi. (Tezkiret'ül-Evliya)

ye Fuzeyl niceye dek yol urasın. (Tezkiret'ül-Evliya Tercümesi)

Hak teala bu dünyayı düşman tuttuğu niçindir bilir misin? Taliplerinin yolun urduğu içündür. (Müzekk-in-Nüfus)

Asesler kim gezüp kol kol yürürler

Haramilerdürür kim yol ururlar. (Mecma'ü-Letaif)

Ecel düzdü uruben nâgehan yol

Anası öldü vü kaldı yetim ol. (Yusuf ve Zeliha)

Buy-i gülü kurtaramazdı sabâ

Yolun ururdu irişüp daima. (Atai Divanı)

⁵⁷³ A.g.e., s. 4661

*Cem-i ehl-i fesat idip i Etmekçi-zade'nin yolun urmak... (Naima Tarihi)*⁵⁷⁴

yolu varmak

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. 'ermek, yolunu amacına erişirmek' anlamlarıyla kullanılmıştır.

"işte anı ki yolu varmıştır

*canını hak nuruna karmıştır. (Sultan Velet Divanı)"*⁵⁷⁵

yol üstün almak

Tarama Sözlüğü'nde kullanılmaktadır. 'yol üstünde durmak, yolda beklemek' anlamlarıyla kullanılmıştır.

*"İblis geldi görür İsmail anası yol üstün almış ağlayu durur. (Tufet'ül-Letaif)"*⁵⁷⁶

yol ver-

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. 'Müsaade etmek'anlamında kullanılmıştır.'

"ikincisi uyanığın oldur kim, çün kendi işin gözetimedi, bir vakıa ana erdi; gönlün yerinden ırmaya ve iymenmeye ve hayranlığa kendüden yana hiç yol vermeye. (Kelile ve Dinme)

... Ye İblis, kullarım önünden ve ardımdan ve sağından ven solundan gelip azdırmakmümkün ola, amma üstünden gelip azdırmağa sana yol vermezem. (Miftah'ül-Cenne)

... Bu haber Ferruhnaz'a yetiştı, ol dahi heves etti kim rahibi göre nasihatın işite. Durud cariyeler ile ve hadimler ile deyr kapısına geldi, rahibe haber ettiler, katuna girmeğe destur vermedi... melikenin melike hirman haberi geldi ol dahi melulm düştü, Ferruhruz katına geldi: Kızıma niçin yol vermedin dedi. (Ferec-Ba'deş-Şedde)

⁵⁷⁴ A.g.e., s. 4661-4662

⁵⁷⁵ A.g.e., s. N4663

⁵⁷⁶ A.g.e., s. 4663

...Kızın niyeytin döndürdü ve gönlünde olan yaramaz işe peşiman oldu ve bana buyurdu kim, şimdiden gerü bânuyu esirgeyem, katıma yol verem dedi. (Ferec-Ba'deş-Şedde)

yol vir-

Ahmed-i Da'i Divanı'nda geçmektedir. “ ‘amiye yol virme haqka kim olur in'am-ı 'am' ”⁵⁷⁷, “tapuna azm eylese yol vire semmü'l-hıyat”⁵⁷⁸

Dede Korkut'ta da geçmektedir. “kâdir tañrı yol virmüş çıkup gelmiş...”⁵⁷⁹

yol yitür-

Kıyas'ül-Enbiya'da kullanılmıştır: “mevli Te'ala yarlığı bile yel kıpdı, kavran yol yitürdi.”⁵⁸⁰

yol yarağın görmek, (yol yarağın eylemek, yol yarağın kılmak)

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. ‘yol hazırlığını yapmak’ manasında kullanılmıştır.

“İşidin ey kavm bi noksan bilin

hazır olup yo yarağını kılığ. (Mantiku't-Tayr)

ol gün anda hüdhüdü toyladılar

Yollarınığ yarağın eylediler. (Mantik'ut-Tayr)

Ey diriga geçti ömrün kendözüne gelmedin

Bir gün ansızın göçersin yol yarağın kılmadın. (eşfoğlu Divanı)

...Yol yarağın kıldım saçım iki şah eyledim, silah kuşandım.(Ferec-Ba'deş-Şedde)

heman dem hizmet kemerin iki yerden bağlanup yol yarağın gördü. (Şeref'ül-İnsan)

⁵⁷⁷ Mehmet ÖZMEN, Ahmed-i Dai Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 52

⁵⁷⁸ A.g.e., s. 229

⁵⁷⁹ Muharrem ERGİN, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 26

⁵⁸⁰ Aysu ATA, Kıyas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 102

yol var-

Tarama Sözlüğü'nde geçmektedir. '*yol gitmek, yola devam etmek, doğru yoldan gitmek*' anlamlarında kullanılmıştır.

“...*Ben dahi gerü yolum vardım. (Yüz Hadis Tercümesi)*

sen peri-zadın reh-i aşkında ey çok sevdiğim

cem nice yol vara çün yok hun-ı dilden gayri zâd. (Cem Divanı)

... *Doğrulara bi-had beşaret var, rahmet-i huda doğru yol varanlara...(Ferec-Ba'deş-Şedde)*

hikmet-i Hak şöyle kıldı iktiza

Reh-nümasız bu yolu varmak hata. (İbrahim Bey Külliyyatı)

Ashabı seven yol varmış olur. (Cevahir'ül-Ahvar)

Kaçan olur ki bir ağsak karınca

O pencâh ü hezar yıl yol varınca. (Faziletname)

Çiğer yiğit yolun koca varımaz

Nice eyleyiser gönül karımaz. (Pendname-i Güvahi) ”⁵⁸¹

yol yok

Ahmed-i Da'i Divanı'nda geçmektedir. “*deerd-i dil çokdur velikin şerhe yol yokdur şeha*”⁵⁸², “*arifün halvetine zahide yol yok zira*”⁵⁸³

⁵⁸¹ XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçe'siyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 4663

⁵⁸² Mehmet ÖZMEN, Ahmed-i Dai Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 78

⁵⁸³ A.g.e., s. 219

DEYİMLERDEKİ ‘*YOL*’ KAVRAMININ EŞ ZAMANLI İNCELENMESİ

ele alıp yola gir-

“*Konuyu yakaladı, arkasını bırakmadı. Uzattıkça uzattı; üzerinde durdurkça durdu.*”

584

ayak yolu

“*Abdeshane, tuvalet*”⁵⁸⁵ anlamında kullanılmaktadır

aynı yolun yolcusu ol-

”*Bu da onun gidişinde davranışında.*”⁵⁸⁶

bir yol

“*Bir kez*”⁵⁸⁷ anlamında kullanılmaktadır. “*Bir yol o eşyaları al da gel.*” Aynı deyim Ömer Asım Aksoy’un Deyimler Sözlüğü’nde de yer almaktadır.⁵⁸⁸

bok yoluna gitmek

“*Yarasız, gereksiz, belki de zararlı bir şey uğruna yok olmak, boşu boşuna heder olmak.*”⁵⁸⁹

⁵⁸⁴ Ömer Asım AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 560

⁵⁸⁵ M. Ertuğrul SARAÇBAŞI-İbrahim Minnetoğlu, Örnekli ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü, Bilge Sanat Yapım Yayınları, İstanbul, 2002, s. 105

⁵⁸⁶ Ömer Asım AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 605

⁵⁸⁷ M. Ertuğrul SARAÇBAŞI-İbrahim Minnetoğlu, Örnekli ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü, Bilge Sanat Yapım Yayınları, İstanbul, 2002, s. 105

⁵⁸⁸ Ömer Asım AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 651

⁵⁸⁹ A.g.e., s. 656

can yoldaşı

“yalnızlıktan kurtulmak için birlikte yaşanılan kimse.”⁵⁹⁰ **‘yol’**dan türemiş ***yoldaş*** kelimesiyle oluşturulmuş bir deyimdir. Türk Dili’nin tarihi metinlerinde de rastlanmaktadır.

geçim yolu

Ömer Asım Aksoy’un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü’nde geçmektedir. “Yaşamak için gerekli kazancı sağlama çaresi.”⁵⁹¹

gözleri yollarda kalmak

“sevilen bir kimsenin gelmesini özlemlerle beklemek”⁵⁹² ***gözleri yollarda kalmak*** deyimini **‘yol’** kavramının soyut anlam kazanan önemli kullanımlarından biridir.

Aynı deyim Ömer Asım Aksoy’un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü’nde de geçmektedir.⁵⁹³

hale yola koymak

“Bir işe, bir yere iyi bir düzen vermek, tertibe sokmak.”⁵⁹⁴

Halep yolunda deve izi aramak

Ömer Asım Aksoy’un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü’nde geçmektedir “Karmakarışık olarak bir arada bulunan binlerce benzeri arasından aradığını bulmaya çalışmak.”⁵⁹⁵

⁵⁹⁰ M. Ertuğrul SARAÇBAŞI-İbrahim Minnetoğlu, Örnekli ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü, Bilge Sanat Yapım Yayınları, İstanbul, 2002, s. 105

⁵⁹¹ Ömer Asım AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 190

⁵⁹² M. Ertuğrul SARAÇBAŞI-İbrahim Minnetoğlu, Örnekli ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü, Bilge Sanat Yapım Yayınları, İstanbul, 2002, s. 329

⁵⁹³ Ömer Asım AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 820

⁵⁹⁴ M. Ertuğrul SARAÇBAŞI-İbrahim Minnetoğlu, Örnekli ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü, Bilge Sanat Yapım Yayınları, İstanbul, 2002, s. 353

⁵⁹⁵ Ömer Asım AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 837

işi yolunda olmak

“işi memnunluk verici biçimde yürümek”⁵⁹⁶

işler yolunda olmak

“işler memnunluk verici şekilde yürümek”⁵⁹⁷

kötü (fena) yola düşmek

“kötü kadın olmak”⁵⁹⁸

yola çıkarmak

Derleme Sözlüğü’nde yer almaktadır. “Uğurlamak”⁵⁹⁹

yola çıkmak

Derleme Sözlüğü’nde yer almaktadır. “yol kesmek”⁶⁰⁰

yola gelmek

Derleme Sözlüğü’nde yer almaktadır. “direnmeyi bırakmak”⁶⁰¹

yola gitmek

Derleme Sözlüğü’nde yer almaktadır. “geçinmek, anlaşmak”⁶⁰²

⁵⁹⁶ M. Ertuğrul SARAÇBAŞI-İbrahim Minnetoğlu, Örnekli ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü, Bilge Sanat Yapım Yayınları, İstanbul, 2002, s. 325

⁵⁹⁷ A.g.e., s. 105

⁵⁹⁸ A.g.e., s. 105

⁵⁹⁹ Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 4288

⁶⁰⁰ A.g.e., s. 4288

⁶⁰¹ A.g.e., s. 4288

⁶⁰² A.g.e., s. 4288

yol açmak (Bir şeye)

*“bir olayın nedeni olmak”*⁶⁰³

Ömer Asım Aksoy’un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü’nde geçmektedir “1) Davranışıyla başkalarının da o işi yapmasına örnek olmak, öncülük etmek.

2) neden olmak.”⁶⁰⁴

yola düşmek

Ömer Asım Aksoy’un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü’nde geçmektedir “Bir yere gitmek üzere yola çıkmak.”⁶⁰⁵

yola düzölmek

Ömer Asım Aksoy’un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü’nde geçmektedir “Yola çıkıp yürümeye koyulmak.”⁶⁰⁶

yola gelmek (getirmek)

“(Birinin) ters tutumu düzölmek, (ters tutumunu düzeltmek.)

yol almak

*“yolda ilerlemek”*⁶⁰⁷

Ömer Asım Aksoy’un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü’nde geçmektedir “yolda ilerlemek”⁶⁰⁸

⁶⁰³ M. Ertuğrul SARAÇBAŞI-İbrahim Minnetoğlu, Örnekli ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü, Bilge Sanat Yapım Yayınları, İstanbul, 2002, s. 699

⁶⁰⁴ Ömer Asım AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 1121

⁶⁰⁵ A.g.e., s. 1121

⁶⁰⁶ A.g.e., s. 1121

⁶⁰⁷ M. Ertuğrul SARAÇBAŞI-İbrahim Minnetoğlu, Örnekli ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü, Bilge Sanat Yapım Yayınları, İstanbul, 2002, s. 699

⁶⁰⁸ Ömer Asım AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 1123

yol aramak

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir
“İstenilen sonuca götürecek olana aramak, çare aramak.”⁶⁰⁹

yola yatmak

Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır. “*yola gelmek, uysallaşmak, alışmak*”⁶¹⁰

yola yatırmak

Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır. “*Uslandırıp, uysallaştırmak, inadını kırmak*”

611

yola vurmak

Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır. “[*yolaklamak*] (I)-2, *yola koymk yol etmek*] *Uğurlamak*”⁶¹²

yolda görükmez

Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır. “*Kısacık boylu*”⁶¹³

yolda kalmak

Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır. “*yolda ereğine ulaşmadan ölüp kalmak*”⁶¹⁴

yol dutturmak

Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır. “*kendince bir yöntem uygulamak*”⁶¹⁵

⁶⁰⁹ A.g.e., s. 1123

⁶¹⁰ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 4289

⁶¹¹ A.g.e., s. 4289

⁶¹² A.g.e., s. 4289

⁶¹³ A.g.e., s. 4290

⁶¹⁴ A.g.e., s. 4290

⁶¹⁵ A.g.e., s. 4290

yol erkan

*“kişinin toplum içinde nasıl davranacağına dair uyması gereken kurallar”*⁶¹⁶

yol etmek (bir yeri)

*“o yere sık sık gitmek”*⁶¹⁷’evlerine vara gele yol ettim.’

Ömer Asım Aksoy’un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü’nde geçmektedir *“Bir işin sonunu almak için bir yere sık sık , sürekli olarak gitmek.”*⁶¹⁸

yol görünmek

Ömer Asım Aksoy’un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü’nde geçmektedir *“bir yere gitmek bir yola çıkmak gerektiği anlaşılma”*⁶¹⁹

Derleme Sözlüğü’nde geçmektedir. *“yola çıkılması zorunlu olma”*⁶²⁰

yol göstermek

*“1) akıl vermek, akıl öğretmek, 2) blmeyene yol göstermek”*⁶²¹

Ömer Asım Aksoy’un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü’nde de geçmektedir *“Ne yapılacağını, nasıl davranılacağını öğretmek, kılavuzluk etmek.”*⁶²²

yol iz bilmek

*“görgülü olup toplum içinde nasıl davranılacağını bilmek”*⁶²³

⁶¹⁶ M. Ertuğrul SARAÇBAŞI-İbrahim Minnetoğlu, Örnekli ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü, Bilge Sanat Yapım Yayınları, İstanbul, 2002, s. 699

⁶¹⁷ A.g.e., s. 699

⁶¹⁸ Ömer Asım AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 1121

⁶¹⁹ Ömer Asım AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 1121

⁶²⁰ Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 4290

⁶²¹ M. Ertuğrul SARAÇBAŞI-İbrahim Minnetoğlu, Örnekli ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü, Bilge Sanat Yapım Yayınları, İstanbul, 2002, s. 699

⁶²² Ömer Asım AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 1121

⁶²³ M. Ertuğrul SARAÇBAŞI-İbrahim Minnetoğlu, Örnekli ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü, Bilge Sanat Yapım Yayınları, İstanbul, 2002, s. 699

yollara bakmak

Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır. “*özlemle beklemek*”⁶²⁴

yollara dökülüştme

Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır. “*herkes sokağa çıkmak*”⁶²⁵

yollu olmah

Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır. “*anlayış göstermek*”⁶²⁶

yol olmak

Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır. “*gelenek kural durumuna gelmek: isteğini yerine getirmeyeceğim soğna yol olur*”⁶²⁷

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde de geçmektedir “*Bir davranış, başkalarınınca da yinelenerek adet durumuna gelmek.*”⁶²⁸

yola revan olmak

Yola düşmek, yola çıkmak anlamındadır.⁶²⁹

⁶²⁴ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 4290

⁶²⁵ A.g.e., s. 4290

⁶²⁶ A.g.e., s. 4291

⁶²⁷ A.g.e., s. 4291

⁶²⁸ Ömer Asım AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 1123

⁶²⁹ E. Kemal EYÜBOĞLU, On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler (Tabirler), Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1975, s. 450

yolu doğrultmak

Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır. “(I) kaçıp evin yolunu tutmak (hayvan) (II) ölümi yaklaşmak, hastalığı hızla ilerlemek.”⁶³⁰

yolunu çekmek

Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır. “arkadaşları arasında uygunsuz bir davranışı görülen, sesi duyulan kişi, onlara şölen vererek suçunu bağışlatmak.”⁶³¹

yolunu paklamak

Derleme Sözlüğü'nde geçmektedir. “suçlu kişi, bir armağan vererek suçunu unutturmak.”⁶³²

yol vermek

Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır. “1. işten çıkarmak 2. izin vermek”⁶³³

yola vurmak

“Yola çıkmak” anlamındadır.⁶³⁴

yol yakın iken

Henüz vakit varken daha işin başındayken anlamındadır.⁶³⁵

⁶³⁰ Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 4291

⁶³¹ A.g.e., s. 4292

⁶³² A.g.e., s. 4292

⁶³³ A.g.e., s. 4292

⁶³⁴ E. Kemal EYÜBOĞLU, On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler (Tabirler), Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1975, s. 432

⁶³⁵ A.g.e., s. 431

yola yatmak

*Birini sabırsızlıkla beklemek anlamındadır.*⁶³⁶

yolu izi açık olsun

*Gidilecek yolun açık ve hayırlı olması anlamında bir temennidir.*⁶³⁷

yoluna baş koymak

*Bir şey için canını dahi feda edecek durumda olmak*⁶³⁸

yolunca yürümek

*Bir şeyin ya da kimsenin gösterdiği, işaret ettiği yolda yürümek, o kişinin hayat tarzı ya da anlayışını benimsemek.*⁶³⁹

yolunda varını vermek

*yoluna başını vermek deyiminin başka bir şekilde kullanımudur. Burada mal mülk kastedilmektedir.*⁶⁴⁰

yolunda yordamında

*Bir işin olması gerektiği gibi olduğunu anlatmakta kullanılır.*⁶⁴¹

yolundan alıkoymak

*Birini bir işten ya da yoldan engellemek.*⁶⁴²

⁶³⁶ A.g.e., s. 432

⁶³⁷ A.g.e., s. 434

⁶³⁸ A.g.e., s. 434

⁶³⁹ A.g.e., s. 436

⁶⁴⁰ A.g.e., s. 436

⁶⁴¹ A.g.e., s. 436

⁶⁴² A.g.e., s. 436

yolunu değiştirmek

*hem gerçek hem de mecaz anlamıyla bir işin ya da yolun seyrini, güzergahını değiştirmek.*⁶⁴³

yolunu gözetmek

*Kendi hak ve çıkarlarını korumak.*⁶⁴⁴

yolunu sapıtmak

*Doğru yoldan çıkarak yanlış yollara girmek, hatalı davranışlarda bulunmak.*⁶⁴⁵

yolunu şaşırmak

*Bir yolda giden kimsenin ya da bir iş yapan kişinin yanlış yollara girmesi kastedilmektedir.*⁶⁴⁶

yolunu tutmak

*Bir yere doğru meyletmek, bir yöne yönelmek o yönde gitmek.*⁶⁴⁷

yolu uğramak

*Kısa süreli olarak bir yere gitmek, başak bir yöne giderken oraya da uğramak*⁶⁴⁸

⁶⁴³ A.g.e., s. 437

⁶⁴⁴ A.g.e., s. 437

⁶⁴⁵ A.g.e., s. 437

⁶⁴⁶ A.g.e., s. 437

⁶⁴⁷ A.g.e., s. 437

⁶⁴⁸ A.g.e., s. 434

yolun yolcusu olmak

*Bir yola ya da görüşe kendini adanmak, o yoldan ayrılmamak. Daha çok anlam kötüleşmesi ile argoda kötü yola düşmüş kadınlar için kullanılır.*⁶⁴⁹

yol bulmak

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir "Sonuca varmak için uygulanması gereken davranış biçimini bulmak; çözüm, çare aramak."⁶⁵⁰

yolcu etmek (yola vurmak)

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir "Yola çıkacak kimseyi uğurlamak."⁶⁵¹

yoldan kalmak

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir "Çıkacağı yolculuk bir engel dolayısıyla gecikmek."⁶⁵²

yolgeçen hani

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir "Herkesin gelip geçerken uğradığı yer, girip çıkanı çok ve belirsiz yer."⁶⁵³

yol kesmek (vurmak)

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir "İssiz yollarda, soygunculuk yapmak, yolcuları, zor kullanarak durudurup soymak."⁶⁵⁴

⁶⁴⁹ A.g.e., s. 434

⁶⁵⁰ Ömer Asım AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 1122

⁶⁵¹ A.g.e., s. 1122

⁶⁵² A.g.e., s. 1122

⁶⁵³ A.g.e., s. 1122

⁶⁵⁴ A.g.e., s. 1123

yollara düşmek

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir “*Önemli bir durumun gerektirmesiyle (zorunlu olarak) yola çıkmak ya da yol yol dolaşmak.*”⁶⁵⁵

yolsuz yöntemsiz.

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir “*Kural ve yöntemlere aykırı.*”⁶⁵⁶

yol tutmak (bir)

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir “*yaşayışını, davranışlarını, kendine göre bir düzen ve biçim içinde sürdürmek.*”⁶⁵⁷

yolu (ayağı) düşmek (bir yere)

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir “*O yer yolu üzerinde bulunmak.*”⁶⁵⁸

yolun açık olsun

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir “*Yolda bir engel, bir kaza ile karşılaşmamanı dilerim.*”⁶⁵⁹

⁶⁵⁵ A.g.e., s. 1123

⁶⁵⁶ A.g.e., s. 1123

⁶⁵⁷ A.g.e., s. 1123

⁶⁵⁸ A.g.e., s. 1123

⁶⁵⁹ A.g.e., s. 1123

yoluna gelmek

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir
“*Ayağına dolaşmak.*”⁶⁶⁰

yoluna (rayına) girmek (iş)

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir
“*İstenilen biçimi vermek, istenilen biçime getirmek.*”⁶⁶¹

yolunu beklemek (gözlemek)

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir
“*Gelmesini beklemek.*”⁶⁶²

yolunu bulmak

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir

“*1) Bir işi amacına ulaşmak için gereken çalışma biçimini bulmuş ve uygulamakta bulunmuş olmak.*

2) *Kolayını bulmak.*”⁶⁶³

yolunu kesmek

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir
“*Yürüyen kimsenin önüne geçip yürümesini durdurmak.*”⁶⁶⁴

⁶⁶⁰ A.g.e., s. 1123

⁶⁶¹ A.g.e., s. 1123

⁶⁶² A.g.e., s. 1123

⁶⁶³ A.g.e., s. 1124

⁶⁶⁴ A.g.e., s. 1124

yolunu sapıtmak, (yolunu şaşırarak) (biri)

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir
“Doğru yoldan ayrılmak, kötü yola sapmak.”⁶⁶⁵

yolunu şaşırarak

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir “*Yolu sapıtmak*”⁶⁶⁶

yolunu yapmak (Bir işin)

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir “*Biri işi olumlu sonuca ulaştıracak hazırlığı yapmak.*”⁶⁶⁷

yolu tutmak

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir
“*Yoldan kimseyi geçirmeyecek bir düzenleme yapmak.*”⁶⁶⁸

yol üstü

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir
“*yanından yol geçen, uğrak.*”⁶⁶⁹

yol vermek

Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü'nde geçmektedir

“1) Geçmesine izin vermek

⁶⁶⁵ A.g.e., s.1124

⁶⁶⁶ A.g.e., s. 1124

⁶⁶⁷ A.g.e., s. 1124

⁶⁶⁸ A.g.e., s. 1124

⁶⁶⁹ A.g.e., s. 1124

2) *İşten çıkarmak.*”⁶⁷⁰

yol vurmak

Ömer Asım Aksoy’un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü’nde geçmektedir “*yol kesmek.*”⁶⁷¹

yol yakınken

Ömer Asım Aksoy’un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü’nde de yer almaktadır. “*Sezilen ya da beliren kötü duruma düşmeden.*”⁶⁷²

yol yordam

Ömer Asım Aksoy’un hazırlamış olduğu Deyimler Sözlüğü’nde yer almaktadır. “*Davranış kural ve yöntemleri.*”⁶⁷³

‘YOL’ KAVRAMININ ATASÖZLERİNDE KULLANIMI

ewliĝ todhgursa közi yolka bolur

Divânü Lügat-it-Türk’te geçmektedir. “*Ev sahibi konuĝun karnını doyursa gözü yolda olur*” şeklinde aktarılmıştır.⁶⁷⁴

neçe munduz erse eş edhgü, neçe egri erse yol edhgü

⁶⁷⁰ A.g.e., s. 1124

⁶⁷¹ A.g.e., s. 1124

⁶⁷² A.g.e., s. 1124

⁶⁷³ A.g.e., s. 1124

⁶⁷⁴ Besim ATALAY, Divânü Lügat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 177

Divânü Lügat-it-Türk'te geçmektedir. “*Ne kadar ahmak olsa eş, arkadaş iyidir; ne kadar eğri olsa yol iyidir*” şeklinde aktarılmıştır.⁶⁷⁵

avcı neçe tef bilse adhiğ ança yol bilir

Divânü Lügat-it-Türk'te geçmektedir. “*avcı ne kadar hile bilse, ayı da o kadar yol bilir*” şeklinde aktarılmıştır.⁶⁷⁶

ula bolsa yol azmas,

bilig bolsa söz yazmas

Divânü Lügat-it-Türk'de geçmektedir. “*alamet olsa yol azmaz bilgi bulunsa söz şaşmaz*” Atalay, bu çeviriye yer verdikten sonra dipnotta Türkler'in kırlarda yol göstermesi için bir takım alametler koyduklarının anlaşıldığını belirterek, kırlarda yolu gösteren alamet olursa yol şaşmaz; bir kişide akıl bulunursa sözünde yanılmaz, açıklamasında da bulunmuştur.⁶⁷⁷

avcı neçe al bilse adhiğ ança yol bilir

Divânü Lügat-it Türk'te geçmektedir. “*avcı ne kadar al bilirse, ayı da o kadar yol bilir*”⁶⁷⁸ diye aktarılmıştır.

yol azınca yol gösteren çok olur

*İnsan yolu kaybettikten ya da bir şte hataya düştükten sonra doğru yolu gösterenler olur, ancak hata yapmadan önce kimse uyarmaz.*⁶⁷⁹

⁶⁷⁵ A.g.e., s. 458

⁶⁷⁶ A.g.e., s. 332

⁶⁷⁷ A.g.e., s. 92

⁶⁷⁸ A.g.e., s. 62

⁶⁷⁹ E. Kemal EYÜBOĞLU, On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler (Tabirler), Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1975, s. 45

aç (arık) at yol almaz, aç (arık) it avlamaz.

*“İş gördüğünüz kimseleri aç bırakırsanız kendilerinden yararlanamazsınız.”*⁶⁸⁰

ağır git ki yol alasın.

*“Tuttuğu yolda ilerlemek isteyen, ağır ağır, ama güvenilir adımlarla yürümelidir. İven kimse sürçebilir, yolunu şaşırabilir.”*⁶⁸¹

ahmak (akılsız) iti(köpeği) yol kocaltır

*“İyice düşünülmeden, programı çizilmeden yapılmaya çalışılan işin, bitecek gibi görüldüğü sırada, eksikleri ortaya çıkar. Bu eksiklerin tamamlanması için geriye dönmek gerekir. İkinci kez bitecek sanıldığı zaman başka eksiklikler baş gösterir; bir daha geriye dönülür. Bu durum hem birçok yorgunluklara hem de çok vakit kaybına mal olur.”*⁶⁸²

akıl için tarik (yol) biridir.

*“Karışık bir sorunun çözümünü, iyi düşündüklerimize inandığınız birkaç kişiden ayrı ayrı sorsanız, aynı yanıt alırsınız. Bu sonuca nasıl vardıklarını araştırırsanız görürsünüz ki hepsi de yargılanmalarında aynı mantık yolunu kullanmışlardır ve size şunu söylerler:”Doğruyu bulmak için aklın izleyeceği bir tek yol vardır. Bu yoldan gidenlerin hepsi aynı sonuca varır, yani doğruyu bulur. Başka yollar, aklın yollayacağı yollar olamadığından insanı yanlış sonuca götürür.”*⁶⁸³

atın varken yol tanı, ağın varken el tanı

*“Elde bulunan olanaklardan zamanında yararlanarak gezip dolaşmak, eş dost edinmek gerek.”*⁶⁸⁴

⁶⁸⁰ Ömer Asım AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 109

⁶⁸¹ A.g.e., s. 121

⁶⁸² A.g.e., s. 131

⁶⁸³ A.g.e., s. 128

⁶⁸⁴ A.g.e., s. 162

azıksız yola çıkanın iki gözü el torbasında kalır.

“Bir süre sonra gerekecek şeyleri vaktinde hazırlamayan kişi, zamanı gelince hazırlıklı kişilerin durumuna imrenir ve içinden “bana da verseler” isteği geçer.”⁶⁸⁵

bir söz yola getirir, bir söz yoldan çıkartır.

“Doğru yola götüren inandırıcı sözler de yanlış yola sürükleyen etkili sözler de vardır.”⁶⁸⁶

borç ödemekle, yol yürümekle tükenir.

Borç nasıl ki paranın verilmesi ile bitmekteyse, yol da yola çıkmadan, yol başlamadan bitmez.

dağ ne kadar yüce olsa yol üstünden aşar.

“1) Her yüce kişiden daha yetkili kişi, en önemli makamın bir denetleme yöntemi vardır.

2) Yenilmesi olanaksız gibi görünen zorlukların da çözüm yolu vardır.”⁶⁸⁷

deli ile çıkma yola, başına getirir bela.

“deli, kendisiyle arkadaşlık edenin başına çeşit çeşit dert açar.”⁶⁸⁸

erkeğin kalbine giden yol midesinden geçer.

“kendini bir erkeğe beğendirmek, sevdirmek isteyen kadın, ona güzel yemekler hazırlamalıdır.”⁶⁸⁹

⁶⁸⁵ A.g.e.,s . 151

⁶⁸⁶ A.g.e., s. 200

⁶⁸⁷ A.g.e., s. 227-228

⁶⁸⁸ A.g.e., s. 231

⁶⁸⁹ A.g.e., s. 229

eşeğe kaç gün yol gidersen demişler; onu bizlengiç bilir demiş.

“ tembel kişinin üretebileceği iş, kendini çalıştıranın sıkıştırma tutumuna bağlıdır.”⁶⁹⁰

herkesin ettiği yoluna gelir.

“bir kimse başkasına bir kötülük yaparsa aynı şey kendisinin de başına gelir. İyilik de böyle.”⁶⁹¹

sıçan geçer yol bulur.

“Bir iş için kötü bir yol açılırsa gelenek olur; artık herkes o yolu tutar.”⁶⁹²

yola yoğurt dökmüş var mı?

“Hiç kimse gereği yokken savurganlık yapmaz.”⁶⁹³

yol bilen kervana katılmaz.

“Bir işi kendi başına yapabilecek olan, başkalarının yardımına gereklik duymaz.”⁶⁹⁴

yolcu yolunda gerek.

“Yolculuk yapacak olan kimse u, bu nedenle vakit geçirmemeli, bir an önce yola çıkmalıdır.”⁶⁹⁵

yoldan (yol ile) giden yorulmaz.

“Bir işi yoluyla yöntemiyle yapan güçlük çekmez.”⁶⁹⁶

⁶⁹⁰ A.g.e., s. 272

⁶⁹¹ A.g.e., s. 310

⁶⁹² A.g.e., s. 427

⁶⁹³ A.g.e., s. 470

⁶⁹⁴ A.g.e., s. 478

⁶⁹⁵ A.g.e., s. 478

⁶⁹⁶ A.g.e., s. 478

yoldan kal, yoldaştan kalma.

“Yolculukta arkadaş çok önemlidir. İnsan iyi bir arkadaşla yolculuk yapmak için, gerekirse yolculuğunu geri bırakmalıdır.”⁶⁹⁷

yol sormakla bulunur.

“Bir işte izlenecek doğru yol, bilenlerden sorulmakla öğrenilir.”⁶⁹⁸

yol yürümele borç vermeye tükenir.

“Nasıl yol yürümele, borç ödemeye bitirilirse, yapışacak herhangi bir iş de üzerinde sürekli olarak çalışmakla başarılır.”⁶⁹⁹

zengin arabasını dağdan aşırır, züğürt düz ovada yolunu şaşırır.

“Zengin para gücüyle en zor işleri başarır. Züğürt, parasızlık yüzünden, en kolay işi başaramaz.”⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ A.g.e., s. 478

⁶⁹⁸ A.g.e., s. 479

⁶⁹⁹ A.g.e., s. 479

⁷⁰⁰ A.g.e., s. 483

3 SONUÇ

“Türk Dilinde *‘yol’* Kavramının Toplumsal Dilbilim Açısından İncelenmesi” başlıklı tez gerek bir konu olarak inceleme ve değerlendirmesi dilbilimin ve toplumsal dilbilimin bir bilim dalı olarak ortaya çıkması ve kabul görmesinde öncülük eden F. de Saussure’ün gösterge modeli ve bakış açısıyla hazırlanmıştır.

Türkiye’de yapılan dilbilim çalışmalarında genel olarak toplumsal dilbilim çalışmalarının azlığı ve kavram analizi noktasında herhangi bir kavrama dair dil arkeolojisi diyebileceğimiz çalışmalarının yokluğu, tezimizin oluşmasında hem iyi hem de kötü rol oynamıştır. Gerçi bu noktada Chomsky’nin “Toplumsal dilbilim sanırım, toplumbilimin ilkelerini dil araştırmasına uygulamaya çalışan bir bilim dalıdır; ama toplumbilimden fazla destek alabildiğinden kuşku duyuyorum”.⁷⁰¹ ifadesi bizim özel olarak ifade etmeye çalıştığımız Türkiye’deki toplumsal dilbilim çalışmalarını genel bir bakış açısıyla özetlemektedir. Türkiye’de *‘yol’* kavramıyla ilgili daha önce yapılmış bir çalışmanın olmaması da aynı açıdan benzer sonuçlar göstermektedir. Elbette daha önce çalışılmamış bir alanda bir tez ortaya koymak konunun özgünlüğü ve yeniliği açısından önemlidir. Ancak imge, imaj ve kavramsal çalışmaların yokluğu, kaynak bulmada çekilen zorluk ve çalışılan konuya ilişkin bir öngörünün bulunmaması tezimiz hazırlanırken eksikliği hissedilen konulardır.

‘Y ol’ kavramına ilişkin inceleme ve değerlendirmelerde bulunurken kullanılan yöntemle ilgili yeni bakış açılarının varlığı önemlidir. İlk olarak; tezimiz içerisinde dilbilim araştırmalarında pek üzerinde durulmayan fonetik ve fonoloji ayrımına ve bu terimlerin Türkçeye aktarılmasındaki anlam ve adlandırma sorununa dikkat çekilmiştir.

Özellikle Saussure’ün gösterge modeli içerisinde yer alan ‘hem gösterilenin hem de gösterenin değişmesi’ ilkesinin *‘yol’* kavramına uygulanması sırasında fark ettiğimiz Türkçeye has durum üzerindeki değerlendirmemiz tezin önemli ayaklarından birini oluşturmaktadır. Saussure’ün ana dili olan Fransızca’yı temel alarak varmış olduğu sonuçta göstergenin seslerinden birini değişmesi ile gösterilenin de değiştiği anlatılmaktadır. Ancak çalışmamız içerisinde *‘yol’* göstereninin ek alması ile gösterilenleri birbirinden farklı olan

⁷⁰¹ Noam CHOMSKY, Dil ve Sorumluluk, Ekin Yayınları, İstanbul, 2002, s. 60

başka gösterenler oluşturması, Saussure'ün ilkesine yeni bir boyut kazandırmaktadır. Ayrıca Türkçenin bu imkânı ile kökü itibariyle bir isim olan **'yol'** sözcüğü bu eklemeye elde edilen yeni kelimelerde sadece gösterilenini değil bir isim kökünden fiil de elde edilebilmesiyle sınıflandırmasını da değiştirebilmektedir. Bu güne kadar yapılan dil bilim çalışmalarında Saussure'ün söz konusu modeli Türkçe'ye uygulanmıştır. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi Türkçe'nin eklemeli bir dil olmasından kaynaklanan özel durum dikkate alınmamıştır. Dikkat çektiğimiz bu konu ayrı bir tez konusu olabilecek niteliktedir. Bu yönüyle Türkçe'nin kendine has özellikleri, Saussure ve onun dışında diğer dilbilim ilke ve yöntemlerinde de uygulanmalı ve ortaya çıkacağını sandığımız diğer farklılıklar değerlendirmeye tabii tutulmalıdır. Bizim konu ettiğimiz 'hem gösterilenin hem de gösterenin değişmesi' ilkesinde eklemeli bir dil olan Türkçeye ait özelliğin farkına varılarak, tezimiz içerisinde **'Yol'dan Türeyen Kelime ve Kavramlar'** başlığı ile verdiğimiz bölüm gerek Saussure'ün bu ilkesine uyumuyla gerekse bir dilbilim alt başlığı olarak büyük bir yenilik arz etmektedir.

Yine Saussure'ün ortaya koyduğu 'art zamanlı' ve 'eş zamanlı' inceleme yöntemi ile tamamladığımız tezimizde, atasözlerinin hem art zamanlı hem de eş zamanlı olduğu düşüncesi, özel bir durum olarak kabul edilmiştir. Atasözlerinin hem art hem de eş zamanlı kabul edilmesi de tarafımızca sunulmuş yeni bir bakış açısını oluşturmaktadır.

Türk dilinin ilk eserlerinden başlayarak ele almaya çalıştığımız **'yol'** kavramının her dönemde kullanıldığı tezimizde gözler önüne serilmektedir. **'yol'** kavramı ilk ortaya çıkışında yüklendiği asıl anlamı günümüze kadar korumayı başarmıştır. Sözcük bu yönüyle Türk Dili'nin en eski sözcüklerinden biri olma özelliği taşımaktadır. Ayrıca **'yol'** kavramı günümüze kadar süren serüveninde ilk anlamın yanı sıra soyut ve somut olmak üzere yeni birçok anlam ve gösteren olarak da birçok yeni gösterilene sahip olmuştur.

Toplumsal Dilbilim bakış açısıyla baktığımız **'yol'** kavramının çıkış noktası itibariyle bir yanı sıra sosyal, kültürel, ekonomik şartları da ele almak anlamına gelmektedir. Zira sosyal hayatın bir parçası olan kelimeler, "kültürün işlerlik kazandığı alan olan sivil-toplumsal hayat" içerisinde var olmaktadır. Türk milletinin geniş bir coğrafyaya dağıldığı, uzun yollar katettiği ve Türkçe konuşan kişilerin sayıca çokluğu (Ahmet Bican Ercilasun Yakutça ve Çuvaşça'yı da ekleyerek, dünyada Türkçe konuşan kişi sayısını

142.418.281 olarak vermektedir.⁷⁰²)düşünülürse, **'yol'** kavramının geniş bir anlam alanına sahip olması daha iyi anlaşılabilir.

Tarihi dönemlerden başlayarak yolla bağlarını hiç kesmemiş olan Türkler, her zaman kısa veya uzun yollar katetmişlerdir. “Cahiz’e göre, Türk’ün savaşmak, yolculuk etmek ve avlanmak vb. gibi amaçlarla atı üzerinde geçen günleri yer üzerinde oturarak geçirdiği günlerden daha çoktur”⁷⁰³.

Bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış ve uzun yüzyıllardır konuşulan **'yol'** sözcüğünün sözlüklerde geçen anlamlarının yanı sıra çok farklı imajlarla bezenmiş olduğunu da tezimiz içerisinde görmüş olduk. Örneğin Derleme Sözlüğü’nde geçen *'yolunu paklamak'* deyimini buna bir örnek olabilir. *'Suçunu affettirmek'* anlamındaki deyimde **'yol'** sözcüğü kullanım şekli ve anlamı açısından gösteren olarak farklı anlamlara ve gösterilenlere işaret etmektedir.

Türk toplumunun **'yol'**la ilgili imgeleri oluşturabilmesinde **'yol'**a ilişkin gerçekliklerin de payı göz ardı edilemez. Örneğin tarihi metinlerde rastladığımız ve kelime grubu içerisinde verdiğimiz *su yolu* kullanımının Göktürkler döneminde kullanılan su arıkları ile ilgili olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira “Altay dolaylarında derme çatma veya sünme tedarik olmaktan ziyade, muntazam ve bir bilgiye istinat eden büyük sulama kanallarının açılmış olduğunu görmekteyiz. Mesela bunlardan Tötö kanalının uzunluğu aşağı yukarı 10 kilometre tutmakta idi. Bu su yolu, hakikaten yüksek bir teknik bilgiye dayanılarak açılmıştı. Nitekim 1935’de Ruslar bu civarı sulamak istemişler ve bunun için de buraya teknik bir heyet göndermişlerdi. Bu bölgeyi sulama bakımından tetkik eden mühendisler, gene bu eski kanalı kullanmaya karar vermişlerdi”⁷⁰⁴.

Yola çıkanın ardında su dökülmesi, mitolojik dönemlere ait olan yolda bir kuyuya taş atılması ile yol tanrılarına adeta adak sunmalar ve “öbür dünyaya gidişin uzun bir yolculuk gerektirdiği düşüncesiyle at ve atların sahipleriyle beraber gömülmesi”⁷⁰⁵...Tüm bunlar elbette yolun Türk toplum hayatındaki iz düşümlerini yansıtmaktadır. Bu düşünce dünyası etrafında gelişen gündelik hayatın dile aks etmesinde **'yol'** kavramı kendine düşen

⁷⁰² Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN, Türk dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2003, s. 56

⁷⁰³ Muzaffer SENCER, Dinin Türk Toplumuna Etkileri, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 34

⁷⁰⁴ Bahaeddin ÖGEL, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 164

⁷⁰⁵ Editör Emine GÜRİSOY NASKALİ, Sibirya Araştırmaları, Simurg Yayınları, İstanbul, 1997, s. 284

payı layıkıyla almıştır. Tek anlamlı bir kavrama birçok anlam yükleyip, oradan atasözleri, deyimler ve çeşitli tamlamalarla kelime grubu oluşturarak kendine bir dünya devşiren Türk toplumunun mefkuresinde **'yol'** kavramı her zaman önemli, öncelikli ve iyiliğe matuf bir imge olarak yer etmiştir.

Tezin bir konu olarak belirlenmesi ile birlikte **'yol'** kavramının yalnızca bir isim olmadığı ve oluştuğu günden itibaren sözlük anlamının dışında Türk toplumunun zihin dünyasında birçok 'şey'i karşıladığına ilişkin önsezimiz ait, hissedip ifade zorlandığımız şeyi, Foucault'nun bir cümlesinde yakalamış olduk. Foucault'un "fiillerin kökleri, başlangıçta 'şeyler'i değil de eylemleri, süreçleri, arzuları, istekleri işaret etmektedir."⁷⁰⁶ cümlesi zihnimizdeki fikrin birebir ifadesi olmaktadır. **'yol'** ismi kavramı ve göstereninden birçok fiil türetilmesi ve **'yol'** kavramın zihinde uyandırdığı hareket fikriyle de **'yol'** kavramı Türkçe'nin en eski kelimelerinden biri olma özelliğini korumuş ve Türk toplumunun mefkûresindeki **'yol'** imge ve hayaliyle doğru orantılı olarak hem soyut ve somut anlamlarını çoğaltabilmiş hem de atasözleri, deyimler ve kelime gruplarında geniş yer edinmiştir.

Cemil Meriç'in "Düşüncenin doğabilmesi için evvela bir dile ihtiyaç vardır." Diyerek, bizde kelimelerin yeterince önemli olmadığını oysa diğer medeniyetlerin öncelikle bir kelime medeniyeti olduğunu ve her türlü kavranın kelime ile başladığını belirtmesi bizim çalışmamız açısından çok önemli bir noktayı işaret etmektedir.⁷⁰⁷ **'yol'** imgesi de bu yönüyle yalnızca bir sözcük ve kavram olarak ele alınamayacak kadar geniştir. Gebel'in "her sözcüğün kendine özgü bir mantığı olduğu"⁷⁰⁸ fikrinden hareketle **'yol'** kavramının oluşmasında ve cümle içerisindeki kullanım alanının genişliğinde öncelikle yolun bir imge olarak varlığına dikkat çekmek gerekmektedir.

Bütün bu çalışma sonucunda teze başlarken elimizdeki **'yol'** kavramı tezin oluşumuyla beraber bambaşka bir boyut kazanmıştır. **'yol'** kavramı Türkçenin en eski ve değişmeden ancak çoğalarak günümüze kadar gelen kelimelerinden biridir. Yol kavramının işaret ettiği dünya bizi Türk Dilinin en eski dönemlerinde itibaren Türk toplumunun zihninde uzun bir **'yol'**culuğa çıkartmayı vaat edecek kadar kuvvetlidir.

⁷⁰⁶ Michel FOUCAULT, Kelimeler ve Şeyler, Çev: Mehmet Ali KILIÇBAY, İmge Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 405

⁷⁰⁷ Cemil MERİÇ, Sosyoloji Notları ve Konferanslar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 139/320

⁷⁰⁸ akt. Umberto ECO, Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışları, AFA Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 101

4. KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan, Anlambilim ve Türk Anlambilimi, A.Ü DTCF Yayınları, Ankara, 1971
- AKSAN, Doğan, Türkçenin Sözvarlığı, Engin Yayınevi, Ankara, 2000
- AKSAN Doğan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2000
- AKSAN, Doğan, En Eski Türkçe'nin İzlerinde/ Following the Traces of Pre-Turkic, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2003
- AKSOY, Ömer Asım, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1988
- ARAT, Reşit Rahmeti, Atabet'ül-Hakayık, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992
- ARAT, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1991
- ATA, Aysu, Kısas'ül-Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997
- ATA, Aysu, Nehcü'l-Feradis, Sözlük -Dizin, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998
- ATALAY, Besim, Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü, Ay Yıldız Matbaası, Ankara, 1970
- ATALAY Besim, Divânü Lügat-it-Türk 4. cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999
- BANGUOĞLU Tahsin, Türkçe'nin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, 3.Baskı, 1990
- BAYNİYAZOV, Dr. Ayabek, KOÇ, Yard. Doç. Dr. Kenan, BAŞKAPAN, Vehbi, Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003
- Türkçeye Çeviren: Ece KORKUT-İsmet BİRKAN, Yazı Çevirimi, Fransızca Çeviri ve Açıklamaları Haz: James Russell HAMİLTON, Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası (Kalyanamkara ve Pāpamkara, Simurg Yayınları, Ankara, 1998, s. 239

- BİRAND, Doç. Dr. Kamuran, İlk Çağ Felsefesi Tarihi, Ankara Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958
- BÜHLER. K., “Die Axiomatik der Sprachwissenschaft”, Studien, Berlin, 1993
- CHATMAN S., “Comparing Metrical Styles”, Style in Language, 1993
- CHOMSKY, Noam, Dil ve Zihin, Ayraç Yayınları, İstanbul, 2002
- CHOMSKY, Noam, Dil ve Sorumluluk, Ekin Yayınları, İstanbul, 2002
- CLAUSON, Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford Universty Pres, London, 1972
- DEMİR Nurettin, YILMAZ, Emine, Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yayınları, İstanbul, 2003, Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, XI (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993
- DİLÇİN, Cem, Süheyl ü Nevbahar, MEB Yayınları, Ankara, 1992
- Düz: Cem DİLÇİN, Yeni Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983
- ECKMANN, Janos, Çağatayca El Kitabı, Çev: KARAAĞAÇ, Günay, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003
- ECO, Umberto, Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışları, AFA Yayıncılık, İstanbul, 1995
- EKER, Süer, Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, “Türk Dilinin Dünü, Bugünü, Geleceği”, Türk Kültürü, Ocak, 1990
- ERCİLASUN, Prof. Dr. Ahmet Bican, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2003
- ERCİLASUN, Prof. Dr. Ahmet Bican, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yay, Ankara, 2004

- EREN, Hasan, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 1999
- ERGİN, Muharrem, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999
- ERGİN, Muharrem, Dede Korkut, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994
- EYÜBOĞLU, İsmet Zeki, Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2004
- EYÜBOĞLU, E. Kemal, On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler (Tabirler), Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1975
- FOUCAULT, Michel, Kelimeler ve Şeyler, Çev: Mehmet Ali KILIÇBAY, İmge Kitabevi, İstanbul, 2001
- GENCAN, Tahir Nejat, Dilbilgisi, TDK yay, 1979
- GROSS, Harro, Einführung in die germanistische Linguistik, iudicium Verlag, München, 1998
- GÜNEŞ, Sezai, Türk Dili Bilgisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1997
- İLKER, Ayşe, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997
- JOHANSON Lars, Türk Dili Haritası Üzerinde keşifler, Çev: Nurettin Demir-Emine Yılmaz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2002
- KAFESOĞLU, Prof. Dr. İbrahim, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2001
- KARA, Yrd. Doç. Mehmet, Türkmence, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001
- KARAMANLIOĞLU, Doç Dr. Ali Fehmi, Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan Bi't-Türkî), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992
- KAYA, Ceval, Uygurca Altun Yaruk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994

- KIRAN, Prof. Dr. Zeynel- KIRAN, Prof. Dr. Ayşe (EZİLER), Dilbilime Giriş, Seçkin Yayınları, Ankara, 2002
- KORKMAZ, Zeynep, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, 1-2 cilt TDK, Ankara, 1995
- KORKMAZ, Prof. Dr. Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003
- KORKMAZ, Prof. Dr. Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yay, Ankara, 2003
- KÖPRÜLÜ, Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980
- LİNKE, Angelika ve diğ., Studienbuch Linguistik, Niemeyer, Tübingen, 1994
- MANSİKKA V. T. Lİtvanya Büyüsü., Litaunische Zaubersprüche. Folklore Fellows Communications, 1929
- MALİNOWSKİ, B., “The Problem of Meaning in Primitive Languages”, C. K. Ogden ve I. A. Richards’ın The Meaning of Meaning adlı yapıtından, NewYork – Londra, 1953,
- ÖZKAN, Mustafa, Gülistan Tercümesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993
- MARTINET, Andre, İşlevsel Genel Dilbilim, Çev: Berke VARDAR, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1998
- MAZIOĞLU, Hasibe, Kitâbu Evsaf-ı Mesâcidi’ş-Şerife, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1974
- MERİÇ, Cemil, Sosyoloji Notları ve Konferanslar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993
- Editör: NASKALİ, Emine Gürsoy, Sibiryaya Araştırmaları, Simurg Yayınları, İstanbul, 1997
- ÖGEL, Bahaeddin, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988
- ÖGEL, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, 1-2 Cilt, TTK Basımevi, Ankara, 2002
- ÖZKIRIMLI, Atilla, Türk Dili Dil ve Anlatım, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002

- ÖZMEN, Mehmet, Ahmed-i Dai Divanı, 2 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001
- ÖZÖNDER, Sema BARUTÇU, Nevayi, Ali Şir, Muhakemet'ül-Lugateyn, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996
- ÖZÖNDER, Sema, BARUTÇU, Üç İtigsizler, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998, Ankara
- PELZ, Heidrun, Linguistik, Eine Einführung, campe paperback Verlag, Berlin, 1998
- RASONYI, Prof. Dr. Laszlo, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1996
- RYBNİKOV, P. Pensi N, Kuzey Rusya Büyücüsü, cilt 3, Moskova, 1910
- SAİD, Edward W, Şarkiyatçılık, Metis Yayınları, İstanbul, 2003
- SAMİ, Şemseddin, Kâmus-i Türki, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992
- SAPİR, Edward, XX. Yüzyıl Dilbilimi, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983,
- SAPORTA, Sol, "The application of Linguistics to the Study of Poetic Language", Style in Language, s. 34-52
- SAUSSURE, Ferdinand de, Genel Dilbilim Dersleri, Çev: Berke VARDAR, Birey ve Toplum Yay, Ankara, 1985
- SAUSSURE, Ferdinand de, Genel Dilbilim Dersleri, Çev: Berke VARDAR, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1998
- SENCER, Muzaffer, Dinin Türk Toplumuna Etkileri, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999
- SELEN, Nevin, Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1970
- ŞAHİN, Doç. Dr. Hatice, Eski Anadolu Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003
- XIII. Yy'dan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, VI. Cilt (U-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996

- TEKİN Şinasi, Maytrısimit, Burkancıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhaşika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası), Atatürk Üniveristesi Yayınları, Ankara, 1976
- TEKİN Talat, Ana Türkçe'de Asli Uzun Ünlüler, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975
- TEKİN, Talat, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988
- TEKİN, Şinasi, Kuanşi İm Pular, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993
- Yayl: TEZCAN Semih - ZÜLFİKAR Hamza, Tıpkıbasım ve Çeviri Yazısı: Janos ECKMANN, Nehcü'l-Ferādis, Uştmahtarların Açık Yolu/Cennetlerin Açık Yolu, Türk Dil Yayınları, Ankara, 2004
- TOKLU, Doç. Dr. Osman, Dilbilime Giriş, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003
- TOPARLI, Prof. Dr. Recep, Ahmet Vefik Paşa, Lehçe-i Osmani, TDK Yayınları, Ankara, 2000
- TUNA, Prof. Dr. Osman Nedim, Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997
- Türk Dünyası El Kitabı 1. Cilt, Coğrafya-Tarih, TKAE, Ankara, 2001
- Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, 1-2 Cilt
- ÜÇOK, Prof. Dr. Necip, Genel Dilbilim (Lengüistik), Multilingual Yayınları, İstanbul, 2004
- VARDAR, Berke, Dilbilimden Yaşama Yapısalcılık, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001
- VARDAR, Berke, Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001
- VARDAR, Berke, Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2002

UHLİG, Helmut, İpek Yolu, Çev: Alev KIRIM, Okyanus Yayınları, İstanbul, 2000

VENDRYES, J. V, Dil ve Düşünce, Çev: Berke VARDAR, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001

WEBER, Alfred, Felsefe Tarihi, Çev: Vehbi ERALP, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1993

YAMAN, Ertuğrul, MAHMUD, Nizameddin, Özbek Türkçesi- Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi -Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998

YUDAHİN, Prof. Dr. K. K, TAYMAS, Abdullah, Kırgız Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998

YÜCE, Nuri, Mukaddimet'ül-Edeb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993